

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Є. С. ШАБЛЬОВСЬКИЙ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
ТА ЙОГО
ІСТОРИЧНЕ
ЗНАЧЕННЯ

ВИД-ВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

У КИЄВІ—1933

Бібліографічний огляд та огляди
для бібліотечного читача на це
випуск видано в „Літературно-Украї-
нського Другу” та „Національному репер-
туарі Української Народної Палати”

Літредaktor *М. Є. Іваненко*
Художній редактор *В. Г. Єгоров*
Коректор *Л. Й. Соколовський*

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний секретар ВУАН
акад. *О. В. Корчак-Чепурківський*

БЕЗМЕЖНА ВІДДАНІСТЬ РЕ-
ВОЛЮЦІЇ Й ЗВЕРТАННЯ З РЕ-
ВОЛЮЦІЙНОЮ ПРОПОВІДДЮ
ДО НАРОДУ НЕ ПРОПАДАЄ
НАВІТЬ ТОДІ, КОЛИ ЦІЛІ
ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДМЕЖОВУЮТЬ
ЗАСІВ ВІД ЖНИВА

ЛЕНІН

Перший раз за сотні і за тисячі років раби відповіли на війну між рабовласниками одвертим проголошенням гасла: перетворимо цю війну між рабовласниками з-за розділу здобичі на війну рабів всіх націй проти рабовласників всіх націй!..

Перший раз за сотні і за тисячі років обіцянку „відповісти“ на війну між рабовласниками революцією рабів проти всіх і всіляких рабовласників виконано до кінця..

З імперіялістичної війни, з імперіялістичного світу вирвала першу сотню мільйонів людей на землі перша більшовицька революція..

Ми пишаємося тим, що на нашу долю випало щастя почати побудову радянської держави, почати цим нову епоху світової історії, епоху панування нової класи, пригнобленої у всіх капіталістичних країнах, класи, що скрізь йде до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства з-під ярма капіталу.

Ленін.

Під випробуванням керівництвом ленінської партії та її Центрального комітету СРСР переможно йде вперед шляхом соціалістичного будівництва та велетенських перемог культурної революції.

Нечувано-велетенські успіхи більшовізму виявляються у зростанні господарчої й культурної моці Радянської України.

Перемоги соціалізму та культурна революція

Соціалізм переможно наступає, завдаючи смертельного вдару класовим ворогам. З кожним кроком вперед шляхом індустріалізації та колективізації база капіталістичних елементів дедалі більше звужується. Капіталістичні класи, що відживають, ідуть на дно.

Партія Леніна добилася всесвітньо історичних перемог на шляху розгорнутого більшовицького наступу. Ведучи мільйонні маси пролетарів СРСР на боротьбу за соціалізм, ВКП(б) творить велику справу світової революції, становлячи передовий її загін.

Блискучі успіхи ленінської національної політики, що ліквідує економічну та культурну відсталість колишніх колоній старої царської Росії, в боротьбі проти великодержавного шовінізму й проти місцевого націоналізму.

Наслідком більшовицької національної політики рішуче змінився господарчий і культурний вигляд України. Вона чимраз більше перетворюється на один із найпотужніших центрів нашої соціалістичної індустрії й бурхливого розвитку промисловости. Донбас став першорядною вугільною базою, залишивши далеко позаду передвоєнні показники видобутку вугілля. Мегалюргія пішла в своєму розвитку вперед і далеко залишила позаду передвоєнний рівень. Відбудовано й механізовано старі, запалено нові велетні-домни. За останнім словом техніки реконструйовано найбільші в світі машино-й паротяго-будівні заводи. На пустирях вирости величезні підприємства, як, приміром, харківський тракторний, що несе передову техніку на соціалістичні лани. Гордощі нашої країни, велетень соціалістичної індустрії — Дніпрельстан виріс волею панівної кляси, ставши за джерело не тільки електричної, а й революційної енергії.

„Вперше весно о 1932 р.,—каже начальник Дніпробуду тов. Вінтер,—весняні води Дніпра натрапили на суцільну перепону своєму вільному потокові. Як зачарований спинився старий Дніпро коло бетонної перепони і правильними, математично-точними струмами ринув униз через гребінь Дніпрельстанівської греблі. Недалекий той день, коли по містах і заводах України засяють вогні дніпровської енергії“.

Пролетаріят, керований більшовицькою партією, надхнений великою ідеєю Леніна бере приступом найважчі фортеці.

Україна, як і цілий Радянський Союз, перетворилася на країну найбільшого в світі рільництва. Центральною і вирішною фігурою рільництва стало колгоспне селянство — основна і міцна опора радянської влади.

Ленінська політика нашої партії щодо селянства, зростання колгоспів і радгоспів нечувано посилити позиції соціалізму. Перемогу соціалізму вже вирішено.

Революція розкрила мільйонам нові обрії, збудила в них нові прагнення, надії, потреби. Революція дала їм можливість зреалізувати, здійснити, втілити в життя ці прагнення, потреби, сподівання.

На основі нової економіки, нових суспільних стосунків відбувається революція в свідомості людей, в народній психіці. Утворюється новий людський матеріал.

Неухильно йде вперед — і в місті й на селі — культурне будівництво, національне формою й соціалістичне, пролетарське змістом. Зростає політична свідомість трудящих мас. Наочно бачимо величезний розмах соціалістичного змагання й ударництва, величезний приплив передових людей із робітничої кляси й колгоспного селянства до лав комуністичної партії й комсомолу. Стара, відстала, поміщицько-буржуазна

Україна перетворюється на передову індустріальну соціалістичну державу, частину великого Соціалістичного союзу звільнених народів.

Усіх цих перемог досягла робітничка кляса під бойовим випробуваним керівництвом більшовицької партії та її ленінського ЦК на чолі з т. Сталіним. Зрозуміло, що звістка про ці перемоги проривається через кордони й збуджує захоплення пролетарів цілого світу.

Країна диктатури пролетаріату, країна більшовиків, країна дніпрельстанів і тракторобудів, країна радгоспів і колгоспів, країна боротьби й перемог — центр тяжіння робітників усіх країн і пригноблених цілого світу.—Така картина Радянської України.

А в цей час з усіх кінців Західної України йдуть звістки про голод, злидні і терор над трудящими масами. Тяжким ярмом лягла на шию робітників і селян Західної України польська окупація. Оскаженілий кріпосник-поміщик не знає спину, чинивши суд і розправу над „хамами“. Влада жандармерії необмежена. Нагай пілсудчикового улапа гуляє по животах вагітних жінок та спинах пригноблених трудящих.

Робітники й селяни Західної України гинуть на шибеницях за присудом польових судів, гинуть від катувань у тортурнях дефензиви, в них стріляють „при спробі до втечі“. Нові і нові мільйони безробітних, вимирання цілих сіл, кривавий бенкет оскаженілої жандармерії, розгром українських бібліотек, читалень, кооперативів, шкіл, тисячі шибениць, передсмертний стогін закатованих жертв білого терору. Така картина сусідньої Західної України, що мучиться під чоботом білополяків.

Пролетарська культура росте разом із ростом і успіхами соціалізму в СРСР.

Робітники й колгоспники Радянської України, загартовані в революційній боротьбі, учасники ленінської культурної революції, висунали із своїх лав нові кадри письменників, що вже дали великої художньої сили твори.

Основна і краща частина старих кадрів письменників зрозуміла велику правоту і всесвітньо-визвольне значення справи робітничої кляси, вступила на шлях активної підтримки політики радянської влади, включилася в шеругу ентузіястів-борців за перемогу комунізму. Під керівництвом комуністичної партії революційні письменники Радянської України беруть активну участь у творенні української культури—національної формою, пролетарської змістом.

За Країну Рад, за соціалізм, за ленінську партію—проти світової буржуазії, проти соціально-фашизму, проти нових імперіалістичних воєн — ось позиція революційних письменників Радянської України.

„Ми, радянські письменники, — каже т. Гжицький, — добре нагостримо наші пера-багнети для останнього смертельного удару в серце всесвітньої буржуазії. Хай це добре запам'ятають пани ундофашисти, що зазіхають на „Велику Україну“, віддавши пролетаріят і трудове селянство Західньої України на поталу польським буржуазним паціфікаторам!“

За політику миру, за соціалістичне будівництво борються під проводом більшовицької партії радянські поети й письменники разом із десятками мільйонів трудящих великої Країни Рад, разом із пролетаріятом і трудящими цілого світу. Кращі світові художники переходять на бік робітничої кляси, розуміючи, що тільки ця кляса буде нове, справжнє людське суспільство, нову, найвищу культуру. „Коли СРСР будуть загрожувати, хто б не був його ворогом, я стану на боці Країни Рад“, — заявив великий французький письменник Ромен Ролан, закликаючи до боротьби проти нових воєн, до активного захисту країни пролетарської диктатури.

До боротьби проти світу рабства і визиску, за перемогу праці, за перемогу нової культури закликає з глибин десятиліть своїх нащадків і великий кріпацький Кобзар — Т. Г. Шевченко. „Тепер, — каже т. Скрипник, — коли ворожі сили щоразу готові спробувати напасти на СРСР, коли є такі зрадники, що навіть із словами Шевченка на вустах йдуть на поклон до польського фашизму, — тепер саме повинні лунати слова Шевченка про оборону Радянської України“.

На фабриках і заводах, у шахтах, в колгоспах і радгоспах, в клубах, читальнях, бібліотеках, школах, в червоноармійських касарнях, — скрізь, де „праця стала справою честі, справою слави, справою відваги й геройства“, — із захопленням читають клясово-рідного Кобзаря, не забувають пом'янути його „незлим, тихим словом“.

Жовтнева революція, розстроивши доценту стару, поміщицько-капіталістичну Росію, звалила могутнім ударом невисисного поетові хреста на його могилі, піднесла завісу, що приховувала справжні дії великого борця, і показала мільйонам робітників і селян справжнього Шевченка.

Його справа, його думки стали тепер приступними для всіх, його гасла — близькими, зрозумілими і дорогими тому спадкоємцеві, що збудував незломну фортецю міжнародньої пролетарської революції, підніс революційний прапор пригноблених всього світу і міцно і високо тримає його над земною кулею. Пролетаріят уміє цінити тих, що весь свій талант, свою геніяльність віддали цілком на службу революційній боротьбі.

Ім'я Шевченка носять фабрики і заводи, соціалістичні осередки сільського господарства, машинотракторні станції,

Пам'ятник Т. Шевченкові в селі
Кирилівці (споруджено р. 1930).

сотні і тисячі клубів, будинків колгоспника, шкіл. Дніпрові води несуть на собі пароплави з цим великим ім'ям, а Шевченкова могила в Каневі стала могутнім осередком просування в маси ленінської національної політики, великим чинником у боротьбі за більшовицьку культурну революцію.

Проте пролетаріят, озброєний марксо-ленінською теорією, не робив і не буде робити „культу“ Шевченкового. Пролетаріят розбиває й нищить могутнім світлом ленінізму будь-які „культи“, а зокрема жадливі спроби української буржуазії канонізувати Шевченка. Умер поет, відійшла в минуле февдально-кріпацька Росія, що в її умовах зформувався класовий світогляд найкращого виразника визвольних бажань убогого, скривдженого селянства.

Наш обов'язок щодо Шевченка — не робити з нього ватажка та ідеолога пролетарської революції, не підносити його науку, як прапор класової боротьби сучасного пролетаріату. Пролетаріят доби імперіялізму й соціалістичної революції не має іншого прапору, крім загортованого в класових боях, випробуваного в боротьбі з ворогами марксо-ленінського, більшовицького стягу. Тільки під цим прапором перемагає і переможе остаточно світовий пролетаріят. Але і в Шевченковій спадщині є те, що не відійшло цілком у минуле: „Ніхто другий, як партія пролетаріату, має право піднести і піднесла прапор, що його в своїй мужицькій поезії розгорнув Шевченко, для того, щоб повести оту „громаду в сіря-

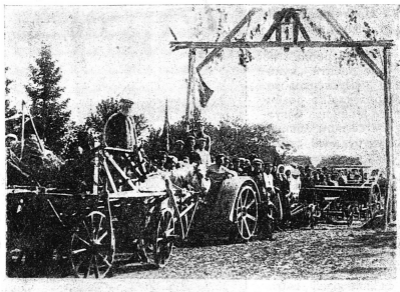

Г. І. Петровський на Шевченківській виставці в Харкові 1930 р.

ках*, але не назад у минуле, а вперед — до соціалізму“ (В. Затонський).

Шевченко бо — провозвісник пролетарської боротьби.

Шевченко — колосальної ваги „прапор, що на ньому загострюємо свою соціалістичну політику“ (Скрипник).

Святкування дня урожаю в с. Кирилівці року 1922.

Треба підкреслити, що знають і глибоко шанують Шевченка не тільки на Україні і не тільки українці. Значення цього великого борця-поета виходить далеко за межі української людности Подніпров'я.

У країнах дикого фашистського розгулу, в країнах буржуазної „демократії“ знають трудящі Шевченка, із захопленням читають його слово. І окрадений бідняк Західньої України, залитої кров'ю „холопів“—селян, і закований в пансько-фашистське ярмо ратай „вільної республіки“—Польщі, і знеслений у боротьбі з лютим боярством наймит Румунії та Болгарії знаходять у Шевченкові свого великого класового попередника, рідного брата по боротьбі. Навіть на далеких степах Перу й Бразилії читає палкі слова поета-революціонера окрадена українська голота, яку загнав туди із Західньої України кривавий нагай польського жандарма. „Ми віримо, — пишуть вони звідтіля, — що прийде, нарешті, той час, коли слово нашого бідняцького кобзаря можна буде голосно сказати,

коли за допомогою трудящих всього світу ми діб'ємося своїх прав і справжнього людського життя" (З листа українців-пересельців Півд. Америки, 1930 р.).

А єврей-колгоспник з нацменівського колгоспу „Шлях львіча“ тов. Футерман від імени цілої групи екскурсантів на могилі Шевченка заявив: „За те, що Шевченко боровся за визволення трудящих, за те, що він вчив кров'ю панів-визискувачів окропити волю, за те, що він прагнув до такого ладу, де не буде ні багатих, ні бідних, він близький і для нас—трудящих євреїв. Колись, в роки громадянської війни Петлюра, Мордалевич, Тютюнник та інша бандитська наволоч різали наших батьків, братів, жінок, сестер і дітей кажучи, що вони, петлюрівці, — „Шевченкові діти“. Брешуть огидливі злодії! Шевченко, коли б їх побачив, — перший був би за те, щоб розстріляти цих жовтоблакитних собак. Для мене це ясно, цілком ясно тепер. Але треба про це більше розказати. Це зміцнить нас у дальшій боротьбі за нове життя“.

Тому й твори Шевченкові, насичені клясовою ненавистю до гнобителів усіх націй, перекладено на багато мов Заходу і навіть Сходу, тому ці твори в мільйонах примірників знаходять щоразу більший попит серед пригноблених цілого світу¹⁾.

„Шляхи увічнення пам'яті Шевченка для нас одні—це притягнення широких мас до вивчення й шанування пам'яті Шевченка“—каже М. О. Скрипник.

Спотворення Шевченка від українського націоналізму Шевченко — об'єкт гострої клясової боротьби. Щоб відтягти свою близьку загибель, щоб зірвати переможний наступ батальйонів п'ятилітки в СРСР і реставрувати стару куркульсько-поміщицьку Україну, клясовий ворог, спотворивши Шевченка, бере його як засіб для ідеологічного готування війни та інтервенції проти країни пролетарської диктатури. Шевченка вдягають у жовтоблакитне лахміття петлюрівського погромника та синежупанного бандита.

Мало того, що тягають ім'я та портрет Шевченка по всяких приймальнях і німецького президента, і французьких банкірів, і англійських лордів, по кабінетах боярської Румунії. Мало цього. Року 1931 український фашизм у своїй безсилій, скаженій ненависті до країни пролетарської диктатури доходить того, що Шевченка, співця наймитсько-кріпаць-

¹⁾ Величезну роль в справі наукового, революційного вивчення творчості та громадсько-політичної діяльності Шевченка відіграв науководослідний інститут Т. Шевченка у Харкові з його Київською філією, а також державний музей ім. Шевченка та будинок-музей Шевченка (де жив поет р. 1846) в Києві, Шевченківська галерея в Харкові й Чернігівський державний музей, де переховують і вивчають Шевченкові рукописи, малярські твори та інші важливіші матеріали.

кої голоти, робить „сердешним приятелем“ кривавого ката трудящих Польщі — маршала Пілсудського. „Йосип Пілсудський для нас, українців, став тим приятелем-поляком, про якого так мріяв ще наш пророк Шевченко. У віршах до Б. Залеського, нашкіцовуючи тип ідеального побратима, Тарас Шевченко пише:

Урочисте засідання Ради „Червоного колективіста“ с. Шевченкове Петрівського району.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось.
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами...

Цим поляком і став для нас маршал Польщі—Йосип Пілсудський“.

Це голос „Української Ниви“, голос „українських патріотів“ і „націоналів“. Кому не відомо, що домни в Польщі гаснуть, підіймаються шибениці? Кому не відомо, що в Польщі десятками, сотнями вішають революційних робітників, залізничників, українських, білоруських і польських селян? Вішають за страйки, за боротьбу з поміщиками, за підпали панських маєтків, за боротьбу проти готування війни, за боротьбу проти оскаженілого бенкету польських окупантів у Західній Україні і Білорусі. Військовопольові суди працюють шаленими темпами. У всіх кінцях фашистської Польщі вішають. Тінь шибениць укрила всю державу.

І ось у той час, коли польський фашизм нечувано підсилює терор проти робітників і трудящих, коли знущання та

тортури в маршальських в'язницях, у фашистських дефензивах залишають далеко позаду весь жах царської охранки, в той час, коли в тюрмах Польщі, Західньої України, Західньої Білоруси і Горішнього Шлезьку стогне понад десять тисяч в'язнів, — українські фашисти „здоровлять лицаря слави, геніяльного маршала“ — Пілсудського. І це пише газета того міста, що тонкістю тортур не має собі рівного в усій Польщі! Це ж із Луцького пишуть ув'язнені кращі сини трудового народу про те, як до півсмерти жандармерія Пілсудського б'є в'язнів, вливає воду чи сечу через ніс, калічить статеві органи, нацьковує поліційних собак, гвалтує жінок. Цього „не бачать“ лицарі „Української народньої республіки“.

Увесь світ трудящих дуже добре знає, як „визволяє з неволи“ польський нарид кривавий маршал Пілсудський, як похижацькому розправляється з революційним рухом оскаженілий польський фашизм. Хроніка білого терору давно вже не відзначала подібних звірств. Масові арешти, каторжні присуди, пекельний режим у тюрмах.

Сотні жертв—як наслідок намагання польського фашизму відгородитися від революції колючими перепонами шибениць. Фашистський державний апарат—це апарат громадянської війни, апарат для фізичного знищення революційного руху. Хіба цього не знають пани Донцови, Певні та Степові? Але вони, блюдолизи магнатської Польщі, про інше мріють: реставрувати капіталістичний лад, відновити приватну власність на землю, фабрики, заводи та надри, створити поміщицько-куркульську державу під протекторатом „великих капіталістичних держав“, повернути трудящий люд Радянської України у нове ярмо нечуваної соціальної неволи—ось про що мріють сьогодні агенти міжнароднього імперіялізму, — „українські діячі“ і „ширі патріоти“, прикриваючись ім'ям Шевченка.

На терені ж Радянського Союзу недобитки капіталістичних елементів, втрачаючи під ударами соціалістичного наступу одну свою позицію по одній, сказано опираючись, конвульсійно чіпляючись за життя, також намагаються використати спадщину Шевченка в своїх клясових інтересах.

Ворожі націоналістичні виступи проти політики нашої партії в культурно-національному будівництві, заховані за авторитет Шевченка, ми зустрічаємо в роботах буржуазних шевченкознавців. Українські націоналісти-дослідники типу Єфремова і його школи намагалися „зміцнювати свої позиції на літературному фронті і сподівалися цю ділянку велетенської ваги в справі будови української культури захопити у свої руки“ (Хвиля), а спадщину Шевченка, спотворивши і зфальсифікувавши, зробити зброєю буржуазно-націоналістичної реставрації України. В своїх шевченкознавчих писаннях вони культивували і культивують ідею безбуржуазности української

нації і демократичності всіх соціальних верств українського народу, випинають „національну ідею“, як головну рушійну силу історичного і зокрема літературного процесу, а самого Шевченка подають як „генія України“, як „національного героя і борця“, що відстоював незалежність України від „Московської корми“, що був поборником „українства“, тобто об'єднання всіх клас української нації в боротьбі проти „чужинців“, особливо проти „ненависних кацапів“. У своїх коментарях до Шевченкових творів, поданих у дусі позаклясової, аполітичної „чистої інформації“ і „фактажу“, буржуазні дослідники намагаються відтягти увагу в бік від соціалістичних проблем, затушкувати класову боротьбу, просунути в маси ворожі пролетаріатові настрої, погляди та ідейки. Розбиті і розгромлені в одвертій боротьбі з пролетарським шевченкознавством, вони, наші вороги, застосовують часто обхідний маневр, намагаючись закріпитися в найвужчих шпаринах „досліді над Шевченком“ і звідси чинити опір більшовицькому наступові. Є намагання і могилу Шевченка використати для контрреволюційної пропаганди.

Трудящі у боротьбі за Шевченка у Проте, ці нечисленні контрреволюційні намагання мають такий одноставний рішучий опір у записах, розмовах, виступах маси радянських екскурсантів, що кожний недобиток буржуазно-націоналістичної зграї чимраз більше переконується, що пам'ять співця народньої революції радянська суспільність не дозволить використовувати для боротьби проти пролетарської диктатури, для спроб повернути той лад, проти якого так мужньо боровся все своє життя Шевченко. „Ось тепер лише, за радянської влади,—заявив на зборах екскурсантів колгоспник С. Василенко,—я зрозумів, хто такий справді Шевченко і через що він рідний, свій для нас—колгоспників, для робітничої класи“.

Боротьба за Шевченка—це на сьогодні справа великої політичної ваги: з одного боку Шевченка беруть дедалі ширші маси трудящих, а з другого—чимраз нахабніше намагаються зробити Шевченка ідейним прибічником петлюрівсько-куркульської ідеї самостійної України пани з табору українських націоналістів на замовлення свого справжнього господаря—світового капіталу. Тепер, у добу розгорнутого більшовицького наступу, боротьба за Шевченка нечувано розгорається. „Ми, як марксисты—представники войовничої класи й войовничої науки—йдемо на бій за те, щоб завойувати Шевченка, завойувати українську літературу й історію її для нашої нової, твореної нині пролетарської культури“ (Скрипник).

Кожний робітник, кожний селянин, кожна селянка повинні якнайглибше, якнайправдивіше зрозуміти Шевченка, побачити той шлях, що ним прямував поет, і збагнути, через що ми тепер, хоч живемо зовсім в інших історичних умовах, на

По кофшискім завлад друїк

СИЛА

Ціна
20
сот.

№
9
Ріка II

Газета „Сила“ входить до складу
Передплата: січня 10 коп., червонця 5 коп.,
квартально 2 00 коп.
Всепідприємство „Сила“ зареєстровано в Києві в Агенції
№ 400-У в розмірі 40 коп., в Червоногороді в 4 коп.
Число виходів РКД 154/225

Львів, 15 березня 1937

А Д Р Е С А „ С И Л А „ Л Ь В І В , В У Л . Б Л І Ж А Р С Ь К А В

ПОЕТ-РЕВОЛЮЦІОНЕР

Дня 11. III. р. минуло...
кабар Терас Шевченко.

Вже 70 літ тому було так ко-
моний, як тільки було тогочас-
нось життя серед найбідніших ма-
 українського народу; осталося до-
же робити свою справу бугати
проті козацькім, — дух боротьби
за кола.

Шевченко будував і мав,
Шевченко вивізнав український
поет, Шевченко вродий кобзарь.
Але не всі це знав, Терас Шевченко
не востаний борець. Як може укра-
їновий народ. Сам Шевченко і за-
мовляв до 24 ріку життя—світ дор-
бував йому і зновля, віддає все
своїм талантам, свою волю і все своє
життя боротьбі проти ворогів
до повільности комуністичого на-
ряду. Він бачив, що бореться проти
капіталізму, але бореться проти
ворогів, думав, проти царя, бо
виродився в анахорі, був бунт на обо-
роду партизанів, думав, що і козаць-
кий Шевченко борець, що і так, що
знають про український самви-
строєвничий і не підміняють — не
заб'їли його, проти царя і
Гетьману бореться до розстріляння
українського народу кінцями
Шевченко проти ворогів — проти
царя, думав, проти бар'єрної ма-
шина (козацька), проти царя і
козацького дворянства, бо він був кар-
мизмаком побудовані український
націоналістичний елемент.

Дня 11. III. р. минуло...
кабар Терас Шевченко.

Вже 70 літ тому було так ко-
моний, як тільки було тогочас-
нось життя серед найбідніших ма-
 українського народу; осталося до-
же робити свою справу бугати
проті козацькім, — дух боротьби
за кола.

Шевченко будував і мав,
Шевченко вивізнав український
поет, Шевченко вродий кобзарь.
Але не всі це знав, Терас Шевченко
не востаний борець. Як може укра-
їновий народ. Сам Шевченко і за-
мовляв до 24 ріку життя—світ дор-
бував йому і зновля, віддає все
своїм талантам, свою волю і все своє
життя боротьбі проти ворогів
до повільности комуністичого на-
ряду. Він бачив, що бореться проти
капіталізму, але бореться проти
ворогів, думав, проти царя, бо
виродився в анахорі, був бунт на обо-
роду партизанів, думав, що і козаць-
кий Шевченко борець, що і так, що
знають про український самви-
строєвничий і не підміняють — не
заб'їли його, проти царя і
Гетьману бореться до розстріляння
українського народу кінцями
Шевченко проти ворогів — проти
царя, думав, проти бар'єрної ма-
шина (козацька), проти царя і
козацького дворянства, бо він був кар-
мизмаком побудовані український
націоналістичний елемент.

Тарас Шевченко
р. 10. III, 1814 — 11. III, 1861

Скочіфисковано

Скочіфисковано

Повінь податків

Величезній вантаж податків на-
висав над громади. На скільки людини
поклади своїм економічним станом, про-
векції громадської діяльності наслідки,
в той же час громади, в яких кон-
центрація на громадських виста-
вах, які не дають економіки для
нашого життя. До того часу успіх
дистанції життів, що повільно з
допомогою будувати. Але щодня
долеєть економіці і в громадській
діяльності громади, навіть дуже
високі податки, які привносять
економіку громади і в
дистанції життів і в

Скочіфисковано Скочіфисковано

Вже 70 літ тому було так ко-
моний, як тільки було тогочас-
нось життя серед найбідніших ма-
 українського народу; осталося до-
же робити свою справу бугати
проті козацькім, — дух боротьби
за кола.

Шевченко будував і мав,
Шевченко вивізнав український
поет, Шевченко вродий кобзарь.
Але не всі це знав, Терас Шевченко
не востаний борець. Як може укра-
їновий народ. Сам Шевченко і за-
мовляв до 24 ріку життя—світ дор-
бував йому і зновля, віддає все
своїм талантам, свою волю і все своє
життя боротьбі проти ворогів
до повільности комуністичого на-
ряду. Він бачив, що бореться проти
капіталізму, але бореться проти
ворогів, думав, проти царя, бо
виродився в анахорі, був бунт на обо-
роду партизанів, думав, що і козаць-
кий Шевченко борець, що і так, що
знають про український самви-
строєвничий і не підміняють — не
заб'їли його, проти царя і
Гетьману бореться до розстріляння
українського народу кінцями
Шевченко проти ворогів — проти
царя, думав, проти бар'єрної ма-
шина (козацька), проти царя і
козацького дворянства, бо він був кар-
мизмаком побудовані український
націоналістичний елемент.

Величезній вантаж податків на-
висав над громади. На скільки людини
поклади своїм економічним станом, про-
векції громадської діяльності наслідки,
в той же час громади, в яких кон-
центрація на громадських виста-
вах, які не дають економіки для
нашого життя. До того часу успіх
дистанції життів, що повільно з
допомогою будувати. Але щодня
долеєть економіці і в громадській
діяльності громади, навіть дуже
високі податки, які привносять
економіку громади і в
дистанції життів і в

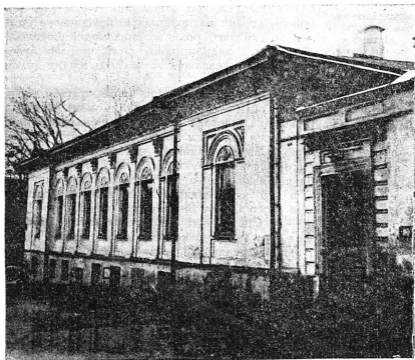
Економіку громади, навіть дуже
високі податки, які привносять
економіку громади і в
дистанції життів і в

Діти мліють з голоду

Львівський „Вісник Восток“ 4 ІІ, 1937.
Діти мліють з голоду, на скільки
людинам і скільки економічним
станом, провекції громадської ді-
яльності наслідки, в той же час
громади, в яких концентрація на
громадських виставах, які не дають
економіки для нашого життя. До
того часу успіх дистанції життів,
що повільно з допомогою будувати.
Але щодня долеєть економіці і в
громадській діяльності громади,
навіть дуже високі податки, які
привносять економіку громади і в
дистанції життів і в

Роздрива фашистський цензури над газетою, що прагнула по-революційному висвітлити значення Шевченкових роковин.

чималій історичній віддалі від того часу, коли жив і діяв Шевченко, проте й досі такої величезної ваги надаємо шануванню його пам'яті, просуванню його творів у найширші маси. Кожний трудящий повинен глибоко зрозуміти, через що саме треба так завзято боронити Шевченка від клясових ворогів пролетаріату. Мало того, кожний трудящий повинен

Філія науково-дослідного інституту Шевченка в Києві.

стати активним учасником боротьби за Шевченка, за справжнє партійне, революційне, а тому й глибоко-наукове висвітлення його творчості.

„Щодо українців, то всі вони, без різниці не те, що полу чи віку, а й навіть політичних поглядів, згадують, Шевченка та всі (кожен по-своєму) доказують, що Шевченко не інакше, як до їхнього табору належить. Згадують, шанують, цитують уривки з Шевченкових творів і щирі націоналісти, і помірковані угодовці, і смиренні галицькі попи, і бойові автокефалісти, і безвірники, і гетьманці, і петлюрівці, і академічні казуїсти, і ... комуністи. Що ж то за диво і чий же, кінець-кінцем, є Шевченко?“ (Затонський).

Отже, хто ж такий справді був Т. Шевченко, яке його історичне значення?

Куди закликав, чого вчив цей великий поет?

Через що мільйони трудящих, а не хто інший, мають право назвати Шевченка своїм поетом і борцем?

* * *

Ідеалістичне
та матерія-
лістичне
тлумачення
ролі вели-
ких людей

Дипльомовані льокаї попівщини—буржуазні дослідники, стоячи на позиціях метафізичного ідеалізму, розглядають ролю великих людей у суспільстві, як вияв надприродної сили, що має виконати на землі визначені заздалегідь вищим духом таємничі функції.

„З столітньої перспективи все ясніше вирисовується перед нинішнім поколінням величний і радісний момент приходу на землю українського „апостола правди“, національного пророка, которому судилося відкрити нову епоху в житті нашого народу“,—каже про Шевченка один із найбільших представників української буржуазної науки, акад. М. С. Грушевський. „Визволене з-під пов'язки всього дрібного і скороминучого мусіло вдарити в очі всіх, відкриті для вражіннь красоти і правди, промінне сього Сяєва Вічного, що осінило сю статть і спочило на ній—на Сій постаті Звістителя закону любови і братства... Перед сею великою красою духа, в ім'я сього культу правди і любови, віддадуть честь і поклоняться Йому всі племена, осяяні світом Його слова і проголосять Йому вічну славу незлобним серцем і нескверними устами“. Так українська буржуазна наука розглядає Шевченка. Шевченко—це якась божеська сила, що в руках її знаходиться доля українського народу. Шевченко—чарівник, що створив українську націю, що повернув розвиток народу на свій, осяяний „вічним вогнем“, шлях.

Шевченко—„апостол соборної України“, „великий вождь, що вводив її в нові володіння її обітованої землі“, „віщий пророк, що відкривав перед нею нову землю і небо нове, в них же правда живе“ (Грушевський).

Пролетарська наука, марксо-ленінське шевченкознавство геть відкидає таке обожнювання великих людей, таке „висвітлення“ ролі геніяльних постатей. Шевченко, безперечно, величезна сила, Шевченко, безперечно, могутня фігура, що стоїть в десятиліттях, як монументальний пам'ятник надзвичайних розмірів, як колосальний геній. Шевченко належить, безперечно, до тих стовпів людської думки, що твори їх, образи їх є нетлінні, живі, сучасні, що ще житимуть і в майбутньому, не зважаючи на фізичну смерть їхніх творців та історичну загибель тих суспільних умов і тих епох, що їх ідеальним відображенням вони були.

Шевченко — жива віха, найсильніший прожектор, що кидає далеко навкруги могутнє революційне проміння.

Але Шевченко велетень не тому, що його особисті властивості надали індивідуальної фізіономії великим історичним подіям.

Шевченко не тому могутня постать, що наче б мав силу спинити або змінити суспільний розвиток, що наче б він „поставив Україну на світлий шлях правди і краси, надхнувши її вічним Духом свого Слова“ (Ів. Стешенко). Ніяка, хай і найгеніяльніша, людина не спроможна нав'язати суспільству такі стосунки і такі шляхи, які вже не відповідають станові суспільних продукційних сил, або які ще для них є передчасні. Шевченків геній, що став могутньою суспільною силою, є наслідок суспільних стосунків своєї доби, і тому говорити про те, що „цей Новий Мойсей поставив цілу епоху на Свої, закриті досі завісою, прекрасні шляхи“, — значить повторювати попівські байки, що нічого спільного з наукою не мають. Шевченкові творення, Шевченкові образи, вся велика сила його слова випливали неминуче з певного суспільного середовища, що було матеріалом, об'єктом духовного життя поета і що відбилось в його чуттях і думках позитивно чи негативно, відповідно до його класової, соціальної природи. Шевченко великий тим, що „він бачив далі від інших і прагнув сильніше за інших“ (Плеханов), що вся діяльність його була свідомим і вільним виявом неминучого суспільного розвитку, палким прагненням зруйнувати старий світ поневолення, збудувати новий світ визволеної праці. Він був геніяльним виразником свого соціального середовища, а конкретне сполучення класових сил на величезному історичному перевалі із залізною доконечністю зформувало його ідеологію. Отож не Шевченко породив суспільство, а, навпаки, конкретне соціально-економічне середовище, певна історична доба висунула і обумовила Шевченка. Шевченко — тільки геніяльний виразник своєї доби, своєї класи. У цьому його історичне значення, в цьому вся його сила. Тільки в цьому. Але — це страшна сила, це колосальне значення!

Засади нау- Зрозуміти психологію окремих осіб, хай най-
кового дослі- видатніших, хай найгеніяльніших, можна тільки
дження Шей- через аналізу суспільних стосунків, бо саме про-
ченка дукт цих стосунків і становить психологія окре-
мих осіб. „Соціолог-матеріаліст, — каже Ленін, — робить об'єк-
том свого вивчання певні суспільні стосунки людей і тим сам-
им уже вивчає і реальні особи, що з їхніх дій і складаються
ці стосунки. Соціолог-суб'єктивіст, розпочинаючи свої мірку-
вання начебто з „живих осіб“, насправді починає з того, що
вкладає в ці особи такі „помыслы и чувства“, які він вважає
за раціональні (тому, що, ізолюючи своїх „осіб“ від

конкретних суспільних обставин, він саме цим позбавив себе можливості вивчати справжні їхні думки і чуття), тобто „починає з утопій“.

Тільки застосувавши в нашому дослідженні цю єдино-наукову методологічну вимогу Володимира Ільїча — „вивчати певні суспільні стосунки людей і тим самим уже вивчати і реальні особи“, ми зможемо правильно зрозуміти історичне значення Шевченка, показати справжню його фігуру у всій велетенській його силі і могутності. „Теорія клясової боротьби тому саме і складає величезне надбання суспільної науки, що встановлює способи такого зведення індивідуального до соціального з цілковитою точністю і певністю. По-перше, ця теорія виробила поняття суспільно-економічної формації. Взявши за вихідний пункт основний для кожного людського співжиття факт — спосіб добувати засоби до життя, вона поставила у зв'язок з ним ті стосунки між людьми, які складаються під впливом даних способів добувати засоби до життя, і в системі цих стосунків вказала на ту основу суспільства, яка вдягається в політично-юридичні форми і певні течії громадської думки. Кожна така система виробничих стосунків є, за теорією Маркса, особливий соціальний організм, що має свої специфічні закони свого зародження, функціонування й переходу до вищої форми, перетворення в другий соціальний організм... На місці міркувань суб'єктивістів про „суспільство“ взагалі, міркувань беззмистовних, що не виходили за межі міщанських утопій (бо не зв'язано було навіть можливість узагальнення самих різних соціальних порядків в особливі види соціальних організмів), — було поставлено дослідження певних форм побудови суспільства. Подруге, дії „живих осіб“ в межах кожної такої суспільно-економічної формації, дії безмежно різноманітні і такі, що здавалося б, аж ніяк не підлягають будь-якій систематизації, — були узагальнені і зведені до дій груп осіб, що різняться між собою ролю, яку вони грали в системі виробничих стосунків, умовами виробництва і, значить, умовами їх життєвих обставин, тими інтересами, які визначалися цими обставинами, — одним словом, до дій кляс, що їх боротьба визначала розвиток суспільства. Цим було відкинуто дитячо-наївний, суто механічний погляд на історію суб'єктивістів, що задовольнялися беззмистовним твердженням про те, що історію роблять живі особи, і не хотіли розібрати, які соціальні обставини і як саме обумовили їхні дії... Ідея детермінізму, встановлюючи доконечність людських вчинків, відкидає облудливу баечку про свободу волі, разом із тим не відкидаючи ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій. Навпаки, тільки при детерміністичному погляді і можлива сувора і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свободну волю. Так само, й ідея

історичної неминучості аж ніяк не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, що являють собою, безперечно, діячів. Справжнє питання, що постає при оцінці суспільної діяльності особи полягає в тому, при яких умовах цій діяльності забезпечено успіх, в чому полягають гарантії того, що діяльність ця не залишиться поодиноким актом, який потопає в морі актів протилежних“ (Ленін). Тут ми знаходимо ключ для справжнього наукового, об'єктивного, а значить і глибоко революційного, вивчення життя та діяльності окремих діячів. Тут ми знаходимо ключ для аналізу Шевченкової громадсько-політичної діяльності взагалі й літературної творчості його зокрема.

Тут, і тільки тут, ми знайдемо правильні настанови для розуміння і тої величезної історичної ваги, яку має постать Шевченка в боротьбі проти старого світу поневолення й експлуатації, в будівництві і зміцненні нового світу визволеної праці й комунізму. Шевченко, як і кожна окрема особа,— продукт розвитку суспільства. Тому, з одного боку, діяльність Шевченка, взята сама по собі, ізольовано від суспільства, не тільки не має будь-якого значення, але й немислима; з другого боку, Шевченко є фактором суспільного розвитку лише остільки, оскільки він діє як виразник інтересів маси, класу, що виявляє об'єктивну тенденцію розвитку. І ця роль Шевченка тим більша, чим вдаліше, повніше, глибше і своєчасніше він формує і висуває об'єктивно назрілі вимоги, прогресивні і об'єктивно реальні інтереси певної соціальної верстви. Поза цими об'єктивними тенденціями і поза захистом інтересів певної частини суспільства діяльність Шевченка було б засуджено на цілковите забуття. „Великі люди,— каже т. Сталін,— варті чогонебудь лише остільки, оскільки вміють вони правильно зрозуміти ці умови (що склалися вже в готовому вигляді на час появи даного покоління.—*Є. Ш.*), зрозуміти, як їх змінити. Коли вони цих умов не розуміють і прагнуть ці умови змінити так, як їм підказує їх фантазія, то вони, ці люди, опиняються в положенні Дон-Кіхота... Саме люди, але лише остільки, оскільки вони правильно розуміють умови, що їх вони застали в готовому вигляді, і лише оскільки вони розуміють, як ці умови змінити,— роблять історію“. Отже взаємостосунки Шевченка та тогочасного суспільства носять діалектичний характер: Шевченко є продукт об'єктивного суспільного розвитку, але своєю активною участю в суспільному процесі в напрямку дальшого суспільного розвитку Шевченко накладає могутній відбиток на цей процес. Створений, висунений об'єктивною ходою розвитку суспільства Шевченко реалізує те, що назріло об'єктивно, те, що з'являється конче необхідним, неминучим. Шевченко допомагає суспільним об'єктивним можливостям швидше і краще втілитися в дійсність. Вивчаючи

Шевченка треба твердо пам'ятати, що наше завдання—не копірситися в найтонших нитках й переливах психологічних переживань Шевченкових як чомусь самоцінному, не розглядати творчого життя його як якогось замкнутого кола, відірваного від усього життя. Треба розглядати творчий шлях поета, його психологію у зв'язку з соціальними умовами, треба простежити усі перипетії його життєвого шляху, простежити, як саме середовище, обставини, перешкоди й події цього життєвого шляху формували його ідеологію, його особу.

Шевченко великий тому, що він відображає собою великий крок у суспільному розвитку. Вплив його на суспільний розвиток здійснювався тою мірою, якою він пов'язував свою діяльність із діяльністю певних клас і партій, що їх боротьба посуває вперед історію. Щоб вивчити і зрозуміти діяльність та ідеї Шевченка (формування, розвиток його ідей, зміст і значення суспільно-політичної його діяльності), треба вивчити і схарактеризувати тогочасне історичне середовище, класову боротьбу, розвиток визвольного, революційного руху, що на його досвід зважив та їм геніяльно пройняв свої твори Шевченко.

Показати Шевченка на тлі конкретної історичної обстановки, що була матеріалом, об'єктом духовного його життя, подати його як продукт певного соціального середовища у вирі тогочасної класової боротьби (як основного процесу суспільного розвитку) і цим самим дійти можливості вивчити справжні думки, почуття живого Шевченка,—таке завдання ми повинні насамперед поставити перед собою.

РОЗКЛАД ФЕВДАЛЬНО-КРІПАЦЬКОЇ СИСТЕМИ

„Велика реформа“ була кріпосницькою реформою й не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники. Яка ж сила примусила їх взятися до реформи? Сила економічного розвитку, що втягував Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарового обміну Росії з Європою, не могли стримати старих, що рушилися, форм господарства. Кримська війна показала гнилизну і безсилля кріпацької Росії. Селянські „бунти“, зростаючи з кожним десятиліттям перед визволенням, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще визволити зверху, ніж чекати, поки повалять знизу.

Л е н і н.

Загальна ха-
рактеристика
доби

Ім'я Т. Г. Шевченка нерозривно пов'язане з надзвичайно цікавою епохою в історії Російської імперії, епохою готування так званої „селянської“ реформи 1861 року, коли відбувався процес бурхливого розпаду і кризи старого феодально-кріпацького ладу, коли виникала в його надрах і на його руїнах нова суспільно-економічна формація—капіталізм.

Доба, що до неї належить Т. Г. Шевченко—це доба загнивання старих форм господарювання, коли „падали економічні сили поміщицької кляси і розвивалася сила нової кляси—капіталу“ (Ленін). У глибинах кріпосницької епохи виростили сили, що дали вже 60-х рр. XIX століття початок новій буржуазній Росії. Російська кріпосницько-бюрократична держава готувалася зробити перші кроки до перетворення на буржуазну монархію.

Феодально-кріпацький лад Російської імперії, заснований на пануванні натурального господарства, на наділленні від поміщика засобів виробництва дрібному виробникові та прикріпленні його до землі, на особистій залежності селянина від поміщика, на низькому стані техніки, на дуже малій продуктивності,—цей лад у XIX століття увійшов з безперечними ознаками розкладу. Протягом першої половини XIX ст. криза панщизняного господарства розгортається безупинно, але з кожним десятиліттям визначається чимраз гостріше, чимраз глибше. Старе кріпацьке господарство цілком виразно не відповідало вже тим завданням, що їх висувало перед ним життя. Кріпацька праця і в сільському господарстві і в промисловості стає гальмом, що заважає розвиватися господарству країни,—

продукційні сили вступають у конфлікт із системою виробничих стосунків.

Цей процес занепаду феодалних стосунків відбувався під впливом багатьох дуже конкретних чинників і, протікаючи надзвичайно нерівно, розтягнувся на декілька десятиліть. Ознаки розкладу кріпацького господарства можна відзначити ще на початку століття, а вивершення цього процесу припадає вже на епоху реформ 60-х років, коли усунуто ті перешкоди, що стояли на шляху розвитку капіталізму в Росії. Протягом цього чималого періоду ми можемо відзначити декілька етапів цього процесу. Перший етап, десь до середини 30-х рр., характеризується поступовим наростанням суперечностей між системою тодішнього кріпосницького ладу і господарством країни, що безупинно розвивалося. Ці суперечності досягають особливої гостроти в 40-х роках, коли дуже виразно визначився шлях розвитку господарчого життя країни саме в бік капіталістичного ладу. Ось чому 40-і роки — це найцікавіший перехідний період в історії XIX ст.; вони складають особливий етап процесу, що триває протягом цілого десятиліття.

„Наступила новая эпоха помещичьего быта, а именно, эпоха промышленная“, доводив в одній статті р. 1842 поміщик Шеліхов, що мав великий нахил до „сельско-хозяйственных спекуляций“.

„Помещики наши проснулись и затолкали! Видно по всему, что патриархально сонный быт изжит весь и надо взять иную дорогу“, — писав В. Г. Белінський р. 1847 до Анненкова.

З кінця 40-х років до середини 50-х років природний розвиток процесу штучно затримується епохою урядової реакції, що настала в результаті політичних подій на Заході. Правда, і в цьому періоді життя йде тим самим визначеним раніше напрямком, але гніт старої, що відживала, системи досягає особливої сили.

Нарешті, кінцева стадія припадає на другу половину 50-х років і 60-ті роки, коли відбувається ліквідація кріпосницького ладу, і Росія остаточно стає на шлях капіталістичного розвитку.

Треба ще також відзначити, що запізнений приблизно на півстоліття супроти європейських держав, економічний і суспільний розвиток Росії відчував на собі сильний вплив західних держав, де на той час здебільшого буржуазний лад досягнув вже чималих успіхів, остаточно перемігши феодалну систему.

Міжнародні економічні зв'язки в XIX ст. досягли дуже великого розвитку, і Росія, при всій її економічній відсталості, була втягнута в міжнародний обмін. Зовнішня торгівля Росії в першій половині XIX ст. так розвинулася, що вже чинила

на господарство країни величезний вплив. (За А. С. Ніфонтим).

Поспішні і упевнені кроки нового життєвого ладу відчулися в палацах феодалів, в апартаментах імператора; луною віддалися у всій системі кріпаковласницьких стосунків: економічному рабстві, політичній пригніченості, церковному задушливому тягарі. Феодалізм почав здригатися від все міцніших ударів. Феодалізм мусив упасти. Він кровоточить і гниє. „Кріт історії“ уперто підкопує підвалини дворянсько-поміщицького суспільства, збудованого на праці дико визискуваних кріпацьких мас.

Так зване „селянське питання“ почало схудлою рукою голодного знівченого кріпака все настирливіше і грізніше стукати у ворота дворянсько-поміщицького подвір'я.

Візьмімо одну з найвідоміших характеристик розвитку кріпацького господарства за Леніним. „Основний зміст виробничих стосунків при дореформенному кріпацькому господарстві (тобто до 1861 р.—*Є. Ш.*): поміщик давав селянинові землю,

ліс для будівлі, взагалі засоби виробництва (іноді й просто життєві засоби) для кожного окремого двора і, лишаючи селянинові самому здобувати собі харч, примушував весь додатковий час працювати на себе, на панщині. Підкреслюю: „весь додатковий час“, щоб відзначити, що про „самостійність“ селянина при цій системі не може бути й мови. „Наділ“, що ним „забезпечував“ селянина поміщик, становив не більше, як натуральну заробітну плату, був для поміщика цілковито і виключно засобом визискувати селянина, „забезпечити“ поміщицькі робочі руки, і ніколи не давав справжнього забезпечення самому селянинові. Але ось вдирається товарове господарство. Поміщик починає виробляти хліб на продаж, а не на себе. Це призводить до посиленого визискування праці селян, далі—до утрудненості системи наділів, бо поміщиків вже не вигідно наділювати покоління селян, що підростає, новими наділами, і виникає можливість розраховуватися грішми. Стає зручніше відмежувати раз на завжди селянську землю від поміщицької (особливо, коли відрізати собі при тому частину наділів і здобути „справедливий“ викуп) і користуватися з праці тих самих селян, поставлених матеріально ще в гірші умови і примушених конкурувати і з колишніми дворовими, і з „дарственниками“, і з краще забезпеченими колишніми державними та удільними селянами тощо—кріпацьке право падає“.

Така основна тенденція розвитку поміщицько-кріпацького господарства Росії в першій половині XIX ст. Сюди, до збезземелювання селянства, до перетворення його на юрбу дешевої найманої робочої сили прямує господарче життя кріпосницько-самодержавної Росії, прямує, роздиране внутрішніми

суперечностями, загальмоване застарілими, напівзгнилими формами натурального господарювання. „Чи означає це,— каже т. Покровський,— що кріпосницьке, панщизняне господарство, яке працювало для ринку, було тими ворітьми, що через них у сільське господарство Росії просувався капіталізм?—Зовсім не означає безперечно: це були не ворота, а бар'єр; саме потреби товарного господарства, що їх не задовольняла і не могла задовольнити панщина, і примусили найпередовіших поміщиків поставити в середині ХІХ ст. питання про те, щоб усунути такий бар'єр. Рух самих селян дуже прискорив цю операцію, спонукав всенюку клясу поміщиків піти за найпрогресивнішими (в економічному розумінні) із своїх собратів: без цього справа не кінчилася б у чотири роки; але коли б хоч частина поміщиків, і до того частина впливова, не була зацікавлена в ліквідації панщизняного господарства, саме в інтересах розвитку капіталізму, то—панщина була б знищена тільки наслідком переможної селянської революції: „селянська реформа була б неможлива“.

Коло ж саме почало просуватися товарне господарство в поміщицький маєток? Цілком зрозуміло, що ще задовго перед 1861 роком, задовго до „визволення селян“, „кріпацьке право падає“ саме наслідком цього просування. Було б хибно обмежити початок його тільки першою половиною ХІХ ст. Ленін каже, що „виробництво хліба поміщиками на продаж особливо розвивалося в останні часи існування кріпацького права“,—особливо розвивалося, але існувало, значить, і раніше.

Енгельс в одному уривку „Анти-Дюрінга“ каже: „Росія дає доказ тому, як виробничі стосунки обумовлюють політичні співвідношення сил. До кінця ХVІІ ст. російський селянин не підлягав сильному пригніченню, міг вільно пересуватися, був майже незалежний. Перший Романов прикріпив селян до землі. З часів Петра почалася чужоземна торгівля Росії, але Росія могла вивозити тільки хліборобські продукти. Це призвело до пригнічення селян, яке дедалі зростало в міру зростання вивозу (ради вивозу їх і пригнічували), поки Катерина не зробила цього пригнічення повним і не вивершила відповідного законодавства. Але це законодавство дозволяло поміщикам чимраз більше гнобити селян, отож гніт дедалі більше посилювався“. Вільний перехід шкодив панському господарству, бо ніколи не було надії, що в потрібну хвилину господарство матиме досить робочих рук. Ось як мал оє цей вільний перехід один український пан: „к внутреннему и собственному разорению есть вред ближайший мало-российскому народу вольный переход с места на место, который и причиною, что бедные помещики час от часу в большую бедность приходят, а богатые паче усиливаются, а мужики,

Селяни-колгоспники Молдавії на Шевченківській виставці в Луганському.

не чувствую своєї погибели, делаютя п'яницями, ленивцями и нищими, умирая с голоду в благословенной плодородием стране. Ничто столько не вредит крестьянину, как праздность. Мужик, имея власть переменить свое селение, все, конечно, ищет прежде всего, как бы найти ему удобства свой хлеб жевать без труда“.

Пани-поміщики обороняли свої класові інтереси, а ці інтереси потребували, щоб селяни були покріпачені, прикріплені до землі. Надто стало потрібне це, коли після війн із Туреччиною у другій половині XVIII віку, Росія мала вихід до Чорного моря, а це значило, що хліб із Росії та України повинен був „масою йти новим шляхом на Захід“. Збільшуються за недовгий час ціни на хліб по деяких районах удвоє і більше. (За чверть віка на 500% збільшилися ціни на хліб по багатьох райснах). Це все показувало, що треба, щоб поміщицьке господарство давало більше хліба, а тоді поміщики могли досягти цього, тільки збільшивши відповідно панщину та забезпечивши панські маєтки людьми. Не міг центральний уряд не відгукнутися на прохання українських землевласників. 3-го травня 1783 року вийшов наказ, що забороняв вільний перехід селянства: українське панство досягло свого. Тепер воно мало право ще міцніше взятися за селян, щоб їхньою працею здобувати собі прибутки із своїх маєтків.

Наприкінці XVIII століття Польщу розібрали по частках її сусіди: Росія, Прусія (Німеччина) та Австрія. До Росії перейшли майже всі землі, крім Галичини, заселені українцями. Але від того українському селянству не полегшало. Як панували пани в Польщі, так панували вони і в Росії. Тільки, коли раніше польський пан хоч трохи боявся гайдамацьких нападів, бо в Польщі не було сильного війська, то тепер, після розбору Польщі, польські пани—брати російських дворян—почували за своєю спиною міцну й дужу оборону—російське військо.

Отак з кінця XVIII століття по всіх українських землях селянство стало цілковитими рабами—кріпаками. У тодішній Росії, де в руках дворянства була диктатура, і в Галичині, що відійшла до Австрії, теж у кріпацькому ярмі стогнало селянство. Навіть на землях колишніх запорозьких, де колись був притулок утікачам-селянам, тепер було поневолене селянство. Нагай озвірілого поміщика гуляв по спинах мільйонів уярмленого люду.

Широкі земельні простори на Україні, надто по теперішніх південних губернях, були роздані великим панам. Землі колишньої Січі Запорозької, що її скасовано 1775 р., роздали поміщицтву, часто-густо коханцям Катерини II. Деякі пани діставали по 20, 50 і 100 тисяч десятин землі. Щось із 4 000 000 десятин землі роздала Катерина за десять років

(з 1774 до 1784 р.)¹⁾. Спершу, правда, ці нові землі стали принадою для утікачів. Навіть цілі сварки пішли між панами оцими, що заюсіли колишні запорозькі землі (Новоросію, як її називали), та панами з Полтавщини, Чернігівщини тощо. Пани новоросійські приймали втікачів, з Полтавщини приміром, а пани полтавські сердилися, скаржилися на це. Але й по цих степах утікач не знаходив волі, знаходив пана, ласкавого тільки до часу, пана, що ховав покищо пазурі, а то він не міг би принадити утікачів.

Минав час, і пан показував свої кігті. Отак на всьому просторі України не було місця, де була б воля, скрізь було дві ворожих кляси: визискувачів і кріпаків. Скрізь панувала панщина, що давала великі прибутки поміщикам, панству, бож у кінці XVIII століття дуже збільшується попит з-за кордону на збіжжя, збільшуються хлібні ціни. Пани, що через усе XVIII століття загарбовували собі землю, доскочили тепер свого.

Дворянство прекрасно розуміло, що кривні зв'язки, які споріднили його з самодержавством, давши і тим і тим безсумнівні обопільні вигоди, роблять його першою і найголовнішою опорою. Микола не один раз підкреслював з особливим притиском саме дворянський характер своєї політики, а Дубельт, начальник III відділу, говорячи про тогочасний суспільний лад у Росії писав:

„Помещик — самый надежный оплот государя. Никакое войско не заменит той бдительности, того влияния, какие помещик ежеминутно распространяет в своем имени. Уничтожь эту власть, народ наплет и нахлынет современем и на самого царя, как то было не раз в чужих краях.

¹⁾ За відомостями, що їх подає англійський посланник Гарріс, любовники цариці Катерини обійшлися державі так: п'ять братів Орлових одержали з 1762 року по 1783 від 40 до 50 тисяч душ селян і 17 мільйонів крб. грошима, палацами, скарбами та посудом. Васильчиков за неповних два роки — 100 000 крб. сріблом, 50 000 крб. золотими речами, палац зі всім обладнанням в 200 000 крб., сервіз в 500 000 крб., пенсію щороку в 20 000 крб. і 7 000 душ кріпаків. Потьомкін за 2 роки—37 000 душ селян і цінностями, палацами, пенсією, посудом коло 30 000 000 крб. Завадовський за півтора роки—6 000 душ кріпаків на Україні, 2 000 душ в Польщі, 1 800 душ в російських губернях, на 80 000 цінних речей, 150 000 крб. грішми, сервіз в 30 000 крб. і пенсію в 10 000. Зоріч за рік—масток розкішній в Польщі ціною в 500 000; другий—в 100 000 крб. в Ліфляндії, 500 000 крб. готівкою, 200 000 крб. цінностями і командорство Мальтійського ордену в Польщі, що приносить прибутку щороку понад 20 000 крб. Корсаков за 16 місяців одержав 920 000 крб. грішми, 4 000 кріпаків в Польщі і безліч дорогоцінних речей, зокрема брильянтів й золота. Коли ж ви візьмете до уваги, що „временщики-фавориты сменялись чаще, чем французские министры в министерских отелях“ і що вже в шістдесят три роки Катерина мала любовників — братів Зубових (не менше 25 по числу), — то стане зрозуміло, яким страшним тягаром лягали на мільйони трудящих ці розпусні бенкети „суки“ цариці!

Помещик есть самый верный не дремлющий пес, охраняющий государство; он есть природный исправник, которому привычка, обычай и самые старинные предания придают столько власти, что она кажется баснословною на Западе Европы“.

І от, використовуючи цю „власть“, дворяни-поміщики, в добу розкладу кріпацько-февдальних порядків, з особливою люттю накидаються на закованих в ланцюги кріпацтва селян, доводячи до нечуваних розмірів бенкет свавілля і нелюдських знущань.

У першій половині ХІХ ст., особливо напередодні реформи, надмірно загострюються злидні і страждання трудящих мас.

Року 1860 за самими тільки офіційними даними закатовано на смерть 65 селян. Це ж за офіційними даними! Алеж це хіба один із десяткох випадків потрапив в офіційні відомості, а решта — дев'ять десятих лишалися „в домашнем быту“.

Це було р. 1860. Закатовували на смерть десятки, сотні людей. І це ж за царювання „царя-освободителя“, у „век гуманнейших начал“. „От яким сильним звіром було кріпацьке право навіть напередодні свого падіння! Воно було аж ніяк не беззубим звіром, не старим облізлим левом, що в нього шкура наполовину злізла. Це був,—каже т. Покровський,—досить таки сміливий і сильний хижак, і недарма він так себе показав згодом—року 1905-го“. Підкреслюємо: перша половина ХІХ ст., тобто доба розкладу февдально-кріпацької системи,—це період особливо лютої експлуатації та кривавого бенкету панського свавілля, це період нечуваних мук і страждань мільйонів пригноблених. Поміщик, ганяючись за прибутками, не тільки і не стільки удосконалює сільсько-господарську техніку, скільки намагається безпосереднім тиском на селян-кріпаків збільшити свої багатства. Землі в селян відбирають щоразу настирливіше й роблять із колишніх селянських наділів поміщицьке поле, що для обробітку його вже далеко не вистачає триденної панщини.

„Формально вважається за обов'язкову панщина по три дні на тиждень, проте на ділі виходить далеко більше. Робота визначена на один день—зветься „день оранки“, але цієї землі стільки, що й за півтора дні її не виореш. „День жнива“ рахують півтори копи, але її ніколи ніхто не нажне, бо наказується в'язати такі великі снопи, що один жнець копу два дні жне, а панщину записують за один день“ (О. Левицький).

Користуючись з того, що навіть будь-яких „норм“ не було, користуючись із „снисходительного отношения правительства“ панщинизняна „практика“ набуває жахливих розмірів. Панському свавіллю й нахабству немає ніякого впину. На голову „хлопа“

сиплються, наче з мішка, за розпорядженням „ласкавого пана“ не тільки „головні“, а й найрізноманітніші додаткові „повинності“ у формі всяких „шарварків“, „даремщини“, „пригонів“, „толок“, „фірманок“, „гвалтів“, і так без кінця краю. Деякі поміщики навіть з повій, „гулящих девок“, що жили по великих містах, брали собі оброк. Навіть ці нещасні дівчата та жінки мусли посилати своєму панові чималий відсоток зароблених ними грошей. Не задовольняючись з самої панщини, поміщик, що його апетити щоразу зростають, шукає й інших способів сісти на шию нещасному „хлопові“. То він ділить родину кріпацьку на частини, відділяючи жонатих, і цим збільшує чинш з „селянських дворів“, то він запроваджує особливий податок на „дівочу цноту“ й вимагає, щоб кожна кріпачка сплатила по золотому, хоч би для того їй довелося кинутися в розпусту¹⁾. А панські економи здирають гроші за різні „пільги“ й „клопоти панські“.

Наприклад, селяни мусли в багатьох місцях відбувати „повинности за придаточные к устройству их хозяйств выгоды и за попечительность владельцев о их благосостоянии“.

Мало того, поміщик, закладаючи за селянина державні податки, що сипалися без кінця, вимагав за це від кріпака тяжких відробітків, до того ж час і розмір їх цілком залежали від пана. Жорстока петля дедалі глибше в'їдається в кріпацьку шию: половину тижня, під загрозою канчуків, примушують кріпака задурно працювати на панщині, а решту днів — у відробіток за борги.

Покидаючи р. 1851 „Юго-западный край“, сам київський генерал-губернатор Бібіков у своєму прощальному слові до місцевого дворянства примушений був, між іншим, сказати: „Случилось в 1850 году, что два помещика радомысльского и овручского уездов имели одного крестьянина, который в неделю работал одному помещику 3 дня и другому 3 дня; спрашиваю я вас: что же ему оставалось? Было много злоупотреблений помещичьей власти“.

„Отеческая власть с нагайкой в руках“ (за виразом Мельгунова) зводилася насправді до уміння „держать мужиков в руках“, тобто кінець-кінцем до поліцейських обов'язків охороняти „отечество от опасных всеобщих потрясений“, а самі поміщики перетворилися в „природных полицеймейстеров в своих имениях“, як сказав менський губернатор Сушков.

„Кріпаковласництво на Україні, — розповідає сучасник-історик Самарін, — досягло повного усвідомлення своїх сил

¹⁾ Селянин без дозволу пана не міг одружитися, а за дозвіл пан брав з молодого 100, 150, а іноді й 300 карбованців, — інакше кажучи, пан продавав своїх дівок своїм же селянам; а коли останні, через бідність не могли заплатити, то він продавав дівок чужим. В багатьох маєтках майже всі шлюби відбувалися за нарядом панської контори.

і виявляє себе тріумфом самовпевнености. Там панує найжахливіше сполучення жорстокости й безладдя в поміщицькому господарстві: вимоги поміщиків надмірні, катування — на лихе звели нарід“.

„Нема гірше так нікому,
Як тим мужикам,
Роблять вони і горюють
Все проклятим панам.“—

кривавими слізьми стогне-плаче зчавлений панськими леґцатами кріпак-селянин.

Змолоду та до старости працює селянин на пана: і хлопці, і дівчата, і старі, і молоді мусять працювати на жахливих панських роботах.

Болять в мене, мамцю, руки
Від панської муки, —

жаліється знесилена на панській ниві молода кріпачка. Розперезане панство не знає меж своїй сваволі. Дикі фанатики рабства в своїх знущаннях над кріпаками доходять до найгіршого піднесення.

В офіційних матеріалах слідства в „Деле о возмущенни крестьян в имени Потоцкой“ ми натрапляємо на такі відомості (безперечно далеко не перебільшені):

„Крестьяне барщину работали постоянно, не исключая воскресных и праздничных дней: с открытием весны они воспользовались одним только днем для себя, через то не имеют хлеба и терпят во всем нужду. Дознано было, что, не говоря уже о жестоком обращении, помещик уже совершенно закабалил крепостных и пользуясь их трудом, держал впроголодь. Было обнаружено, что крестьяне строгайше наказывались даже за маловажные проступки, а другие и вовсе без всякой вины. Били крестьян кнутом, розгами, канатом толщиною в палец и „шворками“; одного помещик Потоцкий бил по лицу кнутом, другого тоже по лицу сапогами и выбил шесть зубов“. Так говорят сухі, далеко не в інтересах селян складені, офіційні матеріали... Жахливі картини знущань над уярмленими кріпаками розкривають перед нами вкриті пороком десятиліть архівні папери. Поміщик зосередив у своїх руках не тільки свавільне порядкування над працею підвладних йому кріпаків. Він не тільки міг з власної охоти відривати їх від землі, призначати на панщину, переводити на оброк, приписувати до фабрик та заводів, віддавати на службу до інших осіб. Він ставав повним владарем і над ними самими: продавав поодинокі й цілими родинами; „кнотом и плетью“ карав за найменші провини, за „предерзостное поведение“; засікав на смерть різками та батогами; знущаючись над тілом кріпачок, робив їх своїми наложницями. Пан бере до себе на першу ніч молоду, вимагає привести в свої покої селян-

ських жінок „на целые ночи для содействия с ними незаконного прелюбодеяния, а оставшиеся без них в домах малолетние дети в люльках с одного плаканья и крику своего много умирают“; панський управитель „для барского двора и постельного дела всех девок из имения выбрал, не оставивши в деревне даже подростков для пастьбы гусей“; а панські синки-

Кріпак покараний у „гусаку“.
(Рис. Носка).

офіцери „малолетних девушек“ усиленно растлевают, а крестьянкам обрезавают косы за несогласие их к сношению с ними“, — читаємо в численних скаргах кріпаків-селян. Траплялися часто випадки, коли поміщик, або й управитель „отдавал в рекрута многих крестьян, чтобы безнаказанно насиловать их жен и сестер“. Варто глянути на полицки архіву канцелярії Київського генерал-губернатора, варто тільки заголовки справ перечитати, і перед вами стане весь жах кріпацької України першої половини ХІХ століття. Подивіться: от справа „О жестоком обращении с крестьянами помещика Вельегорского“, от „Дело о наказании до смерти кнутом крестьянина Савчука“, „Дело о насильствах над крепостными девицами сына помещицы Соколовской“, — і так без кінця... Поміщик Карцев б'є шаблею селян по голові, по животі, цілими роками тримає їх, неслухняних, закованими у дерев'яні колодки; поміщиця Вахтурова наказує бити ціпом хворого діда, зав'язаного у мішок з-під хмелю, за те, що „подговаривал молодых мужиков к непослушанию“; поміщик

Селезневський наказує дати кріпаків 700 ударів киями, а на рани його бризкати горілкою. Поміщика Сельванович вважає, що для кріпака сто різок — це „тільки жартувати з хамом“. Майор „в отставке“ Абрамович наказує бити кріпака-хлопця за розбитий полумисок так, що аж „тіло тяглося за нагаєм“, а згодом повісити головою донизу.¹⁾ У записках сучасників з Правобережжя, маємо ряд відомостей про те, що кріпаків, які несвоечасно виконували „урок“ витягали з церкви, хворих стягали з постелі й засікали до смерти; на зранене тіло накладали намочені в солону ропу ганчірки, прив'язували голими до дерева в мурашнику, цькували собаками. „Один поміщик з Київщини, — розповідає у своїх спогадах шляхтич М. Чайківський, — підвішував жінок до стелі за волосся і потроху наказував підрізувати косу бритвою, поки не лишалось так мало волосся, що воно не могло вже витримати тіла; жінка обривалася і на гаку лишався кусок шкури з волоссям. Інший поміщик, пан І. А.

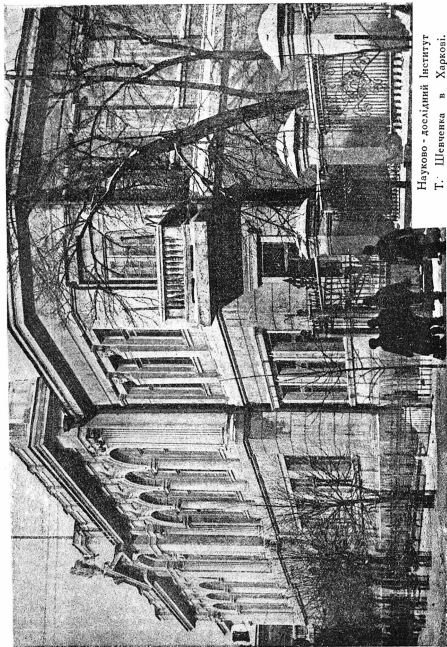
Закуті в „дибу“ селяни.
(Рис. Носка).

наказував орати запрягши до плуга баб та дівчат. Падали вони знесилені, тягаючи важкого плуга, а панські посіпаки підганяли батогами цих людей, що волею пана в робочу худобу перетворені“. Поміщик Сташинський гвалтував малолітніх; дві згвалтовані ним дівчини-кріпачки в муках померли. Дуже характеристичний присуд царсько-дворянського суду над одним таким паном, що гвалтував у своєму маєтку кожну кріпачку, яка припала йому до вподоби і, нарешті,

¹⁾ Салтиков - Щедрін, пригадуючи свої дитячі роки, розповідає, наприклад, такий випадок: „Какую-то дворовую девочку, лет 12-ти совершенно раздетую в сильный летний зной привязали у конюшни на навозной куче. Мухи и овода совсем ее облепили, кусая лицо и тело до того, что во многих местах уже образовались ранки, из которых текла сукровица. Вся в слезах. неистово могая головой, девочка, конечно, ничего не могла поделать с облепившими ее мухами и должна была до конца переносить жестокие мучения“.

потрапив до рук „правосуддя“: „Поелику помещик до изнасилування и растрєня не повинился и при том в поведєннї одобрєн, то и оставить его от дела свободным“.

А що ж із погвалтованими, напівбожевільними дівчатами? Суд ухвалює „понеже означенные девки по удостоверению свидетельствовавшего их лекаря и собственному сознанию, лишены девства и подверглись противозаконному сожитию, то предоставитъ духовной консистории подвергнуть их церковной епитимии“. В щоденникові Тучкова 1818 р. знаходимо, що „барин старик князь Г. донял крестьян боем, по 500 палок за раз; или лучше сказать, бьет до упаду, сечет кнутом, когда осердится, и бьет из своих рук палкой по голове. Много от него померло“. В дуже багатьох маєтках поміщиці для того, щоб покарати „дерзких девок“, щоб „искровенить“ обличчя, вживали спеціальних приладів — „щекобиток“: „стоит ли о хамские рожи мараť дворянские руки?“ На шию надягали залїзні „рогатки“, що від них цвяхи глибоко впивалися в шию; ноги іноді натиралися до кости залїзними кайданами, а спини покараних часто були так пошмаговані, що літом в ранах заводились черви. У поміщика Жарського для кари кріпаків голодом вживалися „личные сетки“, котрих кінці припечатувалися на потилиці сургучевою гербовою печаткою, що позбавляло можливості покараних ї пити і їсти. Практикувалися також „шейные“ ланцюги, котрих один кінець вкручувався в стелю так, що карані могли тільки стояти; інших зв'язували тонкими мотузками в сидячому положєннї так, що колїна торкалися грудей, і це тривало по декілька днів. У поміщика Волоцького кріпаки за провини приковувалися в підпїллі до ланцюга за шию із зв'язаними назад руками, котрі затягувалися так міцно, що після чотиритижневого ув'язнення вони остаточно паралїзувалися. В маєтковї генерала Ізмайлова „находилась арестантская, содержавшаяся крайне нечисто и занимавшая пространство всего в 57 кв. аршин. В ней нередко одновременно находилось до 30 „арестангов“, в числе которых были и женщины. В стенах тюрьмы были вделаны цепи. Следователям удалось раздобыть в измайловской усадьбе 186 шейных рогаток весом от 5 до 20 фунтов, все о 6 рогах, и каждый рог до 6 вершков длины. Эти рогатки или запирались на шее висячим замком, или заклепывались на наковальне. Конечно, все подвергавшиеся подобного рода наказаниям сильно страдали от бессонницы. А в таких рогатках нередко приходилось ходить измайловским крепостным по полугоду и даже по году, а один из дворовых носил, говорят, рогатку в течение целых 8 лет“ (Бочкарев). В багатьох поміщичих садибах були спеціальні катівні, де найвитонченішими, нелюдськими тортурами „вразумляли“ нещасних рабів.

Науково - дослідний Інститут
Т. Шевченка в Харкові.

Слідчі справи з цієї сумної епохи панського свавілля підіймають перед нами тіні кріпаків, таємно закатованих і таємно похованих; підіймають тіні втоплеників, що їх виймали при слідстві з сажалок і річок з камінням і гірями на шиї і ногах¹⁾.

Указ 1848 року, що його видав уряд, боючись селянських заколотів, хоч і мав на увазі нібито „полегшити“ долю кріпаків, проте аж ніяк не зменшив, а навіть ще збільшив знущання поміщиків над селянами.

Поміщиця Архангельська р. 1858 писала: „Взаимные отношения господ и крепостных людей основаны на законе, как гражданском, так и нравственно-религиозном; сам бог создал особо господ и слуг, которым и дал особую натуру, способную к перенесению тяжелых трудов в услужении господам своим, тогда как господа имеют натуру, от бога им данную, более нежную. К этому физическому различию между господами и холопами присоединено богом и нравственное различие между ними: способность повелевать и повиноваться. Закон гражданский, распределяя отношения между людьми, основываясь на этом естественном различии господ и холопов, реко распределил отношения между ними и в гражданском быту, поставив господ первыми в рядах гражданственности и во всех движениях свега и освободив их от телесных наказаний, а последних, представляя им один телесный труд, подвергает и наказанию телесному“. „К сожалению, должно сказать,—писав Кошельов у записці до імператора Олександра II, —инвентарные правила не принесли ожидаемой от них пользы: помещики остались почти теми же полновластными распорядителями над крестьянами, а крестьяне мало воспользовались обещанными им ограждениями, и одной только полиции стало хлопотливее, но за то и сытнее“. Відомий уже нам Самарін, характеризуючи тогочасне становище кріпаків, пише: „Робоча сила, що стоїть у розпорядженні поміщика, виснажується докраю, повинності селян нечувано зростають, селянські землі

¹⁾ „Когда помещикам окончательно хотелось избавиться от неугодных им крестьян или дворовых то они могли легко это сделать, или сдать такого крепостного в рекрута, или сослав его на поселение в Сибирь. Хотя в начале XIX века и последовало запрещение помещикам ссылать своих крепостных в Сибирь, но в 1822 г. это право было восстановлено, и дворяне не замедлили им воспользоваться. Только за 11 лет с 1822 по 1833 г. сослано было в Сибирь помещиками 1 283 человека, при чем большинство отправлялось в оковах, многие умирали на дороге, не вынеся суровых условий переселения. Для помещика ссылка его крепостного человека в Сибирь не сопряжена была почти ни с какими издержками. По словам Мордовцева, „помещик обыкновенно представлял в губернское правление 4 руб. 36 коп. асс. (а на серебро 1 руб. 24 коп.), две рубахи, двое портов, шапку, зипун и онучи и указывал на того, кого он желает сослать, не объясняя даже вины его“. Ссылаемого забирали в острог, и затем уже его ведало губернское правление“. (Б о ч к а р е в, Быт помещичьих крестьян).

зводяться нанівець, бо що кращі землі, то їх відбирають поміщики під панську ріллю". Петля затягається на шії не тільки поміщицьких селян-кріпаків. Найжахливішого, найогидливішого, найбезсоромнішого вигляду набирає експлуатація кріпаків і на попівських, церковних та монастирських землях: п'ять, шість днів щотижня роботи на попів, постійне напівголодне існування, повна безправність. А „преосвященный“ ігумен і сільський „батьюшка“ в умінні найтоншими, найжорстокішими засобами карати „хлопів“, у знущаннях над кріпачками часто випереджали навіть розперезаних юнкерів і оскаженілих дворян. Недарма ж в одному селі на Полтавщині кріпаки попа Левицького в 35 років були вже „старцями хилыми и безсильными“, про що скаржився в листі до свого сина сам „батьюшка“.

„Мороз дерет по коже,—писав Герцен р. 1857,— всю Россию от Арачи до Кронштадта, в деревнях и в городах, на улицах и в полицейских домах, в передних и конюшнях бьют без суда, бьют без ответственности, бьют кулаками, бьют палками— и нет никаких мер остановить это безобразие... Само правительство сечет по подраю для помещиков, исполняя прежнюю роль их конюхов“. Уряд саваном прикриває трупи, плями крові і військові езекуції, з нахабним лицемірством заявляючи, що під цим саваном немає ні трупів, ні крові. Ще ніколи до такого щабля не підіймався тягар кріпацтва, як це сталося наприкінці першої половини ХІХ ст. Розвиток товарового господарства призвів до цього нечуваного збільшення кріпацького гніту.

Це був якісь божевільний танок „предсмертных злодейств помещичьего права“ (Герцен). На фоні кріпосницької Росії, на тлі сірого злиденного моря „сермяжных душ“ виступають багаті дворянські садиби „дома с оранжереями, с китайскими беседками и с английскими парками“. Бурхливо і розкішно текло життя в цих „родовых гнездах“.

Французу не привидится
Во сне—какие праздники,
Не день, не два—по месяцу
Мы задавали тут
Свои индейки жирные,
Свои наливки сочные,
Свои актеры, музыка,

Прислуги целый полк!
Пять поваров, два пекаря,
Двух кузнецов, обойщика,
Семнадцать музыкантиков
И двадцать два охотника
Держал я...

розповідає некрасовський поміщик Оболт-Оболдуєв, розповідають сотні, тисячі собачників, сікунів, героїв ярмарок, оскаженілих розпутників: „жили мы, как у Христа за пазухой, и знали мы почет“.

Більше 20 мільйонів рабів прислухається до звуків панського бенкету, несамовитого п'яного гикання, картярського галасу і з тремтінням поглядає на панський палац, на котрому

„флаг играл, играл—манил приветливо, гостеприимство русское и ласку обещал“. Мужик знав, що саме йому, мужикові, своєю працею і своїм кривавим потом доведеться сплачувати всі панські вигадки; він знав, що кожну хвилину його самого, його жінку або його дочку можуть зробити знаряддям забави і розбещеної насолоди.

Збезземелювання селян; місячництво Вимоги товарового господарства не могли вкластися у вузькі рамки кріпацького господарювання. Кріпацький лад, виявляючи кризу під впливом сил капіталізму, що розкладали його зсередини, витискує із себе нові соціальні прошарки, що стають провісниками нового, капіталістичного суспільства. Із глибин ще так недавно патріархальних стосунків кріпацького села народжується наймитство, „білі негри“, придушені не тільки рабством кріпацьким, а й рабством найманим. Розвиток товарового господарства, як ми бачимо, спонукає поміщика кинутися безземелювати своїх кріпаків, збільшувати панську ниву. „Наприклад,—каже Самарін,—у одного поміщика 200 десятин землі обробляють 20 селян, що навіть не мають своїх хат, а живуть на одному дворі з поміщиком, у флігелях. „У меня хозяйство семейное“—говорив цей поміщик“. „Хлоп“ стає безземеленим наймитом; йому поміщик залишив тільки вбоге приміщення та на рік харчів надголодь, а за те примусив працювати цілий рік, і вже не кріпацьким, а поміщицьким реманентом. Замість кріпака, що має коняку, має клопоть землі, стає місячник, тобто постійний робітник панських економій. Знавець кріпацького господарства, відомий уже нам Самарін писав: „Місячники—це селяни щодо їхньої праці і побуту, але переведені вже на становище двораків. Не маючи ні власних хат, ні землі, ані господарства, вони дістають від свого пана приміщення у нарочито влаштованих касарнях, дістають певну кількість харчів, одержу і за те через увесь рік працюють на нього цілою родиною“.

Збезземелений кріпак-місячник опинився цілком у залежності від ласки чи неласки свого рабовласника-пана. Втративши землю, позбувшись реманенту та й особистої волі, працює він без надії на краще завтра. Оці наймити панських економій, оці обкрадені паном плебеї стають зародками тієї класи, що опинилася зовсім осторонь від офіційного суспільства, не вкладалися вже у вузькі рамки феодалного ладу. Вони, безмаєтні і цілком безправні, виходили за межі старого суспільства; умови їхнього життя не обходили навіть суспільні установи, що їх, „покидьки суспільства“, цілком ігнорували. Вони були живим симптомом розкладу кріпацького господарства і водночас провісниками тих соціальних „низів“, що вже властиві буржуазному суспільству. Ці плебеї в умовах кріпаччини найсильніше зазнали на собі весь її розгул, увесь

жах її, доведений до свого найвищого ступеня. Це ж їх, відірваних від рідного села, продавав поміщик сотнями на всіх ярмарках і торжищах Російської імперії; це ж ними були набиті панські передпокої, собачарні, конюшні; це ж їх виснаженими „душами“ трималися поміщицькі фабрики й заводи; це ж їх, безземелених, цілими партіями віддавали в орендне користування іншим дідичам, фабрикантам, заводчикам, лісопромисловцям, судовласникам, різним хижакам-підрядчикам. Знали їх, „найманців“, і по цей і по той бік широкого Дніпра панські агенти та визискувачі-рандарі, випробовуючи їхні м'язи, дивлячись їхні зуби, батоном примушуючи показати свою „способность к расторопности“. Коштом саме цих елементів кріпацьке село виконувало повинності перед державою, віддаючи їх у жахливу каторгу-салдатчину; дочками їх наповнював розпутник-пан свої гареми і „тешился зрелищем изнасилования привязанных к полу крестьянских женщин специально выдрессированными для этого псами“... Саме в цих низинах кріпацького села нестерпучість соціального гніту найодвертіше себе виявила, цілком оголювала, розкривала весь жах гнобительського ладу.

Місячництво—оцею, як каже Самарін, „останній витвір кріпацького права та грізний натяк на дальший шлях його розвитку“,—з'явившись спочатку на Правобережжі, скоро стає типовим для всієї України. Наприклад, протягом семи років (1851—1858 рр.) виросло воно на Херсонщині на 328%, на Чернігівщині—на 319%, на Катеринославщині—на 267%, на Харківщині—на 230%. Отак пролетаризація селянства стає щораз інтенсивніша. Вже наприкінці 40-х років число безземельних на Правобережжі доходило 17% а в деяких повітах, наприклад, Таращанському,—34%; на Лівобережжі—р. 1858 самих місячників було на Чернігівщині—24%, на Харківщині—13% серед усієї підданої людності. І оцею безземельний кріпак, „без хлеба и земли, будучи наг и бос“ (як висловився магнат Юсупов), йшов у найми до пана, до „хазяїна“, не встигаючи „целый год заработать на хлеб для поддержания своего семейства“.

Не можна обійти тут т. зв. „військових селищ“, цих „кріпацьких осередків військового відомства“, за виразом Герцена, зв'язаних з ім'ям першої руки Олександра І—Аракчеєва (Шевченко згадував завжди про нього з огидою і ненавистю), цього найяскравішого представника епохи поліційного деспотизму і бруталної воєнщини. Ці бо „військові селища“ були специфічною формою кріпацтва в часи його розкладу, в добу цілковитого панування поміщика не тільки над господарством, а й над особою селянина. Ідеал Аракчеєва—перетворити всю Росію на величезний військовий табір, де все рибалося б за статутом внутрішньої служби, де б під

сигнальну трубу робили всі процеси праці, де навіть жінки, за наказом та під загрозою штрафу, „ежегодно рожали бы и при том лучше сына, нежели дочь“. Такі ідеали „військових селищ“ і дріб'язкової тиранії перервалися в грудні 1825 р. із смертю Олександра I, але з тим, щоб у новій формі, з новою силою піднятися ще вище, досягти свого zenіту під час царювання Миколи Палкіна.

Українське село в першій половині XIX століття, зади-хаючись у найгостріших суперечностях дворянсько-кріпацької економіки, під впливом щоразу більшого роз'їдання її капі-талізмом, у муках родило найпригніченіші, найупослідженіші шари наймитів. За доби, що на неї припадає поява Шевченка, їх сірі, майже чорні обличчя, знесилені від нелюдської праці й напівголодного існування, їх важкий стогін чула і бачила Україна в усіх своїх закутках. Під батогами панських осаву-лів на пшеничній ниві, під чоботом оскаженілого доглядача бурякових плянтацій, на зогнилій соломі, в сірих землянках-баракх гуралень, броварень, млинів і цукроварень вони були живими свідками панських порядків. Згиналися вони в лабетах орендаря-шинкаря, кривавим потом обливалися коло варстатів поміщицьких суконних фабрик, на тартаках, знесилені падали, виконуючи надлюдські завдання засліпленого жадобою зиску підрядчика.

Сон головочку хитає,
Милый милу покидає,
Та з дрібними діточками.
Плаче мила гіркими сльозами:
Ой, як вийду за ворота,
Нема мого срібла-злата;
Летить ворон сизокрылий:

„Скажи, ворон де мій милий?“
„Десь твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі,
Ой там днює, там ночує,
Дзвони дзвонять, він почує,
Візьме топор та й майструє,—

розповідає про свою лиху долю кріпачка. „О том, что в такой-то деревне есть фабрика, крестьяне говорили с таким ужасом, как если бы там появилась чума“,—розповідає декаб-рист Турґенев¹⁾. Коли ж поміщик сам особисто не хотів

¹⁾ „Новым бедствием для крепостной деревни были помещичьи фабрики и заводы, получившие довольно значительное распространение как раз в начале XIX века. У помещицы Брискорн на кирпичном заводе работу преимущественно должны были выполнять женщины, при чем от нее не избавлялись и беременные и недавно родившие. Малолетним от 8 до 15 лет вменено было в обязанность возить кирпич и песок, что они должны были делать даже иногда по ночам, чтобы выполнить весь определенный „урок“. У той же помещицы была в имении суконная фабрика, помещавшаяся в сыром и нездоровом здании, на которой работало 392 человека, в том числе 91 чел. детей 12 лет и моложе. Из всего этого количества крепостных рабочих только за 1½ года умерло 122 человека, при чем умерших большею частью хоронили в хлебных ямах или в общих могилах на кладбище, почти всегда без отпевания“. (Б о ч к а р е в, Быт помещичьих крестьян).

влаштовувати у себе в маєткові „промышленного заведенія“, то він міг одержувати дуже високий зиск із своїх кріпаків, здаючи їх „на сторону“ фабрикантам, заводчикам та іншим підприємцям. За Олександра I така здача селян підрядникам на будівельні роботи з платою поміщикам по 110 крб. за літо за чоловіка вже досить широко практикувалася. Навіть сам Білоруський воєнний губернатор герцог Олександр Вюртемберзький відправляв своїх зубожілих селян на будову споруд на Нижегородській ярмарці. За свідченням Герцена „в 1844 г. поміщики Дубровини отдали на фабрику Лепешкіна 700 человек крестьян, заставив оставшихся в деревне стариков и малолетних отрабатывать барщину“. Всі вони опинилися вже й на той час у ярмі подвійному: в тремтячій від голоду, недосипання та бійки „душі“ вони відчували рабство кріпацьке, сполучене з рабством найманим. Це були виразники особливої напруженості соціальної атмосфери кріпацького села, провісники його розкладу, перші жертви просування в патріархальне село „його величності“ капіталу. Отак, в умовах панування кріпацького господарства, поширення та поглиблення капіталістичного способу продукції призводило до зародження елементів нової кляси—пролетаріату. Проте „в ту пору, за часів кріпацтва, про виділення робітничої кляси із загальної маси кріпацької, безправної, „нижчої“, „чорної“ верстви не могло бути й мови“, каже Ленін.

Ця нова соціальна група, що виросла в глибинах напівфеодального суспільства, яке в агонії вже конало, не створила з себе тоді окремої кляси, а була щойно напередодні свого клясового оформлення. Вона намагається ще зробитися знову дрібним власником, вона ще мріє про „свій“ клапоть землі, „свою“ хату, „свою“ худобу, бо „йї бідолаха селянин—усе ж селянин і сам по собі далі мрій про власне господарство та мирне життя у власній хаті сягати не може“ (Затонський). Але дальший розвиток клясового, гнобительського суспільства готує їй, ще овіяній подихом сільського життя, іншу долю: дати початок найманому пролетаріатові, бути зародком кляси—майбутнього могильника буржуазії. „Нема що говорити про якусь клясову в сучасному значенні свідомість цієї голої,— каже тов. Річицький,—її не могло бути, але подекуди їх поривання йдуть уже далі, аніж намагання заможних селян стати вільними від кріпацтва дрібними буржуа-господарями“.

І справді, їхній світогляд, світогляд тих убогих, що навіть у своїй сільській громаді були напівчужими, не маючи власної хати й клаптя землі, їхній світогляд, хай неформлений і невиразний, підказує проте поривання безперечно революційні. Громадській пасивності заможного селянина наймитська верства вже тоді протиставляла свою впертість, рішучість, дівість.

М. О. Скрипник, Д. І. Багалій та С. В. Пилипенко на Шевченківській виставці р. 1930 в Харкові.

Соціална
диференціяція
кріпацького
села

Всередині передбуржуазного в основі суспільства, навіть у межах мужицької громади, наймитська соціална верства становить продукт наміченого вже класового поділу кріпацького села. Село, як бачимо, вже за часів кріпацтва під розкладницьким впливом капіталу виявляє тенденцію до соціального розшарування.

Безперечно, наявність кріпацтва гальмувала великою мірою темп розвитку цього розшарування. Безперечно, перебільшувати, роздувати питому вагу та значення сільської буржуазії в загальній масі кріпацького селянства—це було б недозволене викривлення історичної перспективи. Проте не можна і зменшувати вагу цих процесів, ігнорувати те, що під шкаралупою февдально-кріпацьких стосунків, у боротьбі з ними, йшов уже в першій половині XIX століття поступовий розклад кріпацького села, початок його соціальної диференціяції. Саме тут, у добу загнивання кріпосницької економіки, можна й треба шукати зародків пізніших процесів пореформеного капіталістичного розвитку країни. З одного боку—голта, збезземелене „бидло“, завжди голодне, в синяках, із розпухлою від батогів спиною, а з другого—зародки селянської буржуазії, „справжні господарі“, різні осавули, ланові, бурмістри, рандарі, що своїх власних односельчан, бідноту душать і грабують не згірше від поміщика, луплять з неї шкуру із „усердия“ до панського добра, по-звірячому посміхаючись на стогін наймитів. Недаремне у піснях кріпацьких не раз згадується про отих управителів, економів, отаманів сільських, десятників, що виконували накази панські:

Ой бодай тобі, злий отамане, та й хата згоріла,
Як мене молодого та кривава панщина доїла.

Кріпацька сільська буржуазія досить швидко росте у шпаринах поміщицьких сіл. Цікаво, що вже в 30-х рр. XIX ст. сучасники бачили цей процес диференціяції кріпацького селянства і виділення верхнього заможного його шару. Ось, наприклад, яку замітку вміщено в „Земледельческом журнале“ за 1834 р. „В деревнях богатые, хитрые крестьяне стараются довести порочных, нерадивых собратьев своих до нищеты: под видом, будто помогают их нуждам, дают им деньги на взнос казенных податей, отпраеляют за них подводы, снабжают семенами,—за все эти благодеяния пользуются участками принадлежащей им земли, которую их же заставляют обрабатывать. Начальник, проезжая крестьянским полем, найдет, что всякий на своей земле убирает хлеб, но когда придет время сборки, то увидит, что на гумнах бедняков нет ни снопа, и они еще с осени просят у богатых хлеба, закладывают им свои тяглые участки земли или ходят за них на

барщину. Богачи сии, как пиявки, сосут кровь из бедняка, а приказчиков спаивают и научают всем злоупотреблениям”.

Поява такої замітки в тодішній пресі свідчить про те, що факти, які в ній наведено, не є поодинокі, випадкові, скороминуші. І недарма ряд громадських діячів із кріпосницького табору, бачивши в живій дійсності багато таких фактів, виступав проти всіляких запропонованих проєктів „визволення“ селян, мотивуючи свій протест тим, що, мовляв, селяни після визволення скоро відчують злидні і, як казав граф Ростопчін, „впадут от нужды паки в рабство другого рода. У них найдутся так, как теперь во многих селениях, богатые мужики, которые неприметным образом сделаются новыми помещиками и станут заставлять работать бедных, давая им взаймы денег и выговаривая вместо процентов работу, чем совершенно закабалят их“. Так „турбувався“ граф Ростопчін про кріпацьких селян. Залежно від господарчого обличчя даного району кріпацькі селяни-багатії провадили чималі, а іноді й досить великі операції в галузі торгівлі, лихварства, хліборобства, підрядів, відкривали промислові заклади, що працювали на найманій праці, скуповували землі (іноді навіть з кріпаками) не тільки в односельчан, а й на стороні, і в поміщиках.

А відомий закон 3 травня 1848 року і юридично певною мірою оформив це економічне вилуплювання глітая з-під кріпацької шкаралупи, визнавши за можливе „распространить и на крепостных людей право приобретения земель и другой недвижимой собственности“, хоч і „с оставлением во всей силе и неприкосновенности всех существующих между сими людьми и владельцами их соотношений“. Закон дозволяв відтепер поміщикам „выдавать владеющим недвижимостями крепостным надлежащие на оные купчие крепости“.

Проаналізувавши архівні матеріали, що змальовують соціально-економічне життя українського села за часів Тараса Шевченка, ми виразно помічаємо початок, як ми вже казали, його диференціації, а також намацуємо й провідні тенденції дальшого розвитку в міру розкладу його натурально-февдальних основ товарним господарством. От „тяглові“ господарства—забезпечені худобою, кіньми; далі—„напівтяглові“, що абияк забезпечені худобою, мають одну якусь коняку, проте власники їх ще лишаються дрібними господарями, хліборобами. За ними йдуть „піші“ що вже не мають основного живого реманенту, що вже пішо йдуть відбувати панщину, а за ними починається ще зубожіліша соціальна верства—різні „городники“, „бобилі“, „халупники“,—безземельна, наймитська частина, що давала із своїх надр відомих уже нам „місячників“, „нїманців“, „волоцюг“—одірваний від села передпролетаріят. Характерно, що залежно від кількості худоби, від наявності реманенту відводили й землю кріпакам. Отож кріпаки мали

далеко не однакові земельні участки: клаптик „пішого“ аж ніяк не зрівняєш із наділом заможного „тяглогового“ господаря. Всі оці напівтяглові, а особливо „піші“ господарства, не кажучи вже за „халупників“ і „городників“, дедалі швидше руйнуються, передаючи до рук ненажерливого пана та його льокая-куркуля свої мізерні, заліті кривавам потом клаптики поля, города, свої убогі халупи.

Київщина за часів кріпацтва Такі нові, повні чорного жаху, нелюдського зойку й гірких сліз процеси відбувалися в біленьких хатах під солом'яними стріхами панського села, роздертого до самих глибин протигенствами напівзгнилої кріпосницької економіки в той час, коли прийшов у світ і заспівав свої думи кріпацький кобзар. Таке робилося на всій Україні. Що ж було тоді зокрема на Київщині, на батьківщині Т. Шевченка? Що робилося в рідній його Кирилівці?

Процес розхитування основ кріпацького села, що ми його відзначили, як типовий взагалі для України першої половини ХІХ століття, нечуване напруження соціальної атмосфери — з найбільшою силою і гостротою виявилися на Правобережжі і особливо на Київщині. Подивіться: понад один мільйон кріпаків кривавим потом зрошує під канчуками панських осавулів 810 000 десятин поміщицької землі для потіхи 3 500 „благородних“ дворян. Три чверті всієї губернії — в руках поміщиків! Поряд володінь дрібних п'явок-панків розкинулися величезні лятифундії вельможних магнатів. П'ять шостих цілого Васильківського повіту в руках одного пана. Майже всяенька Канівщина стала власністю двох магнатів, а володіння „вельможного“ графа Браницького розгорнулися в кількох повітах, уклавши площу в 300 000 десятин. А от володіння „дичного владельця, господина генерал-порутчика и разных орденів кавалера, Псковского и Смоленского генерал-губернатора В. В. Энгельгардта“ (власника кріпацької родини Шевченків).

Вільшана	1351	кріпаків
Зелена Дуброва	443	„
Вербівка	514	„
Воронівка	649	„
Журавка	649	„
Кирилівка	1102	„
Пединівка	849	„
Гнилець	316	„
Моринці	794	„
Майданівка	325	„
Тарасівка	938	„
Будища	204	„
Верещаки	153	„

А разом цей пан володів 8542 кріпаками! Відзначмо такожі що капітальна вартість усіх поміщицьких маєтків на Київщині в цей час досягла колосальної суми—142 467 600 крб. Поряд

поміщицького землеволодіння дуже поширене було церковне та монастирське. Земельні наділи пересічно на парафію (на одного попа) дорівнювали 60—70 десятинам. А коли взяти на увагу, що духівництва на Київщині було тоді щось понад 16 000, то стане зрозумілим, якою мірою воно давало себе взнаки у загальному землеволодінні Київщини. Попівство, ця вірна агентура й служниця уряду та поміщицького панування, цілком заслуговувало на таке піклування про себе від царату й дворянства!

Але повернімося до дальшої характеристики поміщицького господарства Київщини. Ось таблиця, що яскраво показує, з яких джерел діставали прибутки поміщики на Київщині (окрім мита й податків, що вже відраховані):

З продажу хліба	3 425 000	крб.	срібл.
„ цукрових буряків	412 300	„	„
„ пасовиська й сіножаті	191 070	„	„
„ вівчарства	127 350	„	„
„ фабричної промисловости	748 170	„	„
„ гуральництва	453 340	„	„
„ лісу	384 700	„	„
„ продажу горілки	872 250	„	„
„ чиншу та ін. зборів	509 200	„	„

Разом 7 123 380 крб. срібл.

Так глибоко і владно всередині кріпосницької економіки на Київщині назрівали елементи капіталістичного господарства, що зсередини руйнували цю економіку. „Розвиток заводів і фабрик у Київській губернії призводить до злиднів селян малоросійських, де ще існує кріпацьке право в усій його силі, — розповідав Самарін.— Там, як і в нас, подекуди поміщики торгують робочою силою своїх селян. Фабриканти надсилають за Дніпро підряджати людей у поміщиків; ті вербують їх сотнями, забирають гроші і відпускають із підрядчиками без харчів, без теплої одежі... Прибувши на місце, ці білі негри терплять від хороб, умирають десятками, нудьгують і тікають юрбами так, що в роботі трапляються зупинки“.

„Тихі“ села Київщини душилися в рабстві кріпацькому, поєднаному з рабством найманим. Гніт ярма цього тут був найжахливіший.

Візьмімо для прикладу село Кирилівку, що з нього вийшов поет. У XVII столітті було воно в руках жорстоких князів Любомирських, що власноручно, як розповідають сучасники, випалювали розпеченим залізом „занадто цікавим хлопам“ очі, ставили босими ногами на розпечені сковороди, видирали з живого тіла шматки м'яса, вирізували із шкіри ремінь. На початку XVIII століття Кирилівка та Моринці перейшли до Вільшанського ключа величезних маєтків хорунжини, коронової

княгині Яблонівської, що, як відомо, наказувала впрягати у бричку ксьондзам замість коней „неслухняне бидло“—кріпаків.

Наприкінці XVIII століття Кирилівка — власність графів Браницьких, зокрема Ксаверія Браницького, великого гетьмана коронного, що цілу вулицю по краях дороги наказав „прикрасити“ посадженими на гострі палі кріпаками, що хотіли були підпалити його, магната, скирти. А там пішли Енгельгардти, представники блискучого військового дворянства, що на кривавій панщині замучували своїх підданих кріпаків. Тоді особливо посипалися на голови окраденого паном селянства, крім звичайної панщини по чотири-п'ять днів на тиждень, крім звичайних „головних“ повинностей, ще й нескінченні додаткові роботи: „гвалти“, „шарварки“, „толоки“, різні домашні „прислуги“, жіночі роботи. Кріпак селянин Кирилівки, задихався в страшному ярмі на панських нивах. А до того ще й важка, в голоді та холоді робота у млинах, гуральнях, кузнях.

Офіційні акти подають сухі, але страшні матеріали про знущання панів та їх підлабузників правителів над кирилівськими рабами. От напівпролетар Василь Демченко, наймит з гуральні пана Енгельгардта, загинув під батогами та ударами важких чоботищ „смотрителя“ — Шлюневського за те, що спізнився через хворобу жінки на роботу. А суд, розглянувши справу про вбивство наймита, обмежився таким „вироком“: „Самое наказание произведено нежестoko, ибо при освидетельствовании трупа особенных знаков уже не найдено, и при том, дабы господин Шлюневский имел намерение злостно вредить крепостному Демченку, не оказывается, а видно, что он увлекся излишним соревнованием по должности и Демченка наказал за вину“.

Родина Шевченка (з Кирилівської громади) скаржитья, що їх землю відібрала управа Вільшанської економії пана Енгельгардта, забрала їхні документи нібито для того, щоб „явить в актах узаконенным порядком“, але замість того знищила їх, а землю, навіть останні шматки, відібрала, залякавши суворою відповідальністю, якщо позиватимуть. Ще й досі в Київському архіві збереглася ціла купа листування, що яскраво викриває, як у кирилівських кріпаків забирали пани Енгельгардти щороку нахабніше селянські левади, садки, землю, городи, брали незаконні побори, примушували працювати на жадливих своїми умовами гуральнях та млинах, віддавали в страшну миколаївську салдатчину.

Село Кирилівка щодалі більше руйнується, панська сваволя досягає нечуваних розмірів. Навіть царський сатрап, генерал-губернатор Бібіков, мусів був звернути увагу на Кирилівський маєток; він писав: „Управитель Кириловского имени... дворянин Чайковский жестоко обращается с крестьянами, неаккуратно рассчитывается с ними за переработанную барщину

так, що крестьяне собираются целыми толпами и ожидают по три и четыре дня, пока получат следуемые им деньги; книжки неаккуратно ведет, общественный хлеб употребляет на выкурку вина, собранные крестьянские подати расходует на свои надобности. Кроме того этот Чайковский, не давая подчиненным экономическим служителям инструкций наказывать крестьян, требует от них и словесно приказывает соблюдать неумеренную строгость в отношении с крестьянами, угрожая лишением должности, с какого поводу происходят смертные случаи“.

Під цими казенними, мовою жандармських канцелярій писаними рядками, коли глибше продумати те, про що в заглаженій формі оповідається, коли розшифрувати оце „неаккуратно расчитывался“, „приказывает соблюдать неумеренную строгость“, „с какого поводу происходят смертные случаи“, — то перед вами стане справжня картина страшного бенкету панщини в Кирилівці.

Кирилівка рік від року убожіє; про це свідчить хоч би таке порівняння відомостей про це соціально розшарування села з кінця XVIII та з середини XIX століття. Інвентар села Кирилівки за 1790 рік виявляє, що село складається з 287 дворів, 1951 душі кріпаків, які поділяються так:

Д в о р и н а %			
Тяглові	Піші	Сусіди	Еез означ.
54,8	27,43	7,6	10,06

Тут, як бачите, відсоток тяглових господарств ще досить великий, хоч на другому полюсі визначаються „сусіди“ та „без означення“ — двори, які, по суті, і дворів своїх власних не мають, а живуть по сусідах, тиняються в наймах. Порівняймо ці відомості із числами про Кирилівку та Моринці „Уставної грамоти“ уже 1865 року. Тут ми маємо:

Д в о р и н а %				
	Тяглові	Піші	Городники	Всіх дворів
Кирилівка	13,6	68,5	17,8	476
Моринці	3,6	64,8	31,1	395

Генеральний секретар ЦК КП(б)У тов. Косіор оглядає Шевченківську виставку в Харкові.

Отож при загальному зростанні села, ми виразно помічаємо його дальшу соціяльну диференціяцію, дальше зростання його наймитської частини. Порівняння таблиць 1790 і 1865 рр. указує на ті соціяльні провідні процеси, що відбувалися в кожному кріпацькому селі в той час, як з'явився Шевченко. На батьківщині поетовій це перетворення дрібного власника-селянина на „місячника“, на „найманця“, це зростання панських нив коштом селянських — особливо виразне. Надзвичайно характерно, що в параграфі 33 Уставної грамоти села Кирилівки є згадка, що в селі „ніколи не було спадкового користування орною землею“, а її завжди роздавала місцева економія тільки під посіви; лісу „ніколи не давалося“. Отже й тут, у Кирилівці, кріпацький наділ був не що інше, як „натуральна заробітна платня, споконвічний засіб привласнювати продукт“ (Ленін). Поміщик і тут, на Звинигородщині, в міру того, як збільшення панської ниви обіцяло дати вигідніші результати, без ніякого вагання забирав „свою“ землю в „хлопів“, відкриваючи їм, наймитам, двері до своєї економії, чи то на поле, чи то в гуральню, на фабрику, „ласкаво“ зашукуючи голодом та батогами.

Характерно, що вже за ревізією 1795 року в Кирилівці було 72 родини чорноробів, 21 родина жила в сусідах та 8 родин було робітників.

На тлі загального жахливого малоземелля, так типового для Кирилівки та Моринців, що їх цупко прибрав до своїх ненажерливих рук „разных орденів кавалер“ пан Енгельгардт, у родині Шевченків, зокрема і особливо, найбільший відсоток був „піших“, „городників“, „халупників“, найгостріше було безземелля. А родина Бойків, родичів Тараса по матері, зовсім не мала робочої худоби й складалася виключно з „піших“ та „халупників“.

У такій зубожілій кріпацькій родині народився майбутній поет. Очима саме її, тієї наймитської голоди й глянув уперше він на „тихе“ село, скривавлене чоботом оскаженого панства.

Саме кріпацько-наймитська соціяльна верства й допомогла йому так глибоко збагнути соціяльну суть царської Росії, так виразно зрозуміти сучасну йому дійсність. Саме оця соціяльна верства дала, нарешті, поетові ту впертість, непримиренність, глибоко-соціяльну активність, якої не міг мати заможний селянин.

Убога родина поетова, жахливі злидні обступили її так само, як обступили вони тисячі інших родин кріпацької голоди:

Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились.
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?

з великим болем запитує Шевченко, показуючи серёдину своєї рідної хатини „край села“ —

Там неволя,
Робота тяжкая.

А от родина поетова: батько, знесилений наймит, „що не витерпів лихої долі“ —

Умер на панщині;

мати поетова — „безталанна кріпачка“, що її

Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила.

А от — брати й сестри Шевченкові, „малі і голі“, що

Розлізалися межі людьми,
Мов мишенята.

Куди могли піти діти забитого панським ярмом кріпака?
Яке майбутнє може їх чекати?

Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм погодили.
А сестри? Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії.
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете.

А от, нарешті, й сам майбутній поет, убогий сирота, нещасний наймит:

Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тинем
Сядить собі в старій рядині.

Навколо ж — жахлива каторга-кріпаччина:

Чорніше чорної землі	Село неначе погоріло,
Блукають люди, повсихали	Неначе люди подуріли, —
Сади зелені; погнили	Німі на панщину ідуть
Біленькі хати, повалялись;	І діточок своїх ведуть.
Стави бур'яном поросли.	

А по всій Київщині загалом ми маємо ту саму картину, тільки в ширшому масштабі. Подивіться: 172 192 селянських господарств Київщини в соціальному розрізі поділялись на:

Тяглові господарства	(не менше, як пара волів) — 23 ⁰ /о.
Напівтяглові	„ (один кінь або віл) — 7 ⁰ /о.
Піші	„ (не мають роб. худоби) — 55 ⁰ /о.
Городняки	„ (хата, невеличкий город) — 9 ⁰ /о.
Халупники	„ (не мають ніякої власности) — 6 ⁰ /о.

А в окремих повітах, наприклад, Таращанському, цілком безземельних „городників“ та „халупників“ було більше, як половина всіх кріпаків. Такий вигляд мали села Київщини в першій половині ХІХ століття, за доби найвищого розвитку

кріпацтва, що роздиралося гострими внутрішніми суперечностями, які свідчили про його загинання зсередини, про його агонію.

Пасивні
форми опору
кріпаків

Під закривавленим нагаєм польського магната та важким чоботом „свого“ українського дідича, під просоленими різками „россейского дворянина-помещика“, із темними синяками від орендаря та „батюшки“-попа, з розпухлою спиною від канчуків заводського управителя важко стогнав закований у кайдани кріпацтва український селянин.

Київський генерал-губернатор року 1840 особливим обіжником до дворянських маршалків повідомляв, що йому відомо, яких мук завдають поміщики селянам, і що „в течение управления (його) вверенными губерниями в 2 года и 5 месяцев было более 500 крестьян, посягавших на жизнь свою“. А з офіційного повідомлення губернатора за рік 1843 видно, що „нет почти дня, в котором не было бы самоубийств помежду помещичьими крестьянами“.

Число самогубств серед кріпаків у „Південно-західньому краю“ так зростає по роках:

Року . . .	1839—	55
„ . . .	1840—	205
„ . . .	1841—	314 (за офіційними лише даними).

„Нередко дворовые девушки слепли за плетением тонких французских кружев, а крестьянские бабы, которых заставляли ткать полотенца определенной ширины и узора, вешались на сработанных ими полотнах, не стерпя тяжести урочной работы“ (Бочкарев).

До цього треба додати, що смертність серед селян надзвичайно зростає, приріст людности в селах майже припинився.

„В одному маєтку, — розповідає Самарін, — щодня сікли від 40 до 60 душ бабів, серед них і вагітних; від того було багато нещасних випадків і поширилася чорна неміч. А взагалі в кріпацькому стані смертність раз-у-раз буває сильніша, ніж в інших, — от хоч би серед державних селян і козаків при зовсім однакових умовах кліматичних, при однаковій праці, в такій самій місцевості. Цей плюс смертності є мертвляча сила кріпацького стану (за висловом Т.)“. „Слезные челобитные“ катованих кріпаків знаходили лише глузування і помсту як з боку місцевого повітового так із боку губерньського та столичного начальства. „Засеченные жертвы оказывались уже не засеченными, а умершими естественной смертью. Жестокие и бесчеловечные истязания превращаются в приличные внушения“. Селянських ходоків, що прибували до столиці, забирали в тюрму і згодом або віддавали в розпорядження поміщика, або засилали до Сибіру. Тих же лю-

дей, що писали селянам „челобитные“, карали різними способами, зокрема оголошували за божевільних і навіки кидали в „дома для буйнопомешанных“.

Селяни-кріпаки цілими селами залишають свої халупи й тікають від поміщиків. Особливо великих розмірів ці втечі набрали на Правобережжі. Чигиринське дворянство через свого маршалка Нечая звернулося навіть з окремим проектом до уряду, щоб запобігти цьому лихові: „Селяни,— писав Нечай,— втратили зовсім охоту до рільництва та до іншої своєї роботи; протести, нарікання на знущання щораз більше стають загальними; в багатьох місцевостях селяни самовільно звільняються від влади над ними поміщика, засипають уряд своїми скаргами та залишають поміщиків своїх, тікаючи у дуже важкому стані... Суміжні з нашою губернею поміщики Новоросійських губернь з давніх часів приймають до себе й дають притулок у своїх маєтках нашим селянам, багацько таким чином переводячи їх до себе нам на шкоду, бо ми залишаємося без нашої власности та ще й в кривді від власних селян. Ті бо, маючи нагоду кинути свої домашні заняття і родинні обов'язки, звикають до волоцюзтва, нищать себе і покинуті родини й для нових своїх поміщиків не приносять ніякого зиску“.

Щоб це лихо знищити, треба, на думку Нечая та чигиринського дворянства взагалі, притягнути до пропаганди проти втечі духівництво, забезпечивши його за це якнайкраще матеріально, а поміщикам треба стати почесними церковними старостами й тим самим морально впливати на селян. Слід також замкнути непоміщицькі корчми, що по містах та при дорогах розташовані, а особливо треба звернути увагу на утворення спеціальних дворянських комітетів для боротьби із втечами. Всі зусилля зазначені комітети повинні скерувати на те, щоб припинити ці „безобразнейшие и губительные для хозяйствования“ втечі та боротися з „безправним“ прийманням втікачів новоросійськими поміщиками, бо без таких заходів „втечі наших селян до новоросійського краю і тим самим дальший розвал наших маєтків не припиняться, і незабаром усі наші села спустіють“. Скільки безсилля й розпачу чується в цих словах українського панства, що з його рук випливає робоча сила, „робоче бидло“? Села спустіють, села вимирають...

У Кирилівському маєтку ще за часів старого Енгельгардта дуже поширені були селянські втечі. Тікали кріпаки надовго, деякі тинялись у мандрах по кілька років, а були й такі, що тікали під час оранки та жнив, щоб тяжкої остогидлої панщини хоч на деякий час позбутися. „Одни из крестьян,— писала до влади адміністрація Кирилівського маєтку,— с начала весны и через целое лето находятся в бродяжничестве, единственно

дабы во время уборки хлеба уклониться от отработки барщини: другие же бывали по два года и более в самовольной отлучке”.

Тікали за Дунай, тікали на Донщину, на Кубань, тікали в Басарабію, в Новоросію, в оті нові міста — Одесу та інші, що будувалися та повиростали в кінці XVIII віку. Ось одна пісня про таких утікачів:

Ой ліг проклятий пан спати,
А приснилося йому у сні:
Покидали підданочки,
Пішли за Дунай усі —
Прокинувся проклятий пан.—
Та до нової шкатули,
Винімає сто червонців,
Дав добрим молодцям
На горілку, на вино.

„Доганяйте підданчиків,
Заворотіть їх в село“.
Гей, догнали добрі хлопці
По той бік Дунаю:
— „Вернітеся, підданочки,
Вернітеся в село“.
„Ой не вернемось, милі браття,
Не вернемось ми в село“.

Селянський рух та його форми

Але економічна петля, що дедалі міцніше стискає шию українського кріпака, панська сваволя й чиновницьке здирство дедалі більше зростали, — це спричинювало не тільки пасивні форми опору.

Розкішні магнатські палаци, нестримні бенкети, безпросипне пияцтво, найогидніша розпуста, з одного боку, і жажливі злидні зруйнованих хат скривдженого нарбду — з другого, неминуче готували ґрунт для соціальних вибухів, для нових повстань.

У панських винницях та броварнях, серед чорного від роботи та голоду наймитства, в глибинах поміщицької челяді переходувалися найбойовіші традиції гайдамаччини. Коронований кат—Микола I недарма звертав особливу увагу дворянства саме на оці „подонки общества“:

„У нас существует класс людей весьма дурной, и на который я прошу Вас обратить особенное внимание, — это дворовые люди. Будучи взяты от крестьян, они отстали от них, не имея оседлости и не получив ни малейшего образования. Люди эти развратны и опасны, как для общества, так и для господ своих. Я вас прошу быть крайне осторожными в отношениях с ними. Часто за столом или в вечерней беседе вы рассуждаете о делах политических, правительственных и других, забывая, что люди эти вас слушают и по необразованности своей и глупости толкуют суждения ваши по своему, т.-е. превратно. Кроме того, разговоры эти, невинные между людьми образованными, часто вселяют вашим людям такие мысли, о которых без того они не имели бы и понятия. Это очень вредно!“

Серед оцієї саме, відірваної від землі, найбезсоромніше експлуатованої наймитської голоти найживіші були традиції Коліївщини.

Ще ж так недавно, й сотні років немає, повстанські загони Медведя й Гриви, незловимі ні для шляхетських карних експедицій, ні для численних московських форпостів,— підіймали на ноги всенюку Київщину, нищили дощенту панство Павлочі, Сквири, Таращі й Погребища! Ще ж так недавно спалахнули були грізні заколоти на Поділлі та Брацлавщині, а біля Могилева дощенту вирізували шляхту й рандарів, усе, що було так чи так зв'язане з панами. Горять околиці Вінниці, Гумані, Фастова, Лисянки, Чернобиля. Горять у страшних пожежах панські маєтки, розкішні замки, старовинні костьоли. Розбурхані хвилі повстання поневолених чимраз невинніші, неблаганніші, непереможніші. Падають з гуркотом колись непідступні високі мури, і море крові й вогню заливає вулиці, площі, палаци. І на місці тих башт, костьолів, мурів і замків—чорні, обгорілі, вкриті шляхетським трупом, руїни... Гайдамаки в своєму гніві, в сліпому непереможному сгихійному пориві—страшні й жорстокі не менше, як та неволя панська, що поклякала їх до бою, до кривавого бенкету. Нелюдськими зусиллями виламують вони залізні двері урядових канцелярій, де переховуються документи шляхти на володіння землями й кріпаками; скажено шматують їх у клоччя, набивають ними набої. Ще ж так недавно соціально завірюха розгорнулася була з особливою силою на півдні Київщини, в рідних селах Шевченкових, а околиці села Кирилівки—Лисянка, Вільшана, Мліїв — стали на деякий час центрами завзятої боротьби трудящих із панською, шляхетською силою.

Коли ж Правобережжя відійшло під владу російського абсолютизму, селянські заколоти на Україні не тільки не припинилися, а, навпаки, з кожним десятиліттям щоразу більше зростали.

Відомий, наприклад, бунт села Турбаїв, що тривав від 1790 до 1794 р. і скінчився тим, що все село за допомогою війська переселено, частину на Херсонщину, а частину за Бог; відомі численні селянські заколоти на початку XIX ст. на Волині та Кам'янецьчині. Гасла гайдамаччини — „За Україну без холопа і пана“, „За землю і волю“ — жили в найширших покріпачених масах, бо були вони безпосередніми гаслами знищення февдально-кріпацького клясового поділу.

Кріпацьке селянство часів Т. Шевченка, задихаючись у петлі нечуваного соціального гніту, з новою силою вертається до спогадів про минулу боротьбу за волю й землю, а маса рядового козацтва, йдучи в кріпацьке ярмо, найщільніше зв'язуючись, споріднюючись із селянством, впливаючи на його свідомість, — сприяє ідеалізації бойового минулого, складає і в селянстві сприятливий ґрунт для козацької романтики. Козацькі часи, гайдамаччина щоразу більше приваблюють до себе уярмлених кріпаків. Різні агітатори, старці-кобзарі співають про боротьбу козацтва проти панства, проти шляхет-

Пам'ятник Т. Шевченкові на місці, де була хата Г. І. Шевченка — батька поета.

ської й турецької неволі. Атмосфера ледве прихованої люто-сти й ненависти до поміщика, — така типова для селянства передреформної доби, особливо сприяла ідеалізації кривавих протипанських гайдамацьких традицій. „Кожне паршиве навіть пахоля (служба — *Е. Ш.*) і те мріє про „свяченого“, а старий хлоп так з-під лоба на тебе позирає, наче з'їсти хоче“, — писав поміщик Станкевич у листі до київських родичів р. 1816-го. Про „месників панству за народню кривду“, про козаків-гайдамаків, про їхню героїчну боротьбу говорять і високі могили, говорить і оскаженілий пан, наказуючи своїм підлабузникам „сікти до кістки батогами пса-гайдамаку“--знесилоного наймита-кріпака.

Саме в цих умовах, коли ще такі живі були традиції бойового минулого, а надсильне ярмо кріпацько-наймитське чимраз глибше вривалося в шию „хлопа“, — селянські повстання в першій половині ХІХ століття стали неминучі, забарвлюючися в улюблені для пригноблених шати ідеалізованого гайдамацького бенкету. Недарма ж Київський генерал-губернатор у рапорті до військового міністра пише: „Хотя вследствие принятых мною мер спокойствие и водворено уже в большей части уездов, где появились недоразумения, однако продолжают упорствовать крестьяне Каневского и некоторых соседних уездов, где еще не погасло совершенно воспоминание о козачестве“¹⁾ Серед поміщництва на Правобережжі року 1847 дуже ширилися жажливі для них чутки: начебто селяни кріпаки збираються підняти нову Коліївщину, нову різанину „благородных“ дворян, навіть святять ножі у лісових криничках.

Але було б, безперечно, цілком хибно тлумачити хвилі селянських заколотів першої половини ХІХ століття тільки як наслідок живучості гайдамацьких традицій. Влада, поміщики прекрасно розуміли, що коріння заколотів не в самих лише традиціях минулого. Підполковник Афанасьєв, член Комісії, що об'їздила райони селянських розрухів, уважав за справжню причину „озлоблений“ селян—„экономические порядки“. „Дело же об указе и козачестве“ він вважає „побочным и не более как предлогом“. Навіть, як бачимо, жандармські документи доводять, що загальні обставини загнивання кріпацько-дворянської економіки, збільшення визиску—ось що було справжньою причиною „все непрекращающихся крестьянских беспорядков“.

¹⁾ „Пьяная речь беглого солдата, превратно понятый указ, появление небывалой болезни, присад государя в Москву (как это было в 1843 г.), всякое происшествие, почему-либо обращающее на себя внимание, может произвести где-нибудь тревогу и возбудит мгновенно присущую мысль о свободе; ничтожный беспорядок может также легко перейти в бунт, а бунт —развиться до общего восстания“, — каже Самарин, характеризуючи настрої селянства 40-х рр.

Не можна відмовити в політичному нюхові III відділові, коли він у своїх доповідях Миколі I вказував на те, що „крепостное состояние есть пороховой погреб под государством“. І справді, вся перша половина XIX ст. повна різних спроб селян скинути з себе економічну петлю, так чи так помститися над ненависним панством.

Але, коли все село боролось за землю й волю, коли вся селянська маса прагнула до свого розкріпачення, то мотиви цього прагнення у різних соціальних груп всередині селянства були неоднакові. І не тільки мотиви, а й форма протесту мала відмінний характер. Селянська маса дрібних виробників в умовах розмивання натурального господарства, бурхливо й різко, у втечах, в аграрному терорі, в кривавих повстаннях та вбивствах поміщиків протестує проти кріпацтва, намагаючись скинути з себе гніт феодално-кріпосницького ярма. Особливо найбільше пригноблені низи — „місячники“, „халупники“ — стають за носіїв лютої ненависти, пекучого гніву до всього, зв'язаного з маєтком, до всього, що нагадує про кріпацьке рабство та поміщицький гніт. В той самий час верхівка села, яка прагнула поширити свої засоби виробництва, поширити можливості експлуатації, намагалася накласти на селянський рух тавро легальності, обмеженості, скромності, — намагалася стримати розгортання селянського руху. Без будь-яких насильницьких актів над представниками влади й залишаючи цілком недоторканими поміщицькі маєтки, проходять ті селянські повстання, де керівництво захоплювала буржуазно-заможна верхівка.

Селянські маси, придушені віковим тягаром кріпацтва, були здатні лише на стихійні, розпорошені повстання і, виступаючи проти „свого“ поміщика, не розуміли потреби рішучої, нещадної боротьби проти цілої феодално-кріпацької системи. Ось, наприклад, відомий уже нам Чайківський у своїх „записках“ розповідає про такий характерний випадок: „Пан Б., гусарський офіцер, запросив до себе в гості товаришів гусарів і наказав дворовим козакам і гусарам-вістовим силоміць зібрати молодий і дівчат „для участі“ в гулянці. Вони бенкетували, поки чоловіки, брати й батьки цих нещасних жертв розпусти не привезли возів сухого сіна й соломи, обклали їми палац, як валом, і запалили. Будинок горів, а селяни з рушницями, косами й сокирами стояли навкруги, наче духи-месники. Ні одна жива душа не вийшла з двору, — всі згоріли до одного! Селян же заслали в Сибір, село стало пустою, а пожарище лишилося, як постійне нагадування про сувору кару“.

Починаючи від мирних протестів, що йшли проти поміщика, від поодиноких спроб „кривдою заплатити за кривду“, коли купка селян б'є різками або й забиває свого дідиця, вскочивши крізь вікно до панської почивальні, починаючи від нахва-

лок закопати живцем в одній ямі „і губернатора і комісара“, йдучи через заколоти цілих сіл, руйнування панських палаців, гуралень, підпалювання поміщицьких скирт, через криваві сутички з військовими частинами аж до так званої козаччини 1855 року, що охопила більшу частину Київщини і глибоко розворушила кріпацькі низи, — такий шлях боротьби селянства з поміщиками за часів Т. Шевченка.

Характерно, що командам військових частин надісланим втихомирювати селянські „бунти“, III відділ в спеціальній інструкції категорично забороняв „расквартировувать солдат в крестьянских избах“. Жандармерія дуже боїться, щоб не встановився певний „контакт“ між селянами, одягненими в мундир, і селянами в свиті. „Нужно не забывать, — говорить в інструкції, — что солдат, как человек много видевший, может переносить дух возмущения, легко поддаваясь настроениям местного недовольства“. Для того ж, щоб „это вредное влияние предотвратить“, треба розмішувати солдат у „пустых строениях фабрик“, „экономических зданиях“, навіть „в лесу и поле“, пильно наглядаючи, щоб „отнюдь не было никакого соприкосновения с крестьянами“. Але були не тільки салдати, надіслані для езекуції, — були й відпускники, що повернувшись до свого села з військової касарні, часто ставали за ватажків, організаторів селянського руху. Недарма в листі до губерської жандармерії один канівський піп писав, що „по ночам в селе слышны ружейные выстрелы, а бывший рядовой Мирутенко возмутительные речи ведет, к благословлению пастырскому не подходит и ругательно о местном помещике и его управляющем отзывается“. ¹⁾

¹⁾ „Один наблюдательный солдат Семенов, возвращавшийся в Днепровский полк из отпуска, сумел использовать недовольство крестьян и ловко разыграл роль „флигель-адъютанта“, командированного государем для ареста всех помещиков и для отправки их в Петербург. Крестьяне вполне доверчиво отнеслись к появлению „флигель-адъютанта“ и подчинились ему. Семенов побывал в нескольких селах Уманского уезда. В селе Машарове он отменил барщину, объявив крестьян свободными. Посессора и эконома он арестовал и приказал заковать в кандалы, при чем первого избил и отнял у него деньги. В селе Романовке он высек эконома, на жестокость которого пожаловались ему крестьяне. По его поручению были также арестованы посессор и эконома в селе Иваньках. Любопытно, что Семенов разрешал себе брать в именинах лишь некоторые, сравнительно малозначительные вещи, вроде головы сахара, серебряной сахарницы и т. п., но в то же время, по его приказанию, и в Машарове, и в Иваньках были составлены описи помещичьего имущества. Семенов был быстро арестован. Его, а с ним и до 150 человек крестьян, предали военному суду; в селения ввели военные команды. Семенов был присужден к смертной казни; из крестьян одних сослали в Сибирь на каторгу, других — на поселение, третьих приговорили к наказанию кнутом, и лишь некоторые были оправданы“. (Г. Гнатович, Борьба крестьян за освобождение).

Жандармерія III відділу застерігає також місцеву владу не „иметь неосгорожность вызывать для усмирения крепостных сел крестьян казенных и удельных“. Бо що ж траплялося часто? А траплялося те, що дуже швидко встановлювався загальний фронт між селянами удільними й казенними — з одного боку, та кріпаками — з другого. „С некоторого времени, — говорится в таемному повідомленні, — сословие государственных крестьян начинает принимать участие в крестьянском деле“. І от, коли ви читаете документи з архіву III Відділу „власної його величності канцелярії“, коли переглядаєте це сухе листування пильних і ділових спостерігачів — царських шпигів, — то ясно стає, який був наприкінці першої половини XIX ст. справжній „ідилічний спокій“ в Російській імперії. „Некоторые дворяне... выходили из пределов осторожности, требуемой нынешними обстоятельствами. Одни переносили крестьянские усадьбы на новые места или переменили у них земельные участки; иные переселяли крестьян в другие свои имения, уступая их степным помещикам не только за бесценнок, но и даром; третьи — отпускали крестьян на волю, без земли и вопреки их желанию сдавали их в рекруты за счет будущих наборов, отправляли в Сибирь на поселение; одним словом, вообще употребляли разные средства, чтобы избавиться от излишнего числа людей и чтобы сколь возможно меньшее число их наделять землею. За сим некоторые помещики, не изменяя прежнего управления, своими несправедливыми и суровыми поступками выводили крестьян из терпения. Крестьяне, с своей стороны, при ожидании переворота в их судьбе, находятся в напряженном состоянии и могут легко раздражаться от какого-либо внешнего повода. У них, как выражаются помещики, руки опустились, и они не хотят ни за что приниматься с усердием. Многие понимают свободу в смысле вольницы, некоторые думают, что земля столько же принадлежит им, сколько помещикам; еще же более убеждены, что им принадлежат дома и усадьбы. Как помещики, страшась черезполосицы и не желая иметь соседями крестьян-домовладельцев, более всего возражают против уступки им усадеб, так и крестьяне не могут понять, почему они должны будут выкупать усадьбы, которые ими обстроены и в которых жили отцы и деды их. Беспорядки, наиболее теперь случающиеся, состоят в том, что крепостные люди или уклоняются от платежа оброка и от других повинностей, или оказывают неповиновение старостам и самим владельцам. Волнения целых деревень, требовавшие личного действия высших губернских властей или пособия воинских команд, происходили там, где помещики в распоряжениях своих не сообразовались с насто-

ящим духом времени или где являлись подстрекатели. Такие волнения более или менее важные проявлялись в продолжении года в 25 губ. Случаев неповиновения в сложности довольно много“ (з доповіді шефа жандармів Миколі І 1858 р.). „Мы не уверены в завтрашнем дне, — писал р. 1848 поміщик Яблоновський з Полтавщини, — гроза надвигается. Я не узнаю своих добрых, преданных крестьян. В своем доме я чувствую себя окруженным дымом. Нужны меры и меры решительные“...

Не зважаючи на „кроткие и благоразумные советы для приведения к послушанию заблудших“, схвильоване море „хлопів“ лишалося часто твердим і до кінця ворожим до пана: „Все попытки увещевания оказались тщетными, от крестьян получал чиновник ответы глупые и вольномышленные, вроде того что они на все готовы“. Мало того, у відповідь на „увещевания“ чиновника „посыпались с гор мужики и девки с разным дрекольем“, а в руках селян напоготові добре запримітив чиновник-урядовець „смертоносные орудия, насаженные прямоком на самых длинных шестах, — косы, цепи, топоры, пики, копья и прямо дубины“. Поблизу села Моринець, де народився поет, року 1818 зчинилася ціла сутичка між військовим загоном і озброєними кріпаками; наслідком того забито 3 салдатів та 18 селян і багато поранено. І так по багатьох селах України, Росії. Семевський розповідає, наприклад, такий випадок: „Крестьяне избили своего управляющего за то, что по их мнению, он требовал от них лишних работ, и, несмотря ни на какие увещевания земской полиции, не выдавали виновных для допроса. Посланный губернатором чиновник, не успев вразумить крестьян, пригласил проходивший вблизи казачий полк сделать дневку в этой слободе, чтобы, пользуясь его присутствием, арестовать виновных; когда полк спешился и, по указанию чиновника, хотели взять зачинщиков, крестьяне толпой кинулись на казаков; не имея предписания на этот случай, чиновник просил полкового командира вывести полк, и казаки, выступая из селения, должны были нагайками и тупыми концами пик отбиваться от крестьян, которые бросали в них камни и колья, задержали находившихся в другом конце деревни обоз с семьей казаками и избили притом членов земской полиции. По докладе об этом государю, было высочайше повелено предать виновных военному суду, который непременно кончить в 24 часа и привести приговор в исполнение по конфирмации начальника губернии. Губернатор с своей стороны, узнав об этом происшествии, немедленно остановил другой полк казаков, также проходивший поблизости, и сосредоточив оба отряда у слободы Писаревки, потребовал к себе атамана села; но крестьяне, собравшись толпою, не дозволили ему явиться к начальнику. Тогда губернатор вступил с войском в село, окру-

жил крестьян казаками и приказал арестовать главных зачинщиков, над которыми учредил следственную и военно-судную комиссию, подвергнув вместе с тем до 1000 крестьян, менее виновных, исправительному наказанию. Таким образом порядок был восстановлен. По суду 4 человека были прогнаны сквозь строй, многие наказаны розгами”.

Бунт в Новоградських війських селищах р. 1831. (З тогочасної картини).

В Західньому краї селянські заклоти підіймали 10 000 і більше учасників. Готуючись до виступу, „крестьяне приобретали ружья, покупали порох, лили пули, перековывали лемехи на пики“. Поліція, що намагалася їх спинити, терпіла часто цілковиту поразку; така ж участь чекала і невеликі військові загони. Селяни, як розповідають очевидці, — „шли, сохраняя все военные предосторожности; впереди обоза шла партия человек в полтораста, вооруженная дубинами и пращами, косами и проч.; по сторонам, в середине и в замке также вооруженные люди“. Дві третини повстань кріпаків 1849 року втихомирено тільки но за допомогою військових частин. А для втихомиренья селянського повстання в Путивельському повіті, де хвиля кріпацьких бунтів охопила кільканадцять поміщицьких маєтків і підняла до заклоту понад 10 000 кріпаків, — треба було аж цілих 4 ескадронів кавалерії! „За неповиневне помещикам, — розповідає Семєвський, — было сослано в

Сибирь крепостных в течение 20 лет (1827—1846 гг.) 1 030 человек (827 мужчин и 203 женщины). Это — сосланные по суду, а не по воле помещика. По воле ж помещиков („за дурное поведение“) в это же время было сослано 4 197 мужчин и 2 689 женщин*.

Проте хвиля селянських повстань щоразу зростає. Недарма р. 1827 місцеві органи влади „совершенно секретно“ повідомляли начальство, що „дух буйства и своеволия увеличивается среди черни до такой степени, что она совершенно отказывается подчиняться начальству, и убеждения губернского чиновника, даже священника, не имеют более никакого влияния“. Недарма, нарешті, запроваджені були спеціальним указом року 1826 польові суди для „взбунтовавшихся крестьян“, а невдоволення селян і дворових проти поміщиків прирівнювали до повстання проти влади й карали смертною карою, жакливими езекуціями, засланням на Сибір. Виступ проти поміщика є виступ проти „царя и отечества“ — така основна думка царського указу 1826 року. Микола I у засіданні Державної ради 30 березня 1842 року виразно підкреслив, що боротьба з селянськими повстаннями належить до найважливіших завдань уряду.¹⁾ „Пугачевский бунт доказал, до чего

¹⁾ Характерне пожаття селянських хвилювань в зв'язку з декабристським рухом 1825 р. „В 1826 г. мысли об истреблении панов, как средства освобождения от помещичьей власти, под влиянием событий начала царствования Николая I (тобто в зв'язку з повстанням декабристів—*Є. III*), разгорелись в народных массах Юго-Запад. края с большою силою. Один крестьянин Васильковского уезда подводил и священников под категорию лиц, осужденных на смерть: „Подождіть, незабаром таким пастирям голови будемо лупити; вам тут місця немає“. В Уманском уезде шли толки, что появился сын Гонты; говорили, будто бы он разослал всем панам указ с предложением отдать всю землю крестьянам и выбраться как можно скорее в Варшаву; кто не послушается указа и останется до пасхи дома, тот будет убит крестьянами. Сроки для „резанины“ и „жолнвины“ были различны. Самым ранним сроком было верное воскресенье. По всей Южной половине Киевской губ. был распространен слух, что священники получили указы, повелевающие окончить к великому четвергу исповедь и освятить в этот день пасхи, ибо на светлый праздник все церкви будут опечатаны, а крестьяне от мала до велика должны идти истреблять панов. Пасха была повидимому, наиболее популярным сроком для истребления панов. Впрочем, иные назначали сроки более поздние: Фомино воскресенье, 15 мая, а один Звенигород. мецанин болтал, что „очиститься“ необходимо к коронации, когда „живна настанут“. Крестьяне настолько искренно верили в неизбежность „резанины“, что некоторые были озабочены, кого из обреченных на избиение нужно спасти. Одна крестьянка-кормилица, желая спасти своего молочного сына, просила у господи разрешения взять мальчика к себе и переодеть в крестьянское платье. В Васильков. уезде один крестьянин, проектируя зарезать прежде всего местных богачей, замечал: „Шмудиса только... оставим, бо добрый человек“.

Перед вербным воскресеньем в Уманском уезде паника среди помещиков была так велика, что началось массовое бегство их из имений в Умань, чем дан был лучший повод к новым толкам среди крестьян. Не только помещики, но и местное начальство заразилось верою в возможность резни.

может доходить буйство черни. Позднейшие события и попытки в таком роде до сих пор всегда были счастливо прекращаемы, что, конечно, и впредь будет точно также предметом особенной и с помощью Божьей успешной заботливости правительства“.

„Подведя итог всем волнениям помещичьих крестьян в царствование императора Николая, — пишет Семевский — мы найдем, что их было всего 556. Число это не больше, а меньше настоящего, так как иногда волнение в нескольких смежных имениях (как, например, волнение 10 000 крестьян Курской губернии в 1849 г.) считается в официальных источниках за одно. Заблоцкий-Десятовский в своей известной записке 1841 г. свидетельствует, что „сведения о многих восстаниях или неповиновениях крестьян не доходят до высшего правительства“; дела эти „оканчиваются часто домашним образом“. Число волнений все возрастало до конца 1840-х годов. В первое четырехлетие царствования императора Николая было всего 41 волнение; затем — по пятилетиям: с 1830 по 1834 г. было 46 волнений, в 1835 — 39 гг. — 59 волнений, в 1840 — 44 гг. — 101 волнение; в 1845 — 49 гг. — 172 волнения“. Заколоти набирали дедалі серйознішого характеру. З більш-менш випадкових вибухів, що легко втихомирювалися „полицейськими мерами“, вони перетворювалися на довгочасні, а іноді й задовго і задалегідь підготовані, майже пляномірні спроби повстання. Наприклад, у маєтках князя Голіцина заколоти тривали цілих 2 роки (1847 — 1848). „Указ об ополчении“ 3 квітня 1854 р. став за причину багатьох заколотів у Рязанській, Тамбовській, Володимирській, Нижньо-Новгородській губернях. Маніфест „о государственном ополчении“ 1855 р. призвів до ряду бунтів у Київській губернії. Кінець-кінцем, щоб утихомирить одну „тільки“ цю губернію потрібні були 16 ескадронів, 2 роти саперів і батальйон егерів. „В воздухе, — розповідає Ігнатович, — как будто бы носилась зараза, заставлявшая крестьян покидать родные

Командующий дивизией ген.-м. Нобель, сообщая о готовящейся резне на 11 апреля командиру Смоленского драгунского полка, стоявшего в Черкасском уезде, рекомендовал, чтобы войска были наготове: должно было учредить разъезды, разослать эскадроны по селам и в случае беспорядков немедленно известить самого Нобеля с нарочным. Командир Смоленского полка предложил, в свою очередь, черкасскому исправнику принять на случай волнения строжайшие меры... В Киевской губернии яснее, чем на севере, сказалась связь слухов с декабрьским движением. Любопытно, что в этих случаях довольно большую роль играли солдаты: то они были источниками слухов, то они должны были начинать резню, то, наконец, самые грядущие беспорядки должны были заключаться в „драке“ между солдатами... Под влиянием тревожных слухов крестьяне становились смелее в своих протестах против угнетений; в некоторых местах они не хотели отработывать барщины; слышались „угрозы“ (Иконников, Крестьянское движение в Киев. губ. в 1826 — 27 гг.).

Пам'ятник Т. Шевченкові у форті Олександрівському (колиш. Ново-Петровськ); споруджено р. 1928.

места, разоряться и двигаться с семьями в поисках желанной воли, как то было в 1856 г., или готовиться жертвовать собою на поле брани из желания доставить волю своим родным и близким, а при благоразумном окончании похода — и себе, как то мы видим в движении 1854 — 1855 гг. Эти массовые движения на почве слухов о воле, эта восприимчивость народных масс к слухам и переход их к активным действиям, несомненно, были опасными признаками как для правительства, так и для дворянства. Отчет министерства внутренних дел за 1858 г. не даром ставит движения 1855 — 1856 гг. в непосредственную связь, и на основании этих движений говорит: „Видно было, что мысль о вольности крепостных людей возбуждена в народе, что они не совсем терпеливо выжидают таких обстоятельств, с которыми, по их понятию, удобно могло бы быть соединено освобождение их из крепостного состояния. Все это заставило опасаться, что обнародование во всеобщую известность предположений об улучшении быта помещичьих крестьян могло послужить поводом к нарушению между ними порядка и повиновения владельцам“.

Сміливо можна сказати, що історія кріпацтва II чверти минулого століття — це історія насамперед постійних селянських розрухів, що особливо набрали широких розмірів у 60-тих роках. У ці розрухи втягується і так зване вільне селянство, бо на нього невпинно також наступав феодал-поміщик. Року 1843 на Київщині виникли чималі заколоти серед так званих державних селян, що охопили близько 40 тисяч чоловіка. „Весь дух народа направлен к одной цели — к освобождению,“ — писав начальник III Відділу Миколі І. Вся дворянсько-поміщицька Росія здригалася від потужних ударів селянських атак, про які Погодін писав, що „это все местные революции, которым недостает только связи, чтобы получить значение особого рода“, тобто значення й характеру селянської революції.

В час запровадження „селянської“ реформи кількість селянських повстань, як відомо, ще більшає. За офіційними тільки матеріалами протягом перших двох років (з 19 лютого 1861 до 19 лютого 1863 рр.) було понад 1000 випадків розрухів і заколотів у різних кінцях держави. „В огромном большинстве случаев, — читаємо ми в „Кратком очерке деятельности министерства внутренних дел“ — „волнения прекращались лишь полицейскими мерами ареста или наказанием крестьян, бывших зачинщиками или главными виновниками. В отдельных селениях волнения были настолько серьезны, что военные команды принуждены были прибегнуть к оружию“. У Казанській губернії, в маєтку гр. Апраксина, де збунтувалися мало не 5000 чоловіка, вбито, за урядовими

лише даними, 55 селян, поранено 71. У Пензенській губ., в селі Кандіївці у поміщика Волкова зібралось повстанців до 10 000 чол.; під час сутички з військом убито 8, поранено 26 селян. У Смоленській губ., в маєтку кн. Голіцина (Гжатського повіту) вбито декілька селян, крім того, 21 чол. задавлено юрбою, що втікала. Учасників заколотів сотнями засиляли до Сибіру, люто карали шпірутенами (від 400 до 700 і більше ударів), десятками садили в „смирительные дома“, відправляли іноді більш, як половину села в „Оренбургские линейные батальоны“, карали нещадно різками, „оставляя на прежнем месте жительства“. Сотні закатованих, скалічених за відомостями жандармів, „но какое количество крестьян подвергалось без всякого суда телесному наказанию в 1 100 случаях волнений, — это едва ли точно определит и будущий историк крестьянской реформы!“ (Семевський). У такій розпеченій соціальній атмосфері запроваджували „милолюбивую реформу“.

Револуційна Проте „століття рабства так прибили й при-
ситуація ситуація тупила селянські маси, що вони нездатні були
1859—61 рр. та під час реформи ні на що інше, крім розпоро-
ї особливості її особливості шених поодиноких повстань, скорше навіть
„бунтів“, не освітлених ніякою політичною свідомістю“ (Ленін). Селянство не спромоглося за часів Т. Шевченка об'єднатися в грізну, могутню силу, щоб скинути царське самодержавство та поміщицько-попівське ярмо: „Револуційної класи серед пригнічених мас зовсім ще не було“ (Ленін). Селянська революція без пролетаріату як керівника (а такого не було й не могло бути в умовах фєвдально-кріпацького ладу), була засуджена на те, щоб лишитися недокінченою, половинчастою, непослідовною. Револуційна класа—пролетаріат, яка організувала б й вела селянську революцію, в цей період тільки не формувалася. Тому селянство здатне було лише на роз'єднані виступи й на окремі вибухи, іноді досить широкі, щоб захопити на час навіть чималу територію й підбурити тисячі пригноблених кріпаків, завдавши цим нервування й навіть переляку урядові, — проте загалом фєвдальний абсолютизм, на чолі з жандармом Миколою І, почував себе досить міцно в умовах кріпацької передбуржуазної Росії, а пригноблене селянство не мало такої сили, що могла б ширше й глибше привести в рух і організувати стихійні сили руйнування.

„Окремі селянські повстання, — каже т. Сталін, — ні до чого серйозного призвести не можуть. Селянські повстання можуть мати успіх тільки тоді, коли вони сполучаються з робітничими повстаннями, і коли робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничою класою може привести до мети“. А стихійний бунт проти фєвдального гніту уярмлених кріпаків, стихійне

повстання селянства не могло дати успішних наслідків. „Опасное для господствующих классов крестьянское недовольство“ не організувало селянства в політичну силу, що могла б продиктувати свою волю при проведенні реформи. І хоч цар-фельдфебель Микола прекрасно розумів, що не слід виводити з порядку й слухняности нарід, бо тут „и коммунизм готов“, а син його Олександр II, побоюючись селянських бунтів, підкреслював, що „лучше освободить сверху, чем ждать, пока свергнут снизу“, — проте, користуючись із політичного безсилля селянства, удалося поміщикам за підтримкою буржуазії провести реформу 1861 року в інтересах самих тільки двох владущих класів і, головне, в інтересах поміщиків.

На черзі дня в історії України, як і Росії (часів появи Т. Шевченка) стояла ліквідація феодално-поміщицького землеволодіння, усунення середньовічних форм суспільних стосунків і зв'язаних із цим ладом соціальних та політичних інститутів. І в галузі сільського господарства і в галузі промисловости підмивалися й руйнувалися вікові підвалини феодално-кріпацького суспільства. Цей процес набирив надзвичайно складної, різноманітної і суперечливої форми. Аграрна криза 20—30-х рр. поглибила ту суперечність, що ховалася в глибинах феодално-поміщицької економіки. Розклад та гниття цієї системи, явні навіть для сучасників, у перші десятиліття ХІХ ст. під впливом аграрної кризи йшли все глиб, роз'їдаючи поступово, але неухильно всі ланки феодално-поміщицької економіки та політики.

Селянська війна, що назрівала, виявила всю силу напруження соціально-економічної боротьби в надрах миколаївської Росії. Ліквідація старого ладу була неминуча. Але чи піде ця ліквідація шляхом часткових компромісних поступок, шляхом поступового переродження феодално-кріпацьких стосунків у капіталістичні, чи селянські повстання широко охоплять самодержавно-кріпосницьку Росію, загрожуючи спалити і знищити всю трухляву будівлю — на це основне питання відповідь могла дати тільки боротьба класів. Єдиний фронт владущої поміщицької класи в боротьбі за землю й владу, підтримуваний буржуазією, фронт, скерований проти селянства, що боролосся за революційну ліквідацію феодално-кріпацьких стосунків, — от що характеризує політичну ситуацію Росії й України часів Т. Шевченка. Історія поставила в той час перед російсько-українським поміщиком питання руба — р е ф о р м а чи революція? Після всіх спроб зняти загалом цю проблему, або обійти її, поміщик змушений був дати відповідь. Феодал-кріпосник погодився на реформу, лякаючись революції, але затримав у своїх руках головні ключі економічної й політичної влади. А те, що в умовах феодално-кріпацької сис-

теми ще не встигла скластися провідна революційна кляса — пролетаріят, який виступив би гегемоном в революції, призвело до того, що селянські повстання цього періоду залишилися тільки дезорганізованими, місцевого характеру заколотами.

Робимо висновок. Доба, що до неї належить Т. Г. Шевченко, — це назрівання тих причин, що призвели нарешті, до напруженої революційної ситуації 1859—61 рр. Злидні, страждання пригнобленого селянства нечувано загострюються, зростають. Чимало підвищується, чимраз більшої сили набуває активність трудящих, експлуатованих мас, чимраз більше зростає їхнє обурення проти фєвдального гніту, набираючи навіть ознак самостійного історичного виступу. Маси не дають себе грабувати спокійно, маси клекочуть, киплять. Самі ж панівні кляси не можуть зберегти в незмінній формі своє панування. Сила економічного розвитку втягує дедалі більше російську кріпосницьку державу на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не можуть перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не можуть утримати старих, що рушилися, форм господарства. Росія, за висловом де-Кюстіна, перетворюється на „абсолютну монархію, що здержується тільки вбивством“, Росія — „це — перманентний военний стан, що став нормальною формою держави“, а тодішній Петербург стає штаб-квартирою армії, а не столицею держави. Кримська війна виявила цілковиту неспроможність внутрішньої політики уряду. Оскажєніла реакція 1848—1855 рр., епоха цензурного терору, спрямовані на збереження чинного ладу „во что бы то ни стало“ (слова Миколи I), ще більше характеризували банкрутство системи. Все більше назріває криза „верхів“, криза політики панівної кляси, утворюється глибока щілина, куди проривається невдоволення і обурення пригнічених кляс (Лєнін). Сукупність всіх цих об'єктивних змін призвела до утворення революційної ситуації, такої типової для „епохи великих реформ“.

„С каждым залпом в Крыму громовое эхо потрясало Петербург; стены Зимнего дворца разседались. Все стали догадываться, что только обшивка была гранитная, а внутри — щебень“ (Герцен). Підгнилі палі дворянсько-фєвдальної будівлі захиталися. Поліційні греблі не могли довше стримати натиску. Сам „царственный вахтер“ переконався в цьому. „С Дона и Урала, с Волги и Днепра растет стон, поднимается ропот — это начальный рев морской волны, которая закипает, чреватая бурями, после страшно утомительного штиля“, — писав Герцен на початку 1861 року.

Проте ця напружена революційна ситуація 1859—61 рр. не дала в той час революції. „Не з кожної революційної си-

туації, — каже Ленін, — виникає революція, а тільки з такої ситуації, коли до перелічених вище об'єктивних змін приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здібність революційної класи на революційні масові дії, досить сильні, щоб зламати (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в добу криз, не „впаде“, якщо його не „впустять“. Цілковита політична нерозвиненість пригнічених мас, відсутність серед них революційної класи спричинилася до того, що соціальна криза тої доби не призвела до революції, а безпосередньо дала тільки половинчасту реформу.

Отакі були ті конкретні соціально-історичні обставини, в яких довелося Т. Г. Шевченкові стати за великого діяча своєї доби, ватажка і виразника тих суспільних сил, що творять революційну боротьбу, соціальну бурю, і що прагнуть нещадно зламати всі основи старого, гнобительського ладу.

ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

„Я по плоті й духу син і рідний брат нашого безталанного народу; та й як же себе повднати з собачою панською кров'ю?“

З листа Шевченка до родичів р. 1859.

„Какое могло быть хорошее общество, в котором был Т. Шевченко?“

З нотаток Дубельта, начальника III відділу.

Місце Шевченка в класовій боротьбі його епохи

З кожним десятиліттям щоразу виразніше виявляла жандармсько - кріпосницька рабська Росія своє безсилля, своє загивання. Продукційні сили дедалі нестриманіше бунтували проти кріпацько-февдальних виробничих стосунків. Старі форми господарства рушилися безповоротно і назавжди. Вибухи селянських бунтів щоразу з більшою силою виникали в різних кінцях кріпосницької Росії. Грізний привид нової пугачовщини примушував здригатися від жаху „благородних“ дворян, попівство, царат.

„Мирабо¹⁾ для нас не страшен, — писав у той час Погодін, — но для нас страшен Емелька Пугачев. На сторону Маццині²⁾ не перейдет никто, а Стенька Разин лишь кликни клич! Вот где кроется наша революция, вот откуда грозят нам опасности, вот с какой стороны стена наша представляет проломы!“ „Коли ж ви до цього приєднаєте, — каже т. Покровський, — величезні заколоти серед залізничних робітників, тобто робітників, що будували тоді залізничну сітку й бунтували і у Владимирській губернії, і в Криму, і в Області війська Донського, і скрізь, де будували залізниці і де розгорталися картини, добре відомі вам з „Железної дороги“ Некрасова, — ви зрозумієте, на якому бурхливому вулкані стояло само-

¹⁾ Мірабо, Оноре-Рікеті (1749 — 1791) — французький політичний діяч епохи Великої революції, блискучий оратор, найвидатніший вождь 3-го стану.

²⁾ Маццині, Джузеппе (1805 — 1872) італійський політичний діяч; р. 1831—32 заснував у Швейцарії спілку „Молода Італія“, що складалася переважно з радикальної інтелігенції і ставила собі завдання — політичне об'єднання Італії на республіканській основі. Року 1848 брав активну участь у революції в Італії — спочатку в Мілані, згодом у Фльоренції й Римі.

державство Олександра II в ті роки, коли, за буржуазною історіографією, селяни мирно виглядали реформи“.

„Росія з жахом чекає на внутрішню аграрну революцію, — писав Маркс у листі до Ляссаля 4. I 1859 р. Зовнішня війна, як блискавичник, була б можливо для уряду навіть бажана“. У листі з 13 грудня цього ж таки 1859 року Маркс знову відзначає: „у Росії рух зайшов вперед далі, ніж у решті країн Європи... селяни — проти дворянства“. І, нарешті, вже в січні 1860 р. К. Маркс у листі до Енгельса знову підкреслює: „Найбільше, на мою думку, із всього, що тепер відбувається в світі — це, з одного боку, американський рух рабів, з другого — рух кріпаків у Росії“.

Господарчий і суспільний розвиток країни спочатку штучно затримується, гальмується. Недарма в одному тогочасному чужоземному журналі Росію змалювали у вигляді пляшки з шумовиною, міцно перев'язаної мотузкою і запечатаної державною печаткою з орлом, як символ „доби цензурного терору“ останніх років царювання Миколи II!

Потрібна була катастрофа Севастополя, десятки і сотні нових селянських заколотів, щоб примусити урядові кола взятися до реформи, щоб зрушення із гнилих феодално-кріпосницьких основ, яке визначилося ще в 30—40-х рр., вивершити, а країні твердо стати на шлях буржуазного розвитку, яким уже десятки років прямували держави Заходу. „Перед Росією тільки один шлях буржуазного розвитку, — писав Ленін. — Але форми цього розвитку можуть бути двоякі. Залишки кріпосництва можуть відпадати і через перетворення поміщицьких господарств і через знищення поміщицьких лятифундій, тобто шляхом реформи і шляхом революції. Буржуазний розвиток може йти, маючи на чолі великі поміщицькі господарства, що поступово стають дедалі більше буржуазними, поступово змінюють кріпосницькі способи експлуатації на буржуазні, — він може йти також, маючи на чолі дрібні селянські господарства, що революційним шляхом ліквідують з суспільного організму „наріст“ кріпосницьких лятифундій і вільно розвиваються далі без них шляхом капіталістичного фермерства. Ці два шляхи об'єктивно-можливого буржуазного розвитку ми назвали б шляхом пруського та шляхом американського типу“.

В епоху розкладу кріпосництва, в першій половині XIX ст., ці два шляхи цілком певно визначилися, давши початок генеральному розмежуванню двох таборів, що по-різному поставилися до перетворення феодалної Росії на Росію капіталістичну. Боротьба цих двох шляхів, двох буржуазних тенденцій становить пружини класової боротьби, боротьби реформаторського і революційного плебейського методу.

„Селянська реформа“, — каже Ленін, — була буржуазною

реформою, що її проводили кріпосники. Це був крок на шляху перетворення Росії на буржуазну монархію“ „Знаменна боротьба кріпосників і лібералів, так роздута і прикрашена нашими лібералами і ліберально-народницькими істориками, була боротьбою всередині панівних клас, переважно серед поміщиків, боротьбою виключно за розміри і форми поступок. Ліберали, так само як і кріпосники, виходили із визнання власності і влади поміщиків, засуджуючи з обуренням всякі революційні думки про знищення цієї власності, про цілковите повалення цієї влади“.

Отже кріпосники і ліберали 50—60-х рр. — це одна течія. Проти неї стояли селянські маси, що їх „століття рабства так прибили і притупили“, що „вони нездатні під час реформи ні на що інше, крім розпоросених, поодиноких повстань, скорше навіть „бунтів“, не освітлених ніякою політичною свідомістю“ та поодинокі революціонери з М. Г. Чернишевським на чолі. Це була друга течія. Саме до неї, до цієї другої течії і належав Т. Г. Шевченко.

„Ліберали, — каже Ленін, — хотіли „визволити“ Росію „зверху“, не руйнуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, закликаючи їх тільки до „поступок духові часу“. А Чернишевський, разом із невеликим гуртком революціонерів, до яких всім духом своєї діяльності належить, безперечно, і Шевченко, були революційними демократами, що вміли „впливати на всі політичні події своєї доби в революційному дусі, проводячи через перепони і рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за остаточне повалення старої влади“.

„Ці дві історичні тенденції, — каже далі Ленін, — розвивалися протягом півсотні років, що минули після 19 лютого, і розходилися все ясніше, певніше і рішучіше. Росли сили ліберально-монархічної буржуазії, що проповідувала обмежитися самою тільки „культурною“ роботою і цуралася революційного запілля. Росли сили демократії й соціалізму, що спочатку були поєднані утопічною ідеологією та інтелігентською боротьбою народовольців і революційних народників, а з 90-х років минулого століття почали розходитися в міру переходу від революційної боротьби терористів та поодиноких пропагандистів до боротьби самих революційних клас.“

Десятиліття перед революцією, з 1895 по 1904 р., показує нам уже одверті виступи і неухильне зростання пролетарської маси, зростання страйкової боротьби, підсилення соціально-демократичної робітничої агітації, організації, партії. За соціалістичним авангардом пролетаріату починало виступати на масову боротьбу, особливо з 1902 року, і революційно-демократичне селянство.

В революції 1905 р. ті дві тенденції, що р. 1861 тільки

Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу. *Шевченко.*

(Картина Іваківича).

намітилися в житті й ледве-ледве визначилися в літературі, — розвинулися, вирости, знайшли свій вияв у русі мас, у боротьбі партій на найрізноманітніших ділянках, у пресі, на мітингах, у спілках, у страйках, у повстанні, в державних думах“.

„1861 рік породив 1905. Кріпосницький характер першої „великої“ буржуазної реформи загальмував розвиток, засудив селян на тисячі гірших, жахливіших страждань, але не змінив напрямку розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 р. Реформа 1861 р. відтягнула розв'язку, відчинивши певний хлипак, давши деякий приріст капіталу, але вона не відвернула неминучої розв'язки, яка 1905 р. розгорнулася на полі нерівняно ширшому, в натиску мас на самодержавство царя і кріпосників-поміщиків. Реформа, що її провели були кріпосники в добу цілковитої нерозвиненості пригнічених мас, породила революцію на той час, коли назріли революційні елементи в цих масах“.

Ми навмисне навели таку довгу цитату з Леніна, бо вона подає глибоку наукову оцінку всього п'ятидесятирічного періоду російської історії, геніальну схему революційного розвитку. У світлі цієї ленінської схеми з'ясується весь зміст діяльності Шевченка, зв'язок цієї його діяльності з діяльністю попередніх і пізніших революціонерів, і стає ясно, в чому саме полягала його величезна історична роль в суспільній боротьбі. Схема ця допоможе нам з'ясувати, через що Шевченко і близькі йому інші революціонери 50-х рр., лишившись поодинокими і зазнавши як видно, цілковитої поразки, проте насправді були великими діячами тієї епохи; чому, нарешті, що далі ми відходимо від цієї доби, то ясніше стає нам їхня велич, їхня бойова роль в розгортанні революційної боротьби.

Вся наведена нами ленінська схема про два шляхи, дві течії, що склалися ще напередодні реформи 1861 року, в період боротьби за цю реформу, вчить нас шукати місце Шевченкові саме серед тих, що були за доби розкладу фєвдально-кріпацької системи невгамовними вістунами майбутньої соціальної хуртовини, палками буровісниками революції. Усе життя Шевченкове — це безупинний процес формування саме такого поета-борця.

Пройшовши важкий наймитсько-сирітський шлях у дитячі та юнацькі роки, випробувавши на собі самому жахливий тягар рабсько-кріпацького ладу, — Шевченко, не зважаючи на все це, загартований і впертий вийшов на широкий шлях літературної і громадської діяльності.

Народжений кріпацько-наймитським середовищем, зформувавшись за часів дедалі більшого обурення пригнічених кляс і назрівання революційної ситуації, — Шевченко не шукає місця осторонь від боротьби. Він завжди кидається в найшалені-

ший вир бою, нещадно викриваючи лад пригнічення й насильства, намагаючись підняти до боротьби мільйонні маси і саме для цього використовувачи свій могутній художній хист. Щодразу глибше зв'язуючись із тогочасним громадсько-визвольним рухом, дедалі ширше розгортаючи свою революційну діяльність, — Шевченко рік-у-рік політично зростає, стаючи на позиції селянської демократії, підіймаючи прапор соціальної революції.

Ще р. 1839, за декілька років до початку своєї активної діяльності, Шевченко дає велетенської сили полотно — „Тарасову Ніч“:

Як став місяць серед неба —
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
— Нжуди втікати!

Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Скільки глибокої клясової радості чуєте ви в цих рядках ще молодого тоді поета! Він — одне ціле з буйними козацькими ватагами, що криваво мстяться на панах за віковичну кривду. Він у святому тремтінні разом із масою козацької голоти, в заграві від пожеж панських палаців, милуючись, як чорні круки будять „вельможних панів“, — співає

Пісню тії ночі,
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

А от перед нами другий ранній твір Шевченка — „Гайдамаки“. Кожний рядок його — це стогін мільйонів уярмлених кріпаків, це страшної сили заклик до бою з катами, це надлюдський розмах помсти народніх мас над гнобителями панами. „Гайдамаки“ — це розгнівана соціальна стихія, степовий пожар, що лютує на неосяжних просторах. Тут немає традиційного пляну, немає одноцільності; надміра сил, чуття патосу живуть тут якимсь диким життям. Огонь того життя палає чи не у всіх головних сценах та ліричних вибухах твору. Поніверяний життям сирота за одну хвилину, в один момент хоче пережити те, про що тільки нишком мріяв в наймитській неволі, під обухом кровожерів-визискувачів. Ярема — це дикий, пекельний вигук, це кипіння, що переходить в ураган, ламає всі перепони, палить все вогнем люті і завзяття.

Крови мені, крови
Шляхетської крови, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись,

— кричить жадний помсти Гонта, а за ним, його устами, сам поет — той убогий наймит, що „в неволі виріс між чужими“, що колись підлітком

... в рядинні блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні
Де Залізник, Гонти з свяченим гуляв.

Тепер він, молодий поет, усім своїм еством там, у мину-
лому, серед милих його наймитсько-бунтарському серцеві
картин —

„Скрізь по селах шибениці: Навішано трупу — Тільки старших, а так шляхта Купою на купі, На улицах, на розпуттях. Собаки, ворони,	Гризуть шляхту, клаюють очі, — Ніхто не боронить, Та й нікому — осталися Діти та собаки, Жінки навіть з рогаками Пішли в гайдамаки.
---	--

Шевченко тут, повний сили і вогню, освітлений полум'ям
пожеж, — співучасник подвигів Гонти і Залізняка, із захоп-
ленням, голосом, насиченим глибокою любов'ю до повсталих
рабів і страшною ненавистю до катів, — розгортає картини
минулого.

Підкреслюємо, Шевченко прийшов до літератури, як борець.
Він у кожний свій твір вкладає весь бойовий свій темпера-
мент, як ніхто інший. Рішучість, палкість, патос боротьби —
ось що типове і для раннього Шевченка, ось що виразно
проглядає крізь серпанок його славословія гетьманщині й
релігійних мотивів.

Шевченкова творчість, ще поки

орлом сизокрилим літає, ширяє
аж небо блакитне широкими б'є;

сам поет — ще поки молодий орел, але з гарячими очима,
з різкими рухами сильного тіла. Весь він — виклик, весь —
завзяття. Він ще не чистить, прочищає своє могутнє пір'я,
озирається навколо: ось-ось взмахне молодими, міцними кри-
лами і повисне в безмежній блакиті життя, гострим зором
вишукуючи ворога, щоб встромити в нього з криком пере-
моги свої залізні кігті.

Біль за людство, за маси, за пригночених, закутих у кай-
дани, — ось рушійний мотив Шевченкової творчості, почи-
наючи з перших його поезій. Романтичний твір про Тараса
Трясила мав свій політичний сенс. Він попереджував могутню
пісню про гайдамаків, він був злободенний і актуальний, бо
кликав на боротьбу, на подвиг, бо утворював ту піднесену
дієву бадьорість, ту готовість до боротьби в ім'я загальної
справи, в ім'я уярмлених і катованих, без чого ніколи не буває
революційного піднесення.

Уже з перших кроків своєї літературної діяльності Шев-
ченко гостро поставив питання про антагонізм між визискува-
чами — панами і визискуваними — кріпаками. І в поезіях про
козацьких героїв у Шевченка звучить голос ненависти і пре-
зирства до сусільних хижаків-паразитів. Романтичний патос

перших творів Шевченкових кардинально різняться від звичайного буржуазного і дрібнобуржуазного романтизму. Цей останній завжди заснований на наживі, на буржуазному індивідуалізмі і захисті старих „добрих“, „тепліх“ часів, — а тимчасом яскрава проповідь Шевченка була революційною, й спрямована була проти панської власности, проти ненажерливости, оскаженілости і здичавілости дворянсько-поміщицького суспільства.

З перших же кроків своєї літературної діяльності Шевченко був виразником і діячем найпригнобленіших кріпацьких низів. У цьому розумінні творчість його з перших же кроків відрізнялася злободенністю і політичною актуальністю. Висловуючи художній образ гайдамаки в своїх ранніх творах, Шевченко не впадає в апотеозу голого свавілля або націоналістично-погромницьких мотивів. У його козаках, у його гайдамаках під серпанком романтики вже яскраво і могутньо показує себе головне в Шевченковій творчості — його зненависть, що не знає жодних компромісів, до самої основи гнобительського ладу, його безмежна любов до трудової людини, до обікраденого і знівченого від пана кріпака.

Розпочавши свій творчий шлях як романтик соціального протесту низів, не маючи проте ще тієї клясової свідомости, виразної клясової окреслености, яких поет набуває згодом, — Шевченко і в ранніх своїх творах відбиває глибокий, що йде рівночасно, процес чимраз більшого розворушення його кляси. Так його козаки, його гайдамаки, його „хлопці“ показали суспільству обличчя, осяяне загравами селянських бунтів, що дедалі зростали. І те, що Шевченко побачив і розглянув навіть перших своїх романтичних героїв саме в цьому світі, пройняло ці образи живою радістю, бадьорістю, оптимізмом виклику й боротьби. В Шевченкових ранніх творах ви чуєте могутнє клекотіння поневоленого люду, брязкіт розкованих вікових пуг. Підіймається з могили уярмлений нарід і стає віч-на-віч проти зблідлого, стривоженого деспотизму з грізною заявою: живемо — і будемо жити!

Так у романтиці раннього Шевченка знайшли відображення найреальніші процеси, що назрівали розпорошено і стихійно в пригнобленій, що підіймалася, клясі. Це був її голос.

Цей голос залунав у Російській імперії, у величезній царні, де заборонялося не тільки діяти, а й мислити „вопреки существующему порядку вещей“, де панував лютий поліцейський режим і віяв могильний холод від безмежного в своїй сваволі III відділу „его императорского величества канцелярии“. Це ж тут, у Росії, вчені, літератори, повинні були, за виразом Дубельта, „поступать, как аптекари, владеющие и благотворными целительными средствами и ядами, и отпускать ученость только по рецепту правительства“; це ж тут усе, що

будило думку, що підіймалося проти бюрократичної державної машини, проголошувалося „ядом“, „иностранным лжеучением“ і крамолой“¹⁾. Чи ж дивно, що Шевченко одразу „впадає в око“ поліційним псам, чи ж дивно, що він одразу привертає до себе увагу найбільших жандармських інквізиторів.

Літератори типу Сенковського і Греча зазирають у вічі „отца и командира“ — генерала Дубельта і, вірні йому „до гроба и за гробом“, наввипередки розвивають ідеї „народности“ за програмою Уварова, тобто „по повелению правительства“ (як висловився досить вдало міністер народної освіти в циркулярі 1847 р.); Шевирєви й Погодіни, ці „добровольные помощники жандармов“, з університетських катедр проголошують „столь любезные сердцу синодского обер-прокурора Протасова“ принципи „русской крови“ і „религиозности“, славлять „патриархальность“ російського укладу і „благотворность дубинки над спиной безграмотного мужичка“. „Народ низок, ужасен и скотен“, отже „он не может пользоваться свободой, как должно“. „Да здравствует дворянство! Крестьяне же в поте лица своего, снедая хлеб свой, кормя нас всех до

¹⁾ Ось зразок поведіння царя-фельдфебеля. На провесні 1839 року Микола І відвідав київський університет. „В сборной зале налево от входа стояли студенты, направо профессора. Государь, войдя в зал, не поздоровался ни с кем, стал посередине и, обращаясь к студентам, отрывистым голосом сказал: „вы учитесь хорошо, но это недостаточно: одна наука не приведет к хорошим результатам; мне нужны верные сыны престола, мне нужна беспредельная преданность, бессознательная покорность и беспрекословное повиновение; знайте, что я строго буду следить за вами и горе тому, кто нравственным или политическим своим направлением не будет соответствовать моим предначертаниям, горе тому повторю, кто дерзнет увлечься, подобно товарищам вашим, я его упрячу туда, куда ворон костей не заносит“.

Затем его величество, переведа дух, изволил спросить, сколько студентов налицо, и пошел осматривать нас, глядя каждому в глаза. На беду, в первом ряду взгляд его остановился на одном косоглазом студенте и тут произошла следующая сцена:

— Государь. Смотри мне прямо в глаза.

Студент молча смотрит.

— Государь. Ты не смотришь на меня, ты не можешь смотреть мне в глаза?

Студент молчит.

— Государь. Как твоя фамилия?

— Студент. Хоньский.

— Государь. Откуда?

— Студент. Из Минска.

— Государь. Видно, что не русский, поляк, совесть нечиста, не можешь смотреть прямо в глаза русскому царю.

... Государь обратился к профессорам и погрозив им пальцем, сказал: „А вы у меня смотрите, наука наукой, но если не будете обращать внимания на развитие нравственных начал в студентах и политического направления, согласно с моими мыслями, я разделяюсь с вами по своему“. Профессора низко поклонились, государь вышел“.

(Записки П. Д. Селецького, Київського губ. предводителя дворянства).

сытости, да примут мзду свою“, — патетично-солодко ви-гукує Погодін в статті з приводу відвідання Миколою І Москви, вигукують всі „доброевольно-раболепные“ лірники „величия и прелести России, руководимой перстом божим“. І ось в цьому лементі і белькотанні „патриотических сердец“, в чаді апотеозу кріпацтва молодий мужицький поет сказав своє слово.

Загострення стосунків між Шевченком і офіційним суспільством Царська жандармерія, таємний відділ дуже скоро зрозуміли й відповідно „оцінили“ ранні поезії Шевченкові. Подивіться на деякі поліційні характеристики:

„К о б з а р ь“... бедный мужик-музыкант сетует, что песни его ложатся на бумагу, что никто не поймет их. Ему не хотелось петь вне родины, в снегах, и он оставляет свои песни на Украине, где была свобода и где теперь, над выросшей могилой, сторожит черный орел. Там песни его найдут привет и славу, а он, скрытно от врагов, поливать будет слезами чужое поле, пока не засыплют его чужим песком. Перебендя—слепой бандурист, грустит и поет в степи о былом и об уничтожении Запорожской Сечи. — „К а т е р и н а“... Мысль поэта, кажется, была та, что казаки-запорожцы, как брошенные обольщенной и презренной матерью сироты, остались в степи, без отечества, с горем и нищетою. — „Т а р а с Т р я с и л о“. Эта пьеса написана с явной целью сравнения тогдашнего быта Малороссии с настоящим. Автор говорит, что казаки под властью русских и восклицает: „Украина! Болит сердце о твоей участи... Где твоя свобода, казачество? Разве море затопило горы, могилы? Они молчат — плачьте, казачьи дети!“ (Цей огляд Шевченкової поезії за рр. 1838—1842 належить ген.-лейтенантові Дубельтові).

Серед очайдушного бенкету політичної реакції й суспільної депресії художнє слово Шевченка міцно вдаряло по нервах, хвилювало приспану свідомість, будило думку і примушувало звучати бадьорі струни, стимулювало бойовий, повний протесту, настрої, що був співзвучний з тим бунтарським запалом, що все міцнішав в цей час в масах, оформлюючись у могутню хвилю селянських повстань. Ніхто з поетів-сучасників не викликав такого могутнього політично-дійового вражіння, як це робили Шевченкові поезії, що чарували бадьорою свіжістю, красою палкого пориву і силою найщирішого протесту. Уже в цих ранніх поезіях розкривається народня, повна класової свідомости закріпаченого селянства психологія; думи, пісні, перекази народні почувуються тут. Через те й перша збірка творів Шевченкових — „Кобзар“, що вийшов року 1840, так чудово, не тільки своїм змістом, а навіть і назвою своєю, відбиває поетичну батьківщину—глибину мрій та бажань пригнобленої голоти. „У мріях про минулу славу Шевченко шукав

Пугачова з наказу Суворова одвозять в квітці до Москви.
(Рисунок Шевченка).

заспокоєння, — каже т. Затонський, — бо майбутнє не жичило тоді мужикові нічого доброго“.

Зрозуміло, що таке слово було чужим для панського оточення поетового, та й не тільки чужим, а й ворогом з-під нахмуреного лоба дивилося воно на оцих „земляків“, на оцих панів та паничів, „які на світанку лібералізму, відкривши людину в кріпакові, полізли обійматися з ним, правда, так обережно, щоб не замззатись об нього“ (Річицький).

Слово Шевченкове щоразу виразніше стає гострою зброєю для боротьби за визволення убогого кріпака. Недарма царська цензура так пильно приглядається навіть до перших його творів і розглядає їх як „явление более, чем литературное“, недарма всяких хитрощів доводиться вживати поетові, щоб його твори побачили світ. „Було мені з ними горя, — розповідає поет про вихід у світ „Гайдамаків“ (1841 р.), — насилу випустив цензурний комітет—„возмутительно да и кончено“. Насилу яюсь я їх переконав, що я не бунтівник (глузливо зауважує поет), тепер спішу розіслати, щоб не схамулися“.

Хіба не почуввається в цих рядках прихований майбутній політичний боець, який, хоч і не розгорнув ще, як слід, свої крила, але вже й тепер аж кипить від гніву проти своїх класових ворогів? Цензурного шлягбавма було спущено. І коли хтось і проскакував ненароком, то не надовго: по цей бік цензурних рогаток було так голо, пустинно, що непрошеного гостя не могли не помітити: на нього кидалася величезна отара монархістичних псів, починаючи від „розбійників пера“ і кінчаючи нічним трусом і ув'язненням від жандармерії III відділу. Але поета-кріпака це не залякало.

Він знає тільки один із двох шляхів: „прать проти рожна, чи закопатися заживо в землю“ (лист Шевченка до Кухаренка, 1842 р.). Іншого, компромісного шляху не може бути для наймита-кріпака. І Шевченко вибирає перший шлях. „Зовуть мене ентузіястом, сіреч дурнем... Нехай я буду мужицький поет, аби тільки поет, то мені більш нічого не треба!“ (лист до Тарновського, 1843 р.). Коли ж поет, що вийшов із кріпацького пекла, побачив ще раз уярмлених панами кріпаків, вирвавшись року 1843 із жандармського, гнітючого Петербургу на Україну, коли придивився пильно до того, що робилося в рідних селах, почув ще раз страшний стогін з-під чобота оскаженілого панства—він глибоко зрозумів усе:

...і я прозрівати
Став потроху...
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії.

Коли ще навіть у таких творах як „Сон“, „Чигири“, „Суботів“ Шевченко ставить біля п'яного, розлютованого царя,

оточеного панською мерзотою і прибитим, затовкмаченим народом, тіні мужніх козаків і „славних“ гетьманів, що загинули на страшних фінських болотах, борючись за рештки „козацьких вольностей“, коли в цих творах ми бачимо ще виразну ідеалізацію козацько-старшинської минувшини України, що найвищого свого ступня досягає в містерії „Великий льох“, — то вже „Холодний Яр“ (1845 р.) свідчить про те, що симпатії Шевченка до „всіх“ українців (а значить—і старшин, багатіїв) починають спадати. Вихвалення гайдамаччини, явища цілком соціального характеру, що є протиставленням козацько-старшинським рухам, оборона гайдамаччини від нападів з боку сучасного панства говорять про дальше поглиблення соціально-політичного погляду Шевченка ¹⁾).

Дедалі виразніше, глибше доходить поет до викриття самого ества соціального гніту і в міру того, як він збагнув клясову суть дворянської диктатури, гнів його стає все нестриманіший:

„Ви розбійники неситі
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною
І сердешним людом
Торгуйте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде!

І поет, повний клясової ненависти, кличе на них, катів, „новий вогонь“ з „Холодного Яру“. Хоч і засадили протоптаний гайдамаками шлях „лихі людоїди“, хоч і намагаються сховати вони його від окраденого люду, проте—

Не сховаєте! Над яром
Залізник вітає
І на Умань позирав,
Гонту виглядає.

Це не є в Шевченка якийсь патетичний жест, це не є самий поетичний засіб: ненависть до панів, що „людей у ярма запрягли“, цілком впливає із внутрішніх соціальних прагнень поета кріпацької голоти.

Коли історик Скальковський, виконуючи соціальне замовлення царату та поміщиків, випустив одну по одній р. 1841

¹⁾ В списках „Холодного Яру“, які проглянув і виправив сам Шевченко, знаходимо замість виразу:

„Не зовіте преподобним
Лютого Нерона—

ще й такий варіант:

„Не зовіте преподобним
Миколу-Нерона“,

що виразно підкреслює протицарське агітаційне значіння тогочасних його історичних екскурсів.

та р. 1845 свої монографії, де він зло плямував гайдамаків, зображаючи їх чорними фарбами, як от:

„Тими політичними чварами, а ще більше слабістю польського правління покористувалася горстка злочинців, що придбала собі криваву славу. Їх лють, грабіжі, підпали, а особливо вбивства були такі страшні, що дістали навіть назви Гуманської різні або Коліївщини. Ми сподівалися очистити пам'ять товариства „славного Низового Війська“ (тобто Запоріжжя) від п'ятна, нанесеного на нього деякими злочинними його членами (довівши, що Запоріжжя вороже ставилося до гайдамачини. — Є. Ш.)“

Шевченко, обурений, безмежно гнівний, весь палаючи від ненависти до нікчемних „душ“, до „овечих натур“, — кидає й авторові „Наїздів Гайдамаків“ — Скальковському і всьому коду прихильників кріпацтва та царату:

„Гайдамаки—не воини, Разбойники, воры, Пятно в нашей истории“. —Брешеш, людоморе! За святую правду - волю Розбійник не стане,	Не розкує закований У ваші кайдани Народ темний; не заріже Лукавого сина; Не розіб'є живе серце За свою країну...
--	--

„Мученические тени бедных гетманов“, про які писав раніше Шевченко, тепер трактуються, як „варшавське сміття“ („Посланіє...“ 1845 р.), а ті потоки крові, що поплили по степах України за її визволення з-під чобота маґната, не пролилися безслідно: вони справили ріллю під великий засів волі.

В творі „Єрегик“ (1845 р.), Шевченко шле прокляття всьому офіційному християнству, від якого несе смородом і чадом страшної інквізиції, нечуваного лицемір'я і злочину. Він виставляє на показ, як огидливо-люте страхіття в залізній клітці, розбещеного кабана-римського папу, що ригає людською кров'ю і своїми гнилими старечими зубами пережовує тепле ще людське м'ясо. І на цьому тлі розгулу попівської розпусти і бенкету февдалів Шевченко з великою любов'ю підносить мужнього Івана Гуса, кращих, найсміливіших, найшляхетніших борців-бунтарів, що безстрашно йшли на костер на найлютіші муки, протестуючи проти розперезаного свавілля „намісників христа“ — кривавих шакалів.

...Люті звіри Прийшли в овніх шкурах І пазурі розпустили... Ні гори, ні мури Не сховають! Розіллється Червоне море Крови!—Крови з дітей ваших... О, горе! О, горе!	Онде вони!—В ясных ризах... Їх лютії очі... „Пали! Пали!“ Уже крови... „Пали! Пали!“ „Крови! Крови хочуть! Крови вашей...“ І димом Праведного відкрило.
---	--

Шевченко своїм словом розвіює цей чадний дим костра і з великою силою показує тих, що їх героїчна смерть вічно

буде сяяти яскравим вогняним факелом мільйонам розбурканого від сна людства.

Блискавкою промайнув той час, коли Шевченко закликав „обнімати найменшого брата“ та й ніколи ці утопічні сподівання не мали тривалого місця в бунтарській психіці поетовій, — занадто глибоко бачив він суспільні стосунки, щоб тішити себе цими кислосолодкими ліберальними сподіванками:

Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону!

Ось яким бачить українського ліберала-панка поет-кріпак:

...Патріот, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика.

Шевченко бо добре бачив, на собі самому відчув, як оці ліберали деруть шкуру „з братів незрячих, гречкосіїв“, як „орють лани братами“, „продають або у карти програють“ членів тієї соціальної верстви, що до неї належав сам поет.

Найпригнобленіші кріпацькі низи з їхніми інтересами й віковим соціальним досвідом, прагненнями й потребами, симпатіями та антипатіями, мріями й сподіваннями, ідеями й намірами з перших же кроків визначили позиції Шевченка. Огже нічого спільного між українським панством та поетом найглибших низів кріпацьких не було і не могло бути.

У творі „Тризна“, 1843 р., поет пише:

...Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными.
Они равны все меж собою:
А я...

Поет знає тільки трудящих; до них звертається він із закликом-заповітом р. 1845:

...Вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!

Всі поривання Шевченкові, всі його сподіванки на світле майбутнє мають одну неодмінну передумову, щоб

...не осталося
Сліду панського на Україні,

щоб поніс Дніпро

з України
У синє море
Кров ворожу.

Шевченко формується як політичний борець

Висловивши свій протест проти рабських умов життя спочатку в романтичних творах, Шевченко скоро переходить до безпосереднього заклику на шлях боротьби, на шлях зміни громадського ладу. Миколаївська Росія, що являла собою „жахливе видовище країни, де люди торгують людьми, де немає не тільки ніяких гарантій для особи, честі і власності, а й немає навіть поліційного ладу, є тільки величезні корпорації службових злодіїв і грабіжників“ (Белінський), — ця найсумніша пора в історії рабсько-кріпацького ладу стала тепер мішенню для Шевченкових ударів. У кубло свавілля поліційщини, миколаївської самовлади, в кубло дворянської бюрократії і торгово-промислової буржуазії, в саме серце кріпосницько-февдального ладу спрямував найгостріший клинок свого таланту Т. Шевченко.

В той час, коли двірська патріотична драма Кукольніка і така сама патріотична мелодрама Полевого давали основний тон репертуарові Александринського театру; коли класиків світової літератури калчила рука цензури III відділу, а то й зовсім забороняла; в той час, коли високоцінні твори російської драматургії — „Ревизор“ і „Горе от ума“ — перероблювалися: перший на „забавный фарс“ і „ряд смешных карикатур“, а другий — на „развлекательную“ комедію, позбавлену будь-якого сатиричного характеру; в період переможного походу обивательської „верноподданнической“ літератури, що так відповідала вимогам панівних кляс доби, — вийшов на політичну арену поет-революціонер. Чавунна потвора кріпосницького самодержавства одразу розпізнала в Шевченкові свого запеклого ворога. І коли Шевченко з'явився року 1843 в Києві, коли „київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитанням“ (Кониський), коли „кияни взирали на Шевченка, як на якийсь світильник небесний“ (Куліш), яке ж неприємне розчарування чекало на них, ліберальних українських панків, слухняних льокаїв поміщицького ладу, в найближчому майбутньому! ¹⁾.

¹⁾ „Тарас Григорьевич скоро разочаровался в некоторых из украинских панов,—відзначає навіть такий чиновник-ліберал, як Чалий, — и посещал весьма немногих, несмотря на радужные приглашения. Крепостной гнет, тяготевший тогда над народом, — вот что отталкивало поэта и отравляло лучшие минуты его существования. Праздничная обстановка помещичьих домов не могла ослепить человека... который по собственному опыту знал, какова должна быть закулисная жизнь втих гостеприимных хозяев и чего стоило богатое угощение сотен гостей их крепостным людям... Вот что рассказывает Чужбинский относительно посещения Шевченко одного господина в городе А:

„Мы пришли на обед довольно рано. В передней слуга дремал на скамейке. К несчастью его, хозяин выглянул в дверь и, увидев дремавшего слугу, разбудил его собственноручно, по своему, не стесняясь нашим присутствием. Тарас Гринг. покраснел, надел шапку и ушел домой“. Другой раз его возмутил собиратель малорусских песен Лукашевич... Однажды суро-

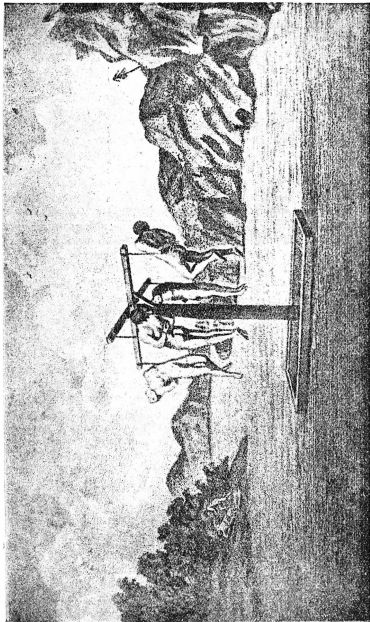
Щоразу сміливіше наймитський поет відкидає геть від себе шати пансько-дворянської літератури, хоч і прикрашені немічним лібералізмом, щоразу настирливіше натягає на себе рідного сіряка, і в цьому наймитському вбранні дає нечувані силою, повні політично-революційної гостроти та могутньої краси художні твори¹⁾.

Саме за оцю вірність до кінця кріпацькому сірякові чекала поета вже незабаром жаклива Закаспійська пустеля, люта каторга миколаївської салдатчини. Дедалі більше не подорозі Шевченкові стає „цвіт“ української сучасної та минулої літератури. Хоч і українською, але різними мовами розмовляють вони, хоч і про кріпака пишуть, але по-різному дивляться на нього. Ці бо письменники з табору українського панства, беручи за об'єкт для своїх писань „мужика“, — „потинялись коло шинку та й думають, що от коли вже розшукали своїх мужиків“, насправжки ж вони, поміщики, знали тільки цього „мужика“, як він стоїть перед ними з „шапкою в руках“, — а справжніх мужиків, „як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або в дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або в польського магната кайдани волочать“ (Шевченко), — ці панки не знали і знати не могли. Їм чужий був справжній кріпацький народний побут. Через те, на думку Т. Шевченка, „Енеїда“ (Котляревського) хоч добра, а все таки сміховина, на московський кшталт“. Через те й Артемовський, „хоч і чув (українське слово), так забув, бо у пани постригся“; через те й українець Гоголь, хоч і дуже багато зробив своїм гострим сатиричним показуванням дійсності, проте „без міри причепурений розповідав за обідом найсоромітніші анекдоти“ (Шевченко). Навіть Сковорода (відомий український мандрівний філософ) „хоч і дуже добре приглядався на нарід, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колісці від матері“.

Отже, на думку Т. Г. Шевченка, щоб правильно зрозуміти

вою зимою зтот Лукашевич присылает своего крепостного человека к Шевченке пешком за 30 верст по какому-то неважному делу с строгим наказом непременно принести ответ в тот же день. Не имея права удержать посланца до другого дня, Шевченко написал его господину письмо, исполненное горячего негодования, в котором заявил, что навсегда прекращает с ним знакомство. В ответе Лукашевича все вертелось на том, что у него 300 душ таких олухов, как Шевченко“. (Ч а л а й, Життя и произведения Т. Шевченка).

¹⁾ Це безперечно аж ніяк не означає, що Шевченко нехтував скарби тогочасної дворянсько-поміщицької культури, зокрема літератури. Зовсім ні. Виступаючи нещадно проти аристократів-літераторів, Шевченко, поет-демократ, піднявся на вершини світового мистецтва саме на основі глибокого знання того, що вже було досягнуто всією попередньою історією суспільства, на основі ґрунтовного і вивершеного оволодіння найвищих зразків мистецтва сучасних і минулих епох.

Плавучі шибениці з тілами козаків-бунтівників.
(Гравюра XVIII ст.)

і по-справжньому відобразити всю картину кріпацької долі, треба мати відповідний світогляд, треба клясово споріднитися з пригнобленим народом. І хоч радо прийняли були поета на початку його діяльності українські письменники-панки, хоч і „цмокали“ та вдаряли „руками об поли“ (як пише Гребінка до Квітки-Основ'яненка року 1838), хоч і „облизувалися“ та „підскакували“, читаючи талановиті Шевченкові рядки, — проте скоро мусіли, слідом за Гоголем, одвернути свого аристократичного носа, прикритого пахучою хусточкою, від поезій, що „тхнуть дьогтем“: „Дьогтю, бачите занадто, навіть більше, ніж поезіі“, — прийшли до висновку вони та й почали приказувати, сумно киваючи головами: „погубили его наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту“! (Гоголь).

Всі ці „слуги українського слова“ — Квітки, Гребінки, Носенки, вживаючи „неочищенного слога“ (тобто української мови), давали анекдоти з народного життя, п'єси з сільського побуту, романи, приказки, „прибаютки“ лише як естетичну оздобу провінціальних сезонів, що припадають на ярмаркові тижні, на іменинні свята, на храмові гульбища. Українське слово потрібне було їм для розваги під час хуторських з'їздів, дворянських виборів. „В старину и небогатые дворяне имели обычай гостевать друг у друга по несколько дней“, — старша генерація сідала за карти, а молодь „устроивала читки и репетиции“, готуючи до вистави то популярні російські п'єси, то доморобні українські оперети. „Для одной забавы себе, веселого чтения с женою и видя, что землякам это нравится“ пише Квітка свої повісті й оповідання (як це він сам каже), а Думитрашков запевняє, що „компонує ледащенькі вірші од скуки“. Тенденція цієї писанини досить виразна — суто-охоронницька, консервативна. Так, наприклад, плодови́тий байкар Білецький-Носенко спрямовує вістря своїх дотепів проти революційних елементів, звучи їх „дурисвітами“, „ковачами негладких брехень“, що хотять усіх людей „равенством наділить“, тимчасом як нарід „блаженної України“ він любить саме за те, що цей нарід, немов —

...слухняний віл

Так працьовитий, мирний.

Одно слово, всі писання цих хуторянсько-дворянських „прихильників українського слова“ були нічим іншим як яскравою ілюстрацією до їх державно-правових та політично-економічних позицій, спрямованих на оборону тодішнього ладу та поміщицької влади. Виступаючи з формулами визнання офіційного російського патріотизму, з прийняттям і навіть обороною тодішньої російської дійсності (Квітчині „Листи до земляків“), ганяючись за різними знаками вислуги

(Гулак-Артемівський співає славу „Білій галці“, гобто „Анненської зведзе“), вони склали разом з „добросовісно-раболепними“ віршомазами російськими єдиний табір лірників царату та славословів батога і в'язниці. Чи ж можна говорити про „спільні мотиви“ у них з Шевченком?

Змальовуючи свій „ріднесенький“ Харків, Квітка в захопленні: „що церков божих, що панських хоромів, що казенних домів—як є палати; школи усякі, і для паничів і для панночок; святого владики хороми, пошта, потюремний замок—батечки! А скільки ж вулиць! Довгі та прямі, та є моцнені: хоч у саму велику грязь не страшно, не зав'язнеш, хоч які поганенькі волики будуть“. Гребінка вихваляє милу серцеві Пирятинщину: „усякі там крамарі, бублейниці, є і церков божа, як слід з дзвіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалі з чорними комірами... Гарний город!“ А золотонішець Думитрашков, теж патріот не з останніх, так само певен переваг своєї батьківщини:

Маленька та хороша
Моя Золотоніша!

Всупереч цьому кугковому, хуторянському патріотизмові, що відбивав релігійно-консервативний світогляд, віру в непорушність і вищу справедливість жандармського ладу, — Шевченко побачив, як в цьому оспіваному від панків „раю“ „латану свитину з каліки знімають“, як Україну

Гірше ляха свої діти
Її розпинають;
Замість пива—праведную
Кров із ребер точать.

Для стовпів тогочасної дворянської літератури і для В. А. Жуковського зокрема цариця Олександра, дружина—Миколи І, була, наприклад—

Как утро юного творенья,
Она пленительна пришла,
И первый пламень вдохновенья
Струнами первыми зажгла...
Сама гармония святая
Ее нам мнилось бытие

И, мнилось, душу разрешая,
Манила в рай она ее.
При ней все мысли наши—пенье.
И каждый звук ее речей,
Улыбка уст, лица движенье,
Дыханье, взгляд—все песня в ней.

Навіть Пушкін присвятив декілька „зворушливих“ рядків надмірній красі дружини коронованого фельдфебеля А Шевченко, бойовий демократ, замість цієї „прекрасной всеобновляющей весны“ побачив—царицю-небогу:

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо, сердешна,
Хита головою.
Так оце то та богиня?
Лишенько з тобою!

А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! А ще й битий!

Арешт Шевченка 1847 року; його причини

Такий письменник не міг не звернути на себе увагу царя та його сторожових псів. Вертаючись з Чернігівщини 5 квітня 1847 року потрапив поет просто в жандармські лабеті. „У вїзѣда в гор Киев“ Шевченка схопив загін жандармів, а 6 квітня його вже відправили до „III отделения собственной его императорского величества канцелярии“, „под строгим караулом, при одном полицейском офицере и одном рядовом жандарме“.

Київський губернатор Фундуклей, вряждаючи Шевченка до таємного відділу в Петербург, писав:

„В числе лиц, на которых по полученному мною предписанию от г. Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора, обращено было внимание, указан был художник С.-Петербургской Академии Тарас Григорьевич Шевченко.“

Художник этот при возвращении из Черниговской губернии был задержан вчерашнего числа у вїзѣда в г. Киев и представлен прямо ко мне. Между бумагами его оказалась рукописная книга с малороссийскими собственного его сочинения стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания. Почему как эти, так и все прочие, оказавшиеся у Шевченка стихи, равно частную его переписку я почел обязанностью представить в III отделение собственной его императорского величества канцелярии“.

Заарештовано поета нібито за участь у київському таємному товаристві—Кирило-Методієвському братстві, але насправді не за це тільки так нагло схопили й так тяжко покарали Шевченка. Провина його перед офіційним суспільством виходила далеко за межі участі в Кирило-Методієвському гуртку.

Уже тоді ім'я Шевченкове було досить відоме в найрадикальніших колах революційної інтелігенції, вже тоді входить поет в тісні зв'язки з найлівішими представниками передової громадської думки. Відомо, що, перебуваючи в Петербурзі, Шевченко увійшов в кола „политически неблагонадежных элементов“, а їх тоді все більше стало в Росії.

Для невдоволення з миколаївської системи інтелігенція мала досить підстав. Цілковите безprawство миколаївського режиму, бюрократизм, що проймав усі державні органи, створювали для праці й існування цього шару надзвичайно несприятливі умови. Затискування особи, насаджувана всякими методами офіційна ідеологія з її знаменною формулою—„православие, самодержавие, народность“, люта цензура, огидливий протекціонізм у громадських справах—усе це гостро відчували представники інтелігенції на своєму власному досвіді. Бувши найпередовішою і найосвіченішою частиною людности, вони виразно бачили всю невідповідність цього ладу

до нового ходу життя, гостро критикували основні його хиби: кріпацьке право, свавілля урядових органів, потвору „канцелярського судопроизводства“. Інтерес до бойових проблем, що хвилювали в той час Захід, до західно-європейського життя, до соціально-політичних питань був чималий серед досить широких шарів російського й українського суспільства 40-х років.

Треба підкреслити, що Росія тоді вже не почувала себе окремим ізольованим світом: „Когда осенью 1843 г. я прибыл в Петербург,—писав Анненков,—я не покончил все расчёты с Парижем, а напротив, встретил дома отражение многих сторон тогдашней интеллектуальной его жизни“. Саме в 40-х роках потяг до знайомства з європейським життям у колах інтелігенції був особливо великий. І в європейському ж таки суспільному ладі російська й українська інтелігенція, будучи в пригнобленому становищі перед головними силами суспільства, знаходила свій ідеал. Безперечно, умови миколаївського режиму мали великий вплив на форми вияву цих інтересів до „западной крамолы“, але цінне саме те, що і в умовах такого гніту все ж ці інтереси мали місце. Швидко зростає потреба в чужоземних книжках цілком певного змісту і спрямовання. Літературу з-за кордону довозять легальним і контрабандним способом, навіть у вигляді обгорток на товарах, або вкладають у книжки цілком „пристойного“ змісту, в картонажі тощо. „Книга Прудона „De la Propriété“, „Икарія“ Кабэ, мало читаемая в самой Франции, за исключением небольшого круга мечтателей, бедняков, работников; гораздо более ее распространенная и популярная система Фурье — все это служило предметом изучения, горячих толков, вопросов, чаяний всякого рода“, — писав Анненков, підкреслюючи особливий вплив французької літератури, зокрема соціально-політичного характеру.

Періодична преса в Росії у своїй найпередовішій частині була під безперечним впливом закордонної літератури. В той час, коли цілий ряд газет і журналів типу „Губернских ведомостей“, „Чтения для солдат“, „Москвитянина“, „Сына отечества“ виступили з проповіддю та обґрунтуванням офіційної ідеології, в пресі 40-х років було чимало матеріалу, що висвітлював настрої різних напрямків суспільної думки в ті роки, а певне, правда, нечисленне, угруповання—як „Отечественные записки“ та „Современник“—зайняло критичну позицію супроти офіційної ідеології, підпадаючи за це під „особенно бдительный контроль надлежащих органов правительства“. Історія цієї частини періодичної преси визначається надзвичайною недовговічністю окремих видань: пригадайте долю „Телескопа“, „Московского телеграфа“, „Европейца“!

Питання, що стосувалися до „устоев“ тодішньої системи соціальних стосунків, урядових заходів, тощо, були під забо-

роною, і навіть побічні натяки на їх обміркування призводили до нещадної й лютої розправи. Гніт цензури примушував автора виявляти велику гнучкість і такт. Багато „крамольних“ думок контрабандою просувалися в дрібних замітках, у примітках, при розгляді цілком неутрального, а іноді навіть і „благонамереного“ твору, безпосередньо з соціально-економічними проблемами і не пов'язаного.

В умовах миколаївського режиму, коли уряд відстоював, попри всю свою опіку над промисловістю, принципові основи віджилого кріпацького ладу, тогочасна інтелігенція, будучи продуктом нового народжуваного буржуазного ладу, займала в певній своїй частині не тільки опозиційні, а й революційні позиції. Питання про негрів та їх визволення, імена Томаса Мора, Кабе, Бенжамена Констана, Люї Бляна, Кромвела та Лямартіна не дарма досить часто згадуються на сторінках періодики 40-х рр.

Ідеї утопічного соціалізму в Росії цих років були відомі не обмеженому колу осіб, а тисячам читачів, і з цього погляду думка про гурток Петрашевського, як виключне явище того часу, є цілком неправдива. А Шевченко—цей непримиренний ворог і нещадний викривач кріпосницько-рабської системи—отже не висів у безповітряному просторі, а знаходив атмосферу певного співчуття і підтримки, хоч, безперечно, базою, що живила його революційне завзяття, було „брожение в низах общества“, а саме—в селянстві, яке, за жандармським документом, „накануне смут и беспорядков на Западе, так и во время оных, преступно-дерзко выявляло ожидание своего освобождения из крепостного права“.

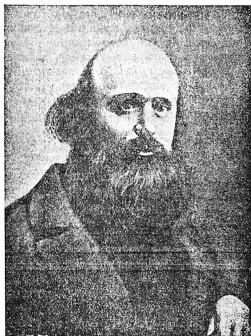
Недарма Момбелі, один із найрадикальніших членів гуртка Петрашевського і знайомий Шевченка, натякаючи на якийсь плян повстання, писав:

„Малороссияне же, более знакомые с условиями местности, даже сильно не одобряющие поступка Шевченка уже потому, что он не удался, признают его план совсем не так нелепым, как может это казаться с первого взгляда“.

Коли б наміри Шевченкові здійснилися, „весь юг и запад России взялись бы за оружие“,—ось до чого, на думку Момбелі, зводилася діяльність Шевченкова. Шевченко, безперечно, почував певну програмову спорідненість із позиціями петрашевців—оцих перших російських соціалістів, які прагнули до того, щоб „земли поступили в общее владение“, які рішуче протестували проти кріпацтва і мріяли про ті часи, коли „не будет больше рабов, порою потрясающих самое твердое иго, не будет более нищих в вечной борьбе с обществом, отказывающим им в насущном хлебе, не будет пролетариев, не будет отверженцев“. Але Шевченко, ідеолог соціальної революції, стояв незрівняно вище від цих росій-

ських фур'єристів. Вони бо хоч і робили деякі спроби вести агітацію та пропаганду, проте здатні були тільки на „заговор идей“, як це визнавали самі миколаївські жандарми.

В Петербурзі поет натрапляв у різних місцях на свіжі ще згадки про декабристів, а „Великий льох“ і „Сон“ свідчать про те, що в 40-х роках бачив Шевченко у декабристах ідеал

М. В. Буташевич-Петрашевський.

Керівник першого гуртка соціалістів-утопістів у Росії, прихильник Шевченка.

ли тут основні гасла „Об'єднаних слов'ян“—протест проти тиранства, боротьба за пригніченням народу, за станом рівності, за визволення селянства, за демократичну республіку, за республіканську федерацію.

Ці свіжі ще традиції радикальних південно-декабристських угруповань особливо захопили Шевченка, виразно позначившись і на його поетичній діяльності¹⁾. Знайомиться в цей

цареворців. Вплив декабристів на Шевченка особливо збільшився після переїзду його на Україну. На Україні бо розгорнув діяльність р. 1824 найрішучіший республіканець-декабрист Пестель, тут склав свій революційний катехизис і збройно виступив із Чернігівським полком 28 грудня (ст. стилю) 1825 року Муравйов-Апостол.

Тут зформувалося було „Товариство об'єднаних слов'ян“ за ініціативою братів Борисових, з активною участю засланця Юліана Люблинського, а також й інших поляків — Красницького, Жебровського, Головинського, Островського. Ще й досі луна-

¹⁾ Вплив подій 1825 року та ідей декабристів на найближче революційне покоління був величезний. Герцен в „Былом и Думах“ так описує враження, котре справили на нього вісті про невдале повстання декабристів: „Рассказы о возмущении, о суде, ужас в Москве сильно поразил меня: мне открылся новый мир, который становился больше и больше сосредоточием всего нравственного существования моего; не знаю, как это сделалось,

час Шевченко з відозвами й часописами польських гуртків та організацій. Польське демократичне товариство (засноване 1832 року) зверталось тоді з гострим революційним закликом до селянства; на Україні була поширена „Робітос“—орган „Молодої Польщі“, що ним керував відомий Й. Лелевель та „Polska Chrystusowa“, що її видавав 1842—46 рр. Круліковський у Парижі ¹⁾).

Популяризація ідей войовничого комуніста Бабефа, утопічного соціалізму Сен-Симона і Фур'є, висвітлення перед тодішньою Європою варварства і насильства Росії над підвладними народами, висвітлення російських антикріпосницьких бунтів, викривання несправедливостей тодішнього соціального ладу—такий зміст польських демократичних газет, що безперечно привернули до себе увагу Шевченка і позначилися на його поезіях.

Палкі твори шляхетського революціонера—Адама Міцкевіча, що з еміграції кидав гострі стріли на російський абсолютизм, справляли дуже велике враження і на Шевченка та збудили в ньому до польського політичного емігранта глибоку пошану. Відомо, що за допомогою Миколи Сави'а, цього найрадикальнішого кирило-методіївця, що зв'язував Шевченка із політичними емігрантами, передає поет Міцкевічеві свою революційну поему „Кавказ“.

Від Чужбинського дізнаємося, що р. 1844 Шевченко залюбки

но, мало понимая или очень смутно, в чем дело, я чувствовал, что я не с той стороны, с которой картечь и победы, тюрьмы и цепи. Казнь Пестеля и его товарищей окончательно разбудила ребяческий сон моей души“.

1) У вступній 1-го числа (січень 1835 р.) „Робітос“ пише: „Наші браття стогнуть у неволі, в темноті, в нужді Кнут царюв над берегами Невы й Вісли; кров, сльози, піт насичують землю, де повинна панувати свобода. Той стан, що противиться природі і зневажав людську гідність, не може пожитися. Мусить повалитися варварська власть, що буде могутність на неволі й темноті. Почалиться вона або силою внутрішньої революції або наслідком зовнішньої війни; або раби, приведені до одчаю, зломлять ярмо, або Захід Європи, затривожений поступом варварства, а збуджений новими заборами Росії, злучить сили, щоб присмирити деспотизм Півночі. І в однім і в другім випадкові на нас лежить важкий обов'язок. Коли московський деспотизм має власти від внутрішнього справедливого бунту, ми досвідчені в революційнім ділі, знаходячися в огнищі європейської освіти, повинні переслати нашим братам ті правди, які деспотизм закривав перед їх оком; вказувати способи, що творять велетенську силу народів, які рвуть пута; відкрити засади, що утримують вічне щастя освободжених. Коли панування царів і боярів має пропасти у війні Заходу зі Сходом, чи ж не повинні ми сполучити змагання, щоб її приспішити. Захід Європи не знає, що то цар, що то бояри, не знає московської системи, не відчуває, якою небезпечкою загрожує йому варварство і бута петербурзького кабінету. До нас належить виявити стан московских неві'яників, стан підбитих країв, відкрити збайдужілим народам, яка будучина жде їх, коли дозволять укоронованим Калмукам безкарно забирати щораз нові краї, мордувати щораз нові народи. На тій дорозі ми хочемо працювати“.

читав Міцкевічеві „Дзяди“, глибоко захоплюючись, як польський геніальний художник блискучим клинком свого таланту пронизує серце рабсько-поміщицької Росії, і могутньою художньою силою збиває з голови вічного ката унизану діамантами шапку монаха, червону від крові замордованих народів. Напружений як струна нерв палючого болю з причини неволі рідної країни дрижить в картинах Міцкевічевої пісні,—тому вона так захопила молодого кріпацького поета.

Особливу ідейну близькість треба відзначити між Шевченком і знаменитим польським істориком-революціонером Й. Лелевелем, одним з активніших провідників у повстанні 1830 року, що перший підписав революційний акт скинення Миколи I з польського престолу, що перший нещадно картав обмеженість поглядів польської аристократії і запропонував справжні революційні заходи, так страшні для магнатів сойму.

„Закликаючи до зброї всю стару Польщу, перетворюючи в такий спосіб війну за незалежність Польщі в європейську війну, надаючи права громадянства євреям і селянам, наділяючи останніх землею, відновлюючи Польщу на основах демократії і рівності, Лелевель, — каже Енгельс, — прагнув перетворити національну боротьбу в боротьбу за свободу, він хотів ототожнення інтересів всіх народів із завданнями польського народу“.

Коли пригадати основний сенс таких творів Шевченка як „Сон“, „Послання“, „Кавказ“, коли пригадати спрямування всієї громадсько-політичної діяльності кріпацького поета до заслання,—стане ще ясніше, наскільки геніальний польський історик був співзвучний українському Кобзареві.

Відозви Польського демократичного товариства до повстанців-вояків селянського походження, як от, наприклад, видана 12 вересня 1832 року, позначилися безпосередньо навіть на окремих творах Шевченкових.

„На Литві, на Волині, на Поділлі, на Україні,—сказано у відозві, — там не можна ніяким правом перенестися з села до села; там тобі не оженитися, коли пан тобі не дозволить, а коли він прикаже, женитися мусиш... Там маєтки не на шнури, не на морги рахують, але на душі; і шмат землі разом з людьми, як з худобою один другому продає, або у карти програє... Де ж се пани винайшли право, яке дозволяє їм дармувати, а вас тільки засуджує на працю? Де ж винайшли таку прокляту установу, щоб лежень їздив у берліні шестернею, щоб жив у пишній палаті, щоб мав позолочену мебіль, в той час як хлібороб, трудячися, не має й деревляною ложкою взяти що до губи?.. Що ж винен тому селянин, що не в палаті, не на м'якій постелі уродився? Що винен, що мати, змордована працею, привела його на світ на соломі чи на твердій землі?“

„Гине шляхта, гине“! *Шевченко.*

(Картина Івакевича).

Такі мотиви, як пригадуєте, можна знайти в Шенченковому „Кавказі“ та в інших його творах того періоду. Але даремно було б пояснювати глибоку революційну поезію Шевченкову оцими всякими „впливами“ на нього петрашівців, декабристів або польських революціонерів. Так само було б викривлення подавати Шевченка як якусь у шкаралупу вкриту, від розвитку тогочасної революційної думки заховану постать. І те і те однакове не правдиво. Шевченко, вийшовши з кріпацької неволі, глибоко поринув у гушавину найрадикальніших гуртків і течій того часу; він жадібно кидається на кожне свіже, революційне слово, з глибокою пошаною ставиться до всіх тих, що так чи так розхитували основи царату,—але разом з тим він був і залишився самим собою, сином своєї кляси—убогого кріпацтва¹⁾. Тільки ця кляса і зумовила нечувано-високий шабель його поетичного розмаху та політичної сили. Щоб „Юг и Запад Росии взялись за оружие“, щоб „возбудить малороссиян к восстанию“,—ось до чого прагне поет: тільки на цьому шляху й солідаризується він із тим чи тим радикальним угрупованням.

Антагонізм селян і поміщиків утворював на той час тут, на Україні, особливо напружену атмосферу. Низи народу дедалі більше хвилюються. „Блюстители и охранители самодержавия“ з неприхованим жахом пишуть, що „в Киеве и в уездах появились возмутительные воззвания и листки, написанные на малорусском наречии“, що „бродяги и лица подозрительные, появляясь на сходбищах, ведут соблазнительные для порочных людей рассказы“.

А в цей час,—як розповідає на основі безпосередніх свідчень сучасників Ф. Сірко,—„Шевченко передає свої думки просто серед народу.—На Подолі в Києві між подільськими міщанами й досі (тобто 1876 р.—*Є. Ш.*) єсть ще чимало людей, що згадують „дядька Тараса“, а років 10—15 назад багато було між ними старих приятелів поета. Шевченко скрізь, іноді й по шинках..., збирав круг себе цілу громаду людей, розказував їм українську історичну старовину, особливо ж звертав увагу на те, як під московською рукою втрапились старинні народоправні порядки, як цариця Катерина завела на Україні кріпацтво, як земля українська дісталася до рук-

¹⁾ Біограф Шевченка Чалий розповідає: „По уходе Тараса Григор. во двор священника (в Кирилівці, 1845 р.) ярибежала старуха (кріпачка—*Є. Ш.*) Лымариха:

— А що бачили, батюшко, нашого Тараса—який він?

— Та бачив же! Але якби ти, бабо, знала, який він дурний: сів собі з старим та тільки розпитує про голодринців. Та ще як на глум, попросив покликати нікчемного Смолька (свого школьного товариша), та й став з ним цілуватись.

— Чудно оде ви, батюшко, кажете,—удивилась Лымариха,—з нами Тарас ніколи не мовчить, а з вами мабуть не знав про що балакати“.

її любовників і байстрюків. Найбільше ж доводилося Шевченкові говорити про кріпацтво того часу, про те, що терпить нарід від панів, чиновників і царів... А літ з 10 тому у Києві ще був живий один з приятелів Шевченка, кравець Васюра— дуже старий, хоч і кріпкий ще чоловік у демонстративно-народній, мужичій одежі. На всіх гулянках або ярмарках, де тільки бувало багато людей, Васюра збирав навколо себе цілу юрбу, голосно лаяв московський уряд, панів, попів, царів і урядників, виголошував вірші Шевченка... Між подільськими міщанами було чимало людей, пройнятих соціально-демократичною й національною пропагандою Шевченка". Характерно, що аг'єнт таємного догляду—Ліпранді, змальовуючи агітаційну діяльність петрашівців, у доповідній записці писав:

„Найбольшая часть членов,—писав він,—предполагали идти... путем пропаганды, действующей на массы. С этой целью в собраниях происходили разсуждения о том, как возбуждать во всех классах народа негодование против правительства, как вооружить крестьян против помещиков, чиновников против начальников, а в прочих сословиях подрывать и разрушать всякие религиозные чувства, которые они сами из себя уже совершенно изгнали, проповедуя, что религия препятствует развитию человеческого ума, а потому и счастья; тут же было разсуждаемо о частных особых мерах: как дествовать на Кавказе, в Сибири, в Остзейских губерниях, в Финляндии, в Польше, в Малороссии, где умы предполагались находящимися уже в брожении от семян, брошенных сочинениями Шевченки“.

Підкреслюємо: в середині 40-х рр. Шевченкове ім'я було вже добре відоме і царській поліції і революційним колам, як ім'я найлівішого революціонера-„мятежника“, що міг навколо себе зорганізувати все передове, революційне, що міг серйозно загрожувати самим основам гнобительського ладу.

Тільки з цього погляду можна розглядати Шевченко і Кирило-Методієвське братство — участь Шевченка і в Кирило-Методієвському братстві, що лишило на Україні досить помітний слід, і в розвитку суспільної думки першої половини ХІХ ст., і в житті самого Шевченка. Ідеологи „українського відродження“, буржуазні шевченкознавці, вихолощуючи соціальний зміст братства, роблять Шевченка ідейним ватажком його і тим ставлять на один рівень своїх справжніх соціальних родичів—Куліша, Білозерського—з поетом кріпацької голоти. Але насправді Шевченкові належить зовсім інше місце в Кирило-Методієвському товаристві, аніж про це писали й пишуть пани з табору української буржуазії. „Коли я повідомив Шевченка про існування братства,—пише основоположник його Костомаров,—він зразу виявив готовість пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запа-

лом і крайньою нетерпимістю, що стало приводом до багатьох суперечок між мною й Шевченком". Шевченко, тоді вже автор жорстокої сатири на царсько-бюрократичний деспотизм („Сон“), співець гайдамаччини й палкий прихильник єднання трудящих народів, знаходив в ідеології братства, в позиції його лівого, демократичного крила дещо співзвучне мотивам своєї власної ідеології, наприклад: „І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх—слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина і не позостанеться ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа“, або: „А німкеня-цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, доконала козацтво й волю, бо, вибравши тих, що були на Україні старшими, наділила їх, і поробила одних панами, а інших невільниками“ (з „Книги Битія Українського Народу“). А в політичній програмі братства відзначалися такі вимоги: „скасування кріпацтва, смертної кари й кари на тіло, а також різниці станів“, на що не міг не звернути увагу поет-революціонер.

Через оці протицарські мотиви, через широко проголошувану від кирило-методіївців ідею народоправства Шевченко „виявив одразу ж готовість пристати до братства“,—як пише Костомаров. Але поет-революціонер самою соціальною природою своєю надавав цим мотивам послідовно-революційного змісту, вкладав чужі для більшості братчиків, навіть жахливі для них ідеї класової боротьби та глибокого політичного бунтарства. „Я бачив,—каже Костомаров,—що Шевченкова муза розірвала завісу життя народнього. І страшно, і солодко, і боляче було туди зазирнути“.

Ще в 70-х роках минулого століття Драгоманов, проаналізувавши широкий мемуарний матеріал, близько підійшов до правдивої характеристики стосунків між Шевченком та братчиками. „Можна думати,—писав він,—що не вчені братчики йшли попереду Шевченка, а поет випередив їх. Через що? Звісно, не через науку, а через більш гарячу натуру та через те, що йому на своїй шкурі довелось витерпіти долю України. „Солодко“ було вченим братчикам слухати „ненапечатані“ твори поета,—та й „страшно“. Ось чому, мабуть, вони й „держали його оддалік од братства“, бо гарячий поет дуже б сильно попхнув учених слов'янофілів „у політику“, та ще й мужицьку! Мужик Шевченко стояв попереду вчених приятелів, київських слов'янофілів, і гарячою громадською думкою і таким самим українством. До того він більше за них бачив світу не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі. Він бачив і Петербург із царем, бачив і панство, на яке братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що „Сон“, де Шевченко явно виступав проти царату, написаний був іще

в Петербурзі, р. 1844, до знайомства з Костомаровим, який, звісно, мусив бути найголовнішим у київському слов'янолюбському гуртку. Значить є багато правди в словах земляка, якого згадує С-о, що Шевченко приїхав на Україну з Петербургу з гострими думками про волю України від московських царів" (Драгоманов, „Шевченко, українофіли й соціалізм“).

Тактика основної частини кирило-методіївців нічого спільного з тактикою поета-бунтаря не мала. Бо тактика їх, цього полохливого гуртка демократично-настроєних ліберальних дворян і різночинної інтелігенції, цілком випливала та зумовлювалася ідеологією української націоналістичної буржуазії, що в своїх вирішних засадах проблему боротьби за національну державу підмінювала на плазування перед царатом, намагаючись розв'язати її угодою з російським царатом. Вони, кирило-методіївці, обстоювали свої національні змагання, не виходячи за межі поміркованих політичних завдань своєї класи, боячись революції, відмовляючись по суті від справжньої боротьби проти сучасного ладу. „Занедбайте політику! — учив братчик Куліш, — сам собою настане той час, коли від нашого слова впадуть стіни ерихонські“.

„Треба дбати, щоб... досягнення рівності... відбувалося в дусі кротости й миролюбія“ — розпинався інший основоположник братства — Білозерський. Цілком засуджує будь-які революційні дії і відомий ідеолог Кирило-Методієвського братства — Костомаров: „Уникати насильничих мір, а коли настане пора, то протиставити насильству силу думки, силу злученого народу“. — Така мусить бути тактика братства, на думку Костомарова. Отож зрозуміло, яке місце міг посідаги в цьому братстві Тарас Шевченко. Тоді, як Костомарови, Куліші та Білозерські прагнули, щоб „мирно і люб'язно, без бунтів і незгоди розійшлася віра й свобода“, — поет революціонер закликає вражою кров'ю панів та царів окропити волю, зве всіх монархістів, „преданных государю“, — „подлецами“ а до самих братчиків, розгніваний на їхню млявість та політичну пасивність, пише уїдливе „Посланіє“, де не милує „земляків“ з табору ліберального українського панства:

І Коляра читаєте
З усієї сили,
І Шафаріка, і Ганка,
І в слов'янофіли

Так і претесь, і всі мови
Слов'янського люду, —
Всі знаєте, а свої
Дасть - бог ...

Недарма кирило-методіївці, як свідчить Куліш, „держали Шевченка оддалік щодо братства... здержуючи його завзяте бурлацтво“.

Цікаво, що й студент Андрузький свідчить, як поет часто докоряв Костомарову за те, що він „много говорил, а действовал слабо“, а „бездеятельность их (братчиков) приводила

его в негодованіе". Не міг ідеолог пригнобленого селянства примиритися з елейно-попівською ідеологією провідних братчиків. Він міг зайняти там, в братстві, місце тільки крайньої революційної опозиції.

Раніше ми згадували, що Шевченка покарано, кажуть, начебто за участь у Кирило-Методієвському товаристві; тепер же, розглянувши основні риси програми й тактики братства, виявивши ту роль, що її відігравав Шевченко в цьому товаристві, — ми можемо з певністю сказати, що поліційно-дворянський царат не так за участь у цьому гуртку „вчених мрійників“ покарав поета, як саме за те, що він своїми творами розпалював серед трудящих ненависть до гнобителів, за те, що він підбурював „молодих людей, замышлявших народный переворот“, за те, що він „весь Юг и Запад России призывал взяться за оружие“, за те, нарешті, що його „наглые, буйные и возмутительные стихогворения и речи“ призводили до того, що в самій столиці родилися такі, які „самому Карлу Ивановичу (тобто Миколі I) не побоялися б сказати правду“. Поезії Шевченка нелегально поширюються навіть на Кавказі.

Тоді, як шеф жандармів, начальник III відділу граф Орлов доповідав Миколі I, що „Украинско-славянское общество святого Кирилла и Мефодия было не более, как ученый бред трех молодых людей“, матеріяли обвинувачення Шевченка були зовсім інші.

„Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя императора, и до такой неблагодарности, что сверх великости священной особы монарха, забыли вы в нем и в августейшем семействе его лично ваших благотворителей, столь нежно поступивших при выкупе вас из крепостного состояния?“

Шевченко на це відповів так: „Будучи еще в Петербурге, я слышал дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я слышал еще более и хуже между молодыми и степенными людьми; увидел нищету и ужасное угнетение крестьян...“

Щождо „личных благодетелей“, „столь нежно поступивших при выкупе из крепостного состояния“, — то на це Шевченко, правда, пізніше, дав таку відповідь: „бездушному сатрапу и наперснику царя пригрезилось, что я освобожден от крепостного состояния и воспитан на счет царя... Откуда эта нелепая басня — не знаю! Знаю только, что она мне недешево обошлась“, — з обуренням додає поет (Щоденник. 19.VI 1857).

Шеф жандармів у своїй доповідній записці доводив: „Шевченко, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссий-

ском языке самого возмутительного содержания¹⁾ В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины..., то с невероятной дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает людей со слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укрепиться мысли... о возможности Украине существовать в виде отдельного государства. Судя по такому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог бы быть, если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялись при первом взгляде. а с другой и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 года, когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к украино-славянскому обществу, а действовал отдельно, увлекаясь собственной испорченностью²⁾. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников⁴.

Ми навмисно навели таку довгу цитату з листування цього обер-ката „его императорского величества“, щоб читач сам

¹⁾ Та й не тільки „стихи“!

„При осмотре бумаг найдены в портфеле Шевченка дурно нарисованные, самые безнравственные картинки, большая часть из них составляли карикатуры на особ императорской фамилии, а в особенности, на государыню императрицу“ (із свідчень генерала Дубельта).

²⁾ Дуже характерні з цього погляду й матеріали слідства із свідченнями головних братчиків; ці свідчення ще раз підтверджують, які далекі були панки-братчики від революціонера-поета. Наприклад, Білозерський свідчить: „Тетрадка належить мені, но я имел их (вірші Т. Шевченка) не потому, чтобы согласовался с чувствами и понятиями, в них выраженными, а единственно с целью выписать из них неизвестные мне слова для малороссийского словаря, который я намеревался составить и представить Академии Наук“. Так само й Костомаров пояснив, чому знайдено серед його паперів Шевченкової революційної поезії: „Сочинения эти я держал более для языка, но разделять гнусных мыслей в этих изложениях я не мог никогда. Я имел намерение давно уже составить словарь малороссийских наречий в сравнении с другими наречиями славянскими.“ і тому збирав для словника „всякий сброд на малороссийском наречии“. Опанас Маркович „чистосердечно“ признавався: „Стихи эти сочинил Шевченко; получила я их, сколько припоминаю, от кого то из моих товарищей, кажется, от Навроцкого, а имел я их у себя по любопытству, столь обыкновенному в молодых людях, в чем сердечно раскаиваюсь и прошу великодушного прощенья, списывать никому их не давал“.

Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки—малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили...

Шевченко.

(Картина Носка)

міг переконатися, що таємний відділ царської канцелярії дуже добре відрізняв „не столь важные замыслы украинно-славянистов“, тобто проводирів Кирило-Методєвського братства, від Шевченка, який свої „возмутительные сочинения“ почав складати ще раніше, ніж утворено братство, і, „увлекаясь собственной испорченностью, действовал отдельно“.

Як важливий політичний злочинець, незрівняно небезпечніший від гуртка учених-мрійників, став Шевченко перед царсько-попівським трибуналом. Зимовий палац тремтів від гніву.

Клясовий суд відбувся негайно і вирок його був нещадний: „Художника Шевченка за сочинения возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определитъ рядовым в Оренбургский отдельный корпус с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений“. Цар Микола стверджує цей присуд і власноручно накладає таку резолюцію: „под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать“.

Царственный жандарм, стоячи на сторожі дворянської Росії, покарав того, хто наслідився, вийшовши із самого дна соціальної піраміди, захитати її основи, хто наважився освітити революційним полум'ям сковану залізними ланцюгами країну поліційної сваволі і нечуваного соціального й національного гніту. З тупою злобою зчавив поета похмурий тиран.

Тоді, коли Костомаров, Куліш та інші братчики, доводили цілком щиро перед царським слідством свою любов до „спільної матері“—Росії, клялися, що нічого спільного з Шевченком, з його політичними намірами не мали, остаточно викриваючи цим своє справжнє обличчя політичних угодовців,—Шевченко, сидючи в казематі жакливого III відділу, пише:

І до дверей, на ключ замкнутих,	Давно похованих, забутих,
І до решотки на вікні,	Моїх кривавих, тяжких слюз, —
Привик я трохи,—і мені	А їх чимало розлилось
Не жаль було давно одбутих,	На марне поле...

Революційні переконання, відданість інтересам своєї кляси привели Шевченка в неволю. Але помилка була б гадати, що Шевченко до арешту користувався широко волею: царські жандарми стежили і тоді за кожним кроком співця кріпацької голоти.

В неволі тяжко, хоча й голі
Сказать по правді, не було, —

каже сам поет, пригадуючи роки „вільного життя“.

Незламним пішов Шевченко на заслання, не зрадив інтересів трудящого люду, а каземати таємної канцелярії не злякали поета-революціонера.

„У своєму затишному кабінеті,—пригадує пізніше Шев-

Ченко,—перед палаючим коминком мирно навертав він (Дубельт, начальник жандармської канцелярії) мене на правдиву путь, погрожуючи катуванням, а наостанку плюнув і назвав мене „извергом рода человеческого“.

Через те поет, непримиренний ворог царату, здобув і кару незрівняно тяжку, ніж кирило-методіївці, через те й поспішав царат кинути його якнайшвидше в страшну каторгу миколаївської казарми, в глухі Оренбурзькі степи. „Быстро и горячо“ (за виразом поета) схопили Шевченка. 31 травня фельд'єгер із жандармом вивезли його з Петербургу, а 9 червня він уже в Оренбурзі, зробивши за сім днів 2000 верст тяжкої дороги! ¹⁾ Тут поета одразу ж віддали в розпорядження командира Оренбурзької залоги, а 22 червня його залічили до складу рядових 5 лінійного батальйону Оренбурзького Окремого корпусу, і під № 191 виправили на місце перебування 5-батальйону, за 267 верст від Оренбургу, в Орську фортецю, що по-киргизькому звалася „погане місце“ (Яман-Кала). Із страшним сумом пригадує поет рідні краї в новому непривітному оточенні.

І там степи, і тут степи,
Та тут не такі:
Руді, руді, аж червоні;
А там голубії,
Зелені, мережані
Нивами, ланами,

Високими могилами,
Темними лугами...
А тут бур'ян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила...
Неначе люди не жили!

Поки Шевченка живим замурували в домовину-пустелю,—на Україні тим часом рішуче викорчовували „семена, брошенне сочиненнями Шевченка“. Генерал Шнель наказує „пасквильные и в величайшей степени дерзкие сочинения Шевченки“ „запретить и изъять из продажи“; доручає жандармським офіцерам, „дабы они со своей стороны наблюдали, особенно в Малороссии, самым осторожным и незаметным образом“. Глибокий слід залишив після себе ув'язнений поет і примусив усіх охоронців поміщицької Росії бути на сторожі ²⁾.

Революція А в цей час щоразу більше розгоралося на
1848 р. і ма- Заході полум'я славетної революції 1848 року.
колаївська Почавшись у Франції, гулкою луною віддалася
Росія вона по цілій Європі. 28 лютого з'явилися барикади на вулицях Парижу. 13 березня в огні був Відень, 18 бе-

¹⁾ „Фельд'єгер неубодобазываемого Тормоза (тобто Миколи І) не дремал. Он меня из Питера на восьмые сутки поставил в Оренбург, убивши только одну почтовую лошадь на всем пространстве“,—глузливо пише Шевченко в Щоденникові.

²⁾ „... сочинения Шевченки разошлись в том краю (тобто на Україні—Є. Ш.) во множестве и были причиною сильного волнения умов вследствие которого и теперь Малороссия находится в брожении“,—казав годі відомий вже нам керівник політичного підпільного гуртка Буташевич-Петрашевський.

резня капітулював фєвдальний уряд у Берліні. Глухо хвилювалися народні маси країн, що перебували під владою фєвдальних урядів Австрії та Прусії. Хвилі революції захопили пригноблену Угорщину. Скрізь вони розбуркують, підіймають народні маси проти віковичних гнобителів. Начебто підземний вогонь перебігав з одної країни до іншої, розхитуючи трони, ламаючи залишки кріпацтва.

Революційні події 1848 р. не пройшли осторонь від самодержавної миколаївської Росії.

Жандармсько-поліційний режим, терор і організований похід реакції не могли знищити впливу 1848 р. на хід і розвиток клясової боротьби в Росії. Про те, що відбувалося на Заході, довідатися було важко. Періодична преса того часу давала перекручені, далеко не повні, відомості. Народня маса, селяни, салдати, ремісники, робітники—діставали про ці події тільки занадто своєрідну „інформацію“ через урочисті царські маніфести й відозви, що їх читали з амвонів, проголошували в казаннях попи тощо. Довіри до урядових повідомлень безперечно, не було. ¹⁾ Народні маси глухо хвилювалися, охоплені настроєм, що навівав неспокій урядові, дворянству, всім гнобительським клясам.

„Смуть и беспорядки на Западе в Европе, а здесь ожидание крестьянами освобождения из крепостного состояния“,— каже архівний документ, а один жандармський офіцер, змальовуючи настрої дворянства, в своєму рапорті від 31 березня 1848 р. писав: „Дворянство здешнее объято каким-то пани-

¹⁾ Поширюються на території Росії нелегальні відозви і листівки, що не лише роз'яснюють те, що відбувається за кордоном, але головню закликають до повалення самодержавства і до обурення проти царської політики національного гніту й політичного тиску. В перші дні паски з'явилися в Києві в кількох примірниках такі, наприклад, листівки:

„Наконец-то и для нас настало время свободы, наконец и для нас пришел час мести над нашими притеснителями и тиранами. Все просвещенные народы сбросили уже с себя тяжкое иго, теперь до нас доходит очередь сделаться, подобно им, свободными и счастливыми... Мужайся, великий народ! И ты в скором времени освободишься от цепей твоих; собери только все силы твои и устремись на врагов с полной уверенностью и святостью своего дела. Киевляне! к вам в особенности обращаем речь нашу. Вы живете в святом и благом граде, который впал в руки мерзкого тирана Бибикова. Он с любимцем своим, низким льстецом Писаревым угнетает вас всеми мерами, он готов пить кровь вашу, если вы сами не образумитесь и не положите предела его дерзости. Не опасайтесь штыков и пушек, которыми он грозит вам будет. Солдаты русские против русских же соотечественников не станут; напротив, и они присоединятся к своему народу, и заодно с ним восстанут против общих врагов отечества... Воины русские! Вас ведут против многочисленных народов единственно потому, что эти народы желают вашего добра, вашей свободы. Поэтому не верьте коварным обещаниям и не забудьте, что, сражаясь против них, вы готовите только для себя самих новые цепи, новые притеснения“.

чеським страхом, опасаючись за возмущеніє крест'ян своїх, зная, что они к ним не только не расположены, но даже питають вражду вековую, и потому при малейшем восстании они, господа помещики, будут первыми жертвами, не имея никаких средств к своей защите, ибо и дворовая прислуга едва ли примет их сторону. Господа владельцы говорят, что нужно лишь в одном имени вспыхнуть восстанию, то это, как электричеством, передастся по всей губернии; почему для предупреждения всякого зла искренне желали бы видеть в нынешнее время квартирующее войско“.

Отож під впливом туманних відомостей про революцію в Європі серед селянських мас помітно підвищується настрій. Загострене соціальне питання було дуже сприятливим для цього ґрунтом. Повідомлення про неспокійний настрій селян в справах III відділу 1848—1849 рр. досить часті.

Рух набуває форми відмовлення від уплати податків, відмовлення відбувати „рекрутчину“, а іноді навіть доходить до масових заколотів. Особливої гостроти набув рух у західних губернях і на Україні. Селянські розрухи спричинили справжню паніку серед поміщиків; у деяких місцевостях, наприклад на Волині, вони призвели до поголовної втечі поміщиків із своїх маєтків. „Зараза из Запада отравляет мозги нашего простонародья и оно, обезумевшее, готово не сегодня-завтра грянуть на нас, как стадо диких шакалов“,—писав пан Вельггорський з Полісся.

Надзвичайно насторожене ставлення уряду до робітників свідчило про те, що і тут для царату було далеко не безпечно. Уряд пильно прислухається до настроїв робітників; побоюючись західної „зарази“, забороняє писати про робітників у Франції, „где происходят или могут происходить беспорядки“. Острах перед робітничими заворушеннями був такий великий, що московський генерал-губернатор Закревський заборонив навіть будувати в Москві нові фабрики і поширювати ті, що вже були задля „охранения тишины и благоденствия“. Микола схвалив цього проекта і власноручно написав: „весьма важно сообразить в комитете министров“.

Найбільший відгук революція 1848 р. знайшла серед передової інтелігентської молоді. Тут перемоги революції на Заході знаходили живе співчуття, збуджували ще більшу ненависть до жандармської реакції, до кріпацтва, до всієї миколаївської Росії. І хоч як намагалися царські урядовці відгородити Росію від Західної Європи, рух революційної думки, рух народніх мас пробивався через усі кордони, через усякі перешкоди. В російські гуртки тодішньої радикальної молоді все ж просувалися із Заходу уламки буржуазно-демократичних теорій, соціалістичних засад Сен-Сімона, Фур'є, Кабе та інших. Революція 1848 р. поширила і загострила інтерес до

соціально-політичних проблем, збільшила число прихильників французького утопічного соціалізму. Цей рух, як відомо, вилісся в організацію найрізноманітніших гуртків; серед них найбільше відомий був уже згаданий нами гурток М. В. Буташевича-Петрашевського. Петрашівцям судилося стати „першими мучениками за соціалізм“.

„Среди революционного вихря, — писав в той час барон Корф, — который после несколько спокойнейшего, как казалось, направления дел, вдруг весной 1849 г. с новою силою охватил Западную Европу, в Петербурге, во второй половине апреля, все были поражены разнесшеюся, как молния, вестью об открытом у нас заговоре. К России, покорной, преданной, богобоязливой, царелюбивой России тоже прикоснулась... гидра нелепых и преступных мечтаний чуждого нам мира. Сокрушительное действие революции везде, в течение года, оставило по себе одни развалины и потоки крови, не внеся даже тени улучшения в общественный быт и, несмотря на этот живой пример, ни на память событий 14-го декабря 1825 г., нашедших так мало сочувствия в массах, и такую быструю кару в законе, горсть дерзких злодеев и ослепленных юношей замыслила приобщить и нашу девственную нацию к ужасам и моральному растлению Запада“.

Острах уряду перед революційною „заразою“ обумовив жорстокі заходи боротьби. Якраз напередодні походу в Угорщину заарештовано петрашівців (арештували петрашівців 23 квітня, а 26 квітня проголошено маніфеста про „допомогу“ Австрії), а згодом відбулася сувора розправа над головними учасниками гуртка, і тільки на ознаку особливої „милости“ було замінено страту через шибеницю на довічну каторгу.

У межах „царства Польського“ р. 1848 було теж далеко неспокойно. В Польщі на цей період припадає найбільше змов, що з них деякі, за офіційними повідомленнями, „составлялись в духе коммунизма, вследствие распространения гнусных правил на Западе“. За плянами європейської буржуазії відновлена й повернена до кордонів 1772 р. Польща повинна була стати „оборонительной стеной“ між Росією й Заходом. Жителі „царства Польського“ не приховували своїх сподівань, пов'язаних із перемогою революційного руху на Заході, і одверто їх висловлювали. Микола в цім питанні зайняв цілком виразну позицію: „поляки наши что-то затевают; при малейшей попытке — короткий им конец“.

Отже 1848 рік у Росії позначився селянськими розрухами, заколотами серед робітників, зростанням революційного руху серед інтелігенції, національно-визвольним рухом у Польщі. Усе це, разом взяте, обумовлювало побоювання миколаївського уряду перед червоним привидом революції, що харак-

теризувало і внутрішню політику і політику воєнну, дипломатичну. Страх перед революційним рухом всередині країни призводив до репресивних заходів, „дабы, — за словами Миколи, — все попытки дома укрощать в самом начале“.

Для цього миколаївський уряд вважав за потрібне утворити посилену охорону російських окраїн, найсуворіший поліційний нагляд, панування цілком „виключної“ цензури, утворення широко відомого бутурлінського комітету з надзвичайними повноваженнями в справах друку тощо. Але й цього замало. Потрібна була „охранительная“ позиція царського уряду і супроти революційного Заходу, треба було розпочати безпосереднє втручання в європейську революцію.

„Император австрийский обратился к нам с желанием нашего содействия против общих наших врагов. Мы в нем не откажем. Призвав на помощь правому делу всевышнего вождя браней и господа побед, мы повелели разным армиям нашим двинуться на потушение мятежа и уничтожение дерзких злоумышленников, покушающихся потрясти спокойствие и наших областей. Да будет с нами бог, и никто же на ны! Так, — мы в том уверены, — чувствует, так уповает, так отзовется в боге хранимой державе нашей каждый русский, каждый наш верноподданный, и Россия исполнит свое святое призвание!“ (з маніфесту Миколи I від 26. IV 1849 р.). Військо Миколи I рушило до Угорщини. Армія угорська розбита, царські багнети придушили революцію. Поголовні розстріли, заслання, каторжні роботи чекали кожного повстанця. Переможці нещадно розправлялися із своїми ворогами. Настав кривавий білий терор у найжахливішій формі, яку тільки знає історія фєвдально-абсолютистської реакції.

Розгром Угорщини означав, що російський цар зміцнює свої позиції європейського жандарма.

„Мы испугались... начали останавливать у себя образование, стеснять мысль, преследовать ум, убивать слово, уничтожать гласность, гасить свет, распространять тьму, покровительствовать невежеству“, — писав навіть монархіст Погодін, характеризуючи епоху реакції після 48 року.

Реакція в Росії, в цій в'язниці народів, тріумфувала свою криваву перемогу над всенародньою революцією. Дворянство в цілому як кляса, займає чітку позицію в питанні про збереження свого панівного стану. Кріпацька Росія важко стогне, закута в кайдани, безправна, закривавлена нещадними ударами чобота міжнародного жандарма. Намагання царя-фельдфебеля законсервувати старий загнилий лад особливо посилюється.

„Россия попятилась и взошла в холодный, неприветливый коридор, в длинный мрачный туннель“ (Герцен). Запанувала нечувана епоха „мракобесия“.

...продам
Або у карти програю
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрищених.. но — простих.
Шевченко.

(Картина Ізакевича).

Шевченко на засланні Без сумніву, європейська революція 1848 року та ті наслідки, до яких вона призвела ходом свого розвитку в Росії, втягнувши в сферу політичних і соціальних питань ширші кола, виховавши плеяду великих імен 60-х рр., не залишилися без впливу на дальше зформування революційного світогляду і в Шевченка.

Прикутий до казарми-в'язниці, важко стогне в лабетах страшної миколаївської каторги кріпацький поет, пориваючись до дальшої, ще напруженішої боротьби.

Революція 1848 року ще більше показала йому внутрішні суперечності тодішнього соціального ладу в Росії, де багатомільйонну масу народу штучно затримували в її розвигку, посилила ще більше його революційно-демократичні позиції, прискорила процес визрівання його суспільно-політичного світогляду¹⁾.

Безправне, безрадісне життя почалося для Шевченка: „ма-буть, правда, — писав тоді поет, — що я мало терпів у своєму житті, і ті давніші страждання проти теперішніх були дитячі сльози“. І справді, не можна було й придумати для поета тяжчої кари, аніж придумав її коронований кат.

„Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в отдельный Оренбургский корпус солдатом Вот где причина моих невыразимых страданий!“ (Шевченко).

Одрваний від пригнобленого народу, що за нього він поклав стільки сил, оточений ненависною муштрою, примушений відбувати огидну царську військову службу, — Шевченко терпів невимовні муки.

„У дитячі роки я не любив гратися в салдати. Коли виріс, у мене зародилася нездолана антипатія до цього „хри-столюбивого воїнства“ і вона збільшувалася в міру мого ознайомлення з його представниками — офіцерами. І треба було ж, щоб лиха доля так посміялася з мене, посадивши мене в самий вонючий осередок“. І з великим гнівом пише поет, звертаючись до негодюків-офіцерів: „прокляття вам, корпусні та інші командири, мої мучителі безкарні! Мерзота, нелюдська, гидотна мерзота!“ А всі оті „землячки“, що ко-

¹⁾ Про те, що Шевченко знав про революційні події 48 року, що він глибоко цікавився ними, видно хоч би з листа М. Александрійського (знайомого Шевченка), написаного 16 серпня 1848 року. „Новостей много, — писав він до поета-засланця, — очень много: но так как они отнюдь не Орские, а политические, и в добавок европейские, а не российские только, то излагать их со всеми подробностями я не берусь; скажу однако ж главную тему их: хочется лучшего!.. Это старая песня, современная и человеку и человечеству, — только поется на новый лад: — с аккомпаниментом 24-х фунтового калибра! —

Впрочем, Вы знаете, вероятно, все затен европейской политики в настоящее время“.

лись так „цмокали та підсакували“, слухаючи „українського барда“, всі оці „культурні діячі“, „вільнодуми“, „українолюби“, з поміщицького табору, — рішуче покинули тепер поета: не можна ж себе каляти через якогось мужика Тараса, що хоч і гарно співав, навіть соловейка згадував, але баламутними віршами своїми зайшов надто вже далеко!

„Було, — писав Шевченко на початку заслання, — на собаку кинь, то влучиш у друга, а як прийшлося до скруту, то святий їх знає, де вони поділись? Чи вмерли, крий боже? Ні, здравствують, та тільки одшуралися безталанного свого друга!“ Всі вони тепер одвернулися від заслання. Та й не тільки одвернулися! Кожен із них наввипередки намагався підкреслити свою любов та пошану до царату, засудити „политического преступника“.

Нічого не могло бути спільного між ними та наймитським поетом, крім взаємної ненависти!

Роки заслання — це той час, коли Шевченко остаточно й раз назавжди кидає віру в те, що український чи то російський пан зможе справді „обняти найменшого брата“. Шевченко в часи заслання особливо нещадно викриває їхнє гнобительське ество. Нема чого йому оглядатися на те, що скаже якесь панське ледащо! Покинутий панством, повний глибокої ненависти до нього, гострить він стріли свого революційного слова для дальшої, ще рішучішої боротьби з ним. Перші, на кого обрушився поет, перебуваючи в Орській фортеці — це були якраз українські пани, — „земляки-патриоти“, що знущаються над убогим селянством, смокчуть кров уярмлених кріпаків.

Описуючи життя одного такого пана, Скоропадського, поет пригадує, з якою байдужістю всі панки ставилися до розбещеного бенкетування цього негідника. —

Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не паюють?
Чому не топчуть? Люди, люди!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси, —
То оддасте...

Придушений чоботом миколаївської офіцерні, він не боїться кинути в вічі „годованим кабанам“ — „презавзятим патріотам“ — виклик на рішучий класовий бій.

В своїй „живій домовині“, серед пісків та каміння Закаспійських степів знаходить він, кріпацький син, своїх справжніх приятелів, свою соціальну рідню, що про неї аж до кінця життя залишилися в нього найтепліші, найсердечніші спогади. „Якщо мигтіли світлі хвилинки в моему довголітньому заточенні, то цими солодкими хвилинами я зобов'язаний йому,

моему простому шляхетному приятелю — Андрієві Оберменку* (рядовому з мужиків-кріпаків).

А от другий приятель Шевченка в роки заслання — деньщик ротного командира — Скобелев.

„Он был, как говорил мне¹⁾ по секрету, — розповідає поет, — беглый крепостной крестьянин, попался в бродяжничество, сказался непомнящим родины и семейства, и был зачислен в солдаты, где и дали ему прозвище Скобелева. Бедный, несчастный, Скобелев! Ты честно, благородно возвратил пощечину благородному вору-грабителю, и за честное дело прошел ты сквозь строй и понес тяжелые кандалы на берега пустынного Иртыша и Оми!“.

Повернувшись з Аральської експедиції до Оренбургу Шевченко зближується з польськими політичними засланцями — Сераковським, Залеським, Желіговським (Ант. Совою), а в Новопетрівському приятелює з Храбчинським, Фіялковським, Мостовським, Пшевлоцьким та іншими поляками, засудженими за різні політичні провини.¹⁾ Особливо близькі стосунки склалися у Шевченка з Сігізмундом Сераковським,

¹⁾ Наведемо деякі характеристики Шевченкових знайомих — польських засланців — з жандармського тих часів листування.

Фіялковський Фелікс — „За побег за границу с намерением присоединиться к венгерским мятежникам отдан в 1848 году в военную службу“.

Пшевлоцький Северин — „Рядовой Оренбург. лин. № 5 батальона... Имел тайные, неблагонамеренные связи с политическими преступниками, читал зловердные сочинения, декламировал по квартирам патриотические стихи и вел вредные разговоры о правительстве. За это отдан в 1849 г. в военную службу“.

Храбчинський Олександр — „За деятельное участие в Краковском мятеже отдан в 1848 г. в военную службу“...

Сераковський Сігізмунд — „21 сего апреля, — писав кийський ген.-губ. Бібіков до III відділу р. 1848, — задержан в Кременецком уезде Волынской губ. студент С.-Петербур. университета Сигиз. Сераковский. Студент этот имел билет, выданный Инспектором студентов 31 марта на 28 дней, на проезд в Херсонскую губернию, но вместо этого явился в Почаеве, откуда... имел намерение уйти за границу, вследствие чего был взят и доставлен в Киев. Как срок выданному Сераковскому билету оканчивается и он вместо следования по билету... оказался в пограничном м. Почаеве, куда приехал, как видно из показаний, без всякой надобности, почему и может действительно подозреваться в намерении уйти за границу, то я долгом поставляю отправить его при сем к Вашему Сиятельству, в сопровождении нарочного жандарма“. 13 травня 1848 р. III відділ вже повідомляв воєнного міністра: „доставленный по распоряжению Киев. военного губ. в С.-Петербург Сераковский ни в чем не сознался и улик к прямому обвинению его не представилось, но тем не менее обстоятельства дела навлекают на него некоторое подозрение, а потому необходимо надлежит принять в отношении его меры предосторожности. Государь Император по всеподданнейшему докладу о сем, Высочайше повелеть соизволил: определить Сераковского... в Отдельный Оренбург. Корпус с тем, чтобы ближайшему начальству поручено было обратить на него, Сераковского, особенное внимание“.

цим палким борцем за визволення Польщі, невгамованим організатором повстанчих загонів, котрий так близько стояв до ватажка тодішніх революціонерів — Чернишевського і загинув, нарешті, на шибениці, діставшись в полон до лютого диктатора віленщини — Муравйова? Ці засланиці, прийшовши в закарпатську касарню, принесли з собою свіжий подих демократичної краковської революції 1846 р.

Отак, розірвавши зв'язки з ліберальним панством, оточений новими політично-близькими і тому найлюбішими для поета приятелями, під чоботом „патентованих мерзавців“ (як називав Шевченко царську офіцерню), серед убогої природи пробуває Шевченко до гі роки. „З мене старого, — пише Шевченко в одному листі, — тягнуть жили по вісім годин на добу!“

„Варто було поглянути на Шевченка, — казав його сотенний командир Косарьов, — коли він стояв із рушницею, щоб вам стало і смішно, і боляче. Ну, видно, що людина не здатна на це, та й край!“ Проте ще з більшим завзяттям кидалися „муштрувати“ поета:

„Невже й це ще не востаннє мене виведуть на майдан, як безсловесну тварину, на показ? Ганьба і зневага!“

Але найбільше мучить Шевченка, найдужче гнітить його, що він не може робити те, до чого кликав його талант, у чому зброя його була найгостріша — писати й малювати.

„Трибунал под председательством самого сатаны, не мог произнести такого холодного нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительной точностью“ (Шевченко).

Проте поет був і лишився навіть на засланні, у поглиблення соціальної поезії цій салдатській домовині незламним, як і та соціальна верства, що з неї вийшов і не відірвався від неї через усе життя своє поет. Пробуваючи на Аралі, Шевченко пише:

Завив голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний,
І занесе ціском, снігом
Курінь, — мою хату...
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.

А ти друже мій єдиний,	У неволі жити...
Як маєш журитись, —	Та й там живуть, хоч погано...
Прочитай оцю цидулу	Що ж діяти маю?
І знай, що на світі	Треба б вмерти, — так надія,
Тільки й тяжко, що в пустині	Брате, не вмирає!

так каже поет у найтяжчі часи, на засланні.

Нічого, друже, не журися!
В дулевину себе закуй...

А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата, —

кидає із в'язниці поет, закувавшись у дулевину (крицю), слова глибокого презирства до „освіченого панства“ за їхні гадючі лестощі до нього. Це ж вона, ця „громада“, звала колись його душу

І молодю,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!

Тепер поет ще раз кидає свій гнів у це нікчемне „громадянство“ й цим підкреслює всю силу свого бунтарського духу, властивого наймитській голоті:

Та все ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу!

відрубує поет революціонер. „Хоч караюсь, мучусь... але не каюсь“. —

Хоч доведеться розп'ястися,
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Відірваний фізично від своєї країни, від суспільної боротьби, він тонким чуттям політичного борця і революційного художника охоплює всі складні соціальні процеси, що відбуваються під чавунним дахом озвірілої реакції. Починається нова смуга блискучого розвіту художньої творчості Шевченка. Ще вище підіймається він як борець пригнобленого селянства проти всіх основ панівного ладу.

Шевченко, наче злодій, поза валами ховаючись, „щоб не почув хто, не побачив“, у „бур'яні“, готує нові, ще гостріші стріли проти царсько-дворянського ладу.

То він, відповідаючи на далекі громи революції 1848 року, зганяє оскому

На коронованих главах
На тих помазанниках божих

і приходиться до висновку —

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських!

То кидає палку ненависть панам — „просвіщеним, християнам“, всій їхній державі:

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючі поклони,
З братами дієте... закони
Катами писані за вас —
То вам байдуже!

То малює він жахливу каторгу наймитської голоти на панській ниві, чорних від важкої праці кріпаків, знесилених дітей, обікрадені панамі села.

То, усвідомлюючи клясову суть релігійного дурману, кидає богів:

А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радишся з панами,
Як править миром?

То, нарешті, закликає всіх трудящих до остаточної боротьби з „панамі лютими“, з „вінчаними катами“...

Щоб і не осталося
Сліду панського в Україні!..

Ви бачите, який зміст був цього віршування, яка сила юна, непереможна була в цій „захалавній“ поезії, яка ненависть до гнобителів!

Поет не покався, та й не міг покаятися, бо глибоко зрозумів, що —

Де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи! (Царі).

Без політичного й соціального визволення даремно й говорити „високі слова“ про якесь добро трудящим. Такий зміст кожного рядка його „невольницьких“ поезій.

Ще до заслання Шевченко відчув, що лихо не тільки в національній неволі, що воно — в своїх власних панах, що коли б все повернулося, про що він замолоду мріяв, то навряд чи стало б краще трудящим; звідци — вже тоді мотиви протишляхецькі, протигетьманські, протинаціоналістичні. Але коли ці мотиви були тоді ще незформовані, невизначені, сплетені з настроями релігійності і вузького націоналізму, то тепер, на засланні, спіткавшись з безліччю „покидьків“ суспільства, з пригнобленими різних націй, почувши в гуркоті громів революції 1848 року ще виразніше стогін розчавлених царатом і росіян, і татар, і поляків, — Шевченко ще більше повертається з фронту націоналістичного на соціальної, і сюди, в бік царизму, в бік інституту панування людини над людиною звертається його енергія запеклої боротьби і смертельної ненависти. Він все виразніше виступає як боєць революційного фронту.

„Роки заслання не торкнулися моїх молодих, світлих надій, навпаки, дещо зробили в них ясніше“ (Шевченко). Недарма „высочайшая милость“, — як писав Шевченко року 1856, — була для всіх, тільки мене не окрила“, а новий „коронований кат“ Олександр II власноручно викреслив Шевченка із списку „помилованих“. Недарма так страшно ганяли поета в цій домовині, примусивши „двічі перейти мертвий Киргизський степ аж до Арзальського моря“ (з листа Шевченка), недарма так часто й так пильно трусили його і наглядали за ним і явно і „совершенно секретно“.

І мій тато не зробить дикий,

Що ви, брати велюни,

З братами д'яте.

Шевченко

(Корьма Ігасевича).

Арешт
Шевченка
1850 р.

Навіть і тут, у царській казармі, Шевченко був небезпечний для царату. З цього погляду дуже характерний новий арешт поета під час заслання в Оренбурзі. 27 квітня 1850 року царські жандарми зробили „тщательнейший обыск“ у поета. Знайдено чимале листування, два альбоми з малюнками та поезіями дуже „подозрительного содержания“, малярську справу й цивільну одягу. Поета взяли „под строжайший арешт“. Сам військовий міністер, переглянувши Шевченкове листування й альбоми, упевнився, що справа надзвичайно важлива. негайно про „рядового из политических преступников“ доповідає він самому Миколі І. Цар дуже зацікавлюється справою, дає наказ якнайшвидше її розв'язати, вимагає негайних і детальніших інформацій. Підіймається на ноги весь III відділ „собственной его императорского величества канцелярии“. Вся жандармерія мобілізована для „тщательнейшого расследования дела“. Папери Шевченкові розглядає сам міністер, з ними знайомиться й цар. Та й як же було не звернути уваги на ці листи, коли, наприклад, в одному з них Левицький, службовець Оренбурзької прикордонної комісії, писав до Шевченка з Петербургу:

„Багацько есть тут наших... Головка, правдива душа, і як зійдемося, то перше слово його об Вас; він сотрудником у журналах і хлопець дуже розумний, жаль тільки, що своєю правдивістю чи не наробить того, щоб не запроторили й його куди, бо вже й тепер під надзором поліції... Багато тут есть таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місто того стало більш людей, аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали, и що кажуть люди, для которых правда така голосна й велика істина, що хоч би її казати і при самому Карлі Івановичу, то не спугався би“.

Починається ряд арештів, встановлюється за багатьма „подозрительными“ якнайпильніший догляд, декого забирають до страшного III Відділу, — дехто не дається живцем до рук.

„По прибытии моем на квартиру магистра Головка, — сповіщає 16 червня полковник корпусу жандармів Левенталь начальникові III відділу, — и по объявлении ему, что он по высочайшему повелению арестован, таковой обещал немедленно одеваться: по осмотре моем маленькой темной комнатки, его спальни, в которой никаких бумаг не оказалось, он вошел, чтобы будто достать белье; квартальный надзиратель стоял возле него, а я смотрел бумаги, лежавшие на столах. Вдруг я слышал крик надзирателя: „Что Вы? Что Вы?“ — я оборотился и видел, что Головка держал пистолеты в руках и прицеливался на надзирателя Столярова, который ретировался, — тогда он прицелился на меня, и я только что успел немного подвинуться от стола, как он выстрелил по мне.“

Я звал городового унтер-офіцера, чтобы вместе с ним его обезоружить, как он захлопнул дверь, и сейчас же слышен был другой выстрел; — я разломал дверь и увидел его, лежачего на земле в крови. Доктора, которые были призваны, нашли, что он выстрелил себе в рот и уже мертв, когда они пришли“.

Матеріали, знайдені в Головка, ще більше активізували царську жандармерію: обізнаність із соціалістичною літературою, гостра критика державного ладу, прізвище петрашевця Момбелі, що промайнуло в паперах покійного, свідчило за велику політичну небезпечність окремих Шевченкових знайомих. Усіх сил докладають, щоб виявити зв'язок між Шевченком, Головком та „іншими“. Сам генерал-ад'ютант граф Орлов, шеф жандармів, провадить дізнання за безпосередньою участю царя. Наказ за наказом летить із III відділу — „с помощью опытных в розысках чиновников сделать еще самый подробный и тщательный осмотр квартиры так, чтобы не было оставлено ни одного угла, ни одного места без внимательного обзора, не скрылось ли еще чего-нибудь при опечатании его бумаг и книг“, „допросить всех дворников, узнать, кто посещал“ та ін. Все це має „исполнено быть в течение завтрашнего утра“.

Наслідком цієї справи „о рядовом Шевченко, коллежском секретаре Левицком и магистре Головке“ цар власноручно дав наказа:

- 1) рядового Шевченка тримати під „строжайшим арестом“;
- 2) розшукати винуватих, що попустили Шевченкові порушити царську заборону 1847 року;

- 3) за „послабление“ рядовому Шевченкові притягти до відповідальності начальників батальйону, розпочавши нове „следственное дело над рядовым Т. Шевченко о получении им от разных лиц писем, посылки от себя таковых и о причинах неисполнения им воспрещения писать и рисовать“.

Для Шевченка арешт 1850 р. мав величезні й лихі наслідки. „Останняя невдача (тобто арешт 1850 р.) мене так збентежила, що я втратив будь-яку надію на хоч би найменше полегшення моєї мерзеної долі, хай би хоч із цього проклятого гнізда мене витягли“. (Тільки несподівана смерть Миколи І та деякі інші причини певною мірою змінили ситуацію). Під нечувано-пильним, посиленням доглядом жандармів та офіцерів поет не міг більше писати: з 1850 аж до 1857 р. він дав тільки одну невеличку поезію ¹⁾. Але яка характеристична

¹⁾ На останні чотири роки заслання припадають написані Шевченком 9 повістей російською мовою. В них Шевченко також картає розбещене, розпусне офіцерство („Капітанша“), свавілля поміщиків („Музика“), змальовує покривджених панами жінок, жахливу миколаївську салдатчину.

ця поезія-уривок, як чудово відбиває вона, чим жив поет за ґратами царської в'язниці! Ось цей твір:

. знову анго.
Було так люблю, було тихо:
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани,—
Аж гульк... І знову потекла
Мужицька кров... Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслом,
Гризуться знову...
(Новопетрівський форт, 1853—1854).

Найгострішою злободенністю—викриванням грабіжницької суті Кримської війни (що тільки но розпочалася), а також натяками на якусь внутрішню, революційну роботу насичений оцею незакінчений твір. Він далеко не свідчить про розгубленість, „тікання від людей, від політики“, що так настирливо підкреслюють буржуазні шевченкознавці, характеризує роки поетового заслання. Навпаки, поезія його стала за 10 років заслання ще гострішою, соціально-виразнішою.

Гордий і незламний виходить після десятих тяжких років із казарми-в'язниці поет: „Не знаю напевно, чому я об'язан, що мене в продовженні десяти лет не возвели даже в чин унтер-офицера. Упорной ли антипатии, которую я питал к сему привелегированному сословию, или своему невозмутимому упрямству? И тому, и другому кажется. В незабвенный день объявления мне конфирмации сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали! Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного приема!“...

Повернення Шевченка із заслання
Виснажений, розбитий фізично, з надірваним здоров'ям повертається року 1857 із заслання поет. „Під салдатську шапку взяли Шевченка, веселого, бадьорого, дужого, з густим русявим волоссям, а з-під тієї шапки повернувся з сивою бородою (йому було тоді 43 роки), з совсім лисою головою, і з пропащим навіть здоров'ям“ (Костомаров).

„Десять літ... Друже мій єдиний,—писав сам Шевченко до одного приятеля,—вимовить страшно, а витерпіть!“.

З'їла царська казарма тіло поетове, випустила його із своїх лабет інвалідом, але ще більше загартувала його дух бунтарський, його волю залізу, його люту ненависть до гнобителів і надмірну любов до трудящого люду: „Жахливий досвід не зачепив своїми залізними пазурами моїх переконань“,—пише поет. „Я сам думав, що я вже зледашів, захопив у неволі. Аж бачу—ні! Нікому було тільки вогню положити під мое горем надбите старе серце“. „Цей похмурий тернистий шлях пройшов я, не принизивши себе й не принизивши в собі людської гідності“.

Колись, ще задовго до заслання, Шевченко в своїх думках-

пiснях гучним молодим голосом виспiвував гайдамацьку рiзанину, криваву помсту над лютими панами й накликав суд i кару на гнобителiв. Він був тодi мужицьким бунтарем. Але Шевченкове бунтарство з роками пiшло далi, ширшого розмаху набувши, чiткiше наметивши основну мету своїх поривань. Вертався Шевченко з заслання не тiльки iз закликком вiшати поміщика, а й самого царя, „вiнчаного ката“, знищити, царську державу, що завершує собою систему визиску й гнобительства, зруйнувати дощенту.

Повертається Шевченко iз заслання ще переконанiшим революцiонером iз справжньою глибокою вiрою в народню революцiю. Не передбачаючи i не маючи змоги передбачити, що селянська революцiя в Росiї переможе тiльки в поєднаннi з пролетарською революцiєю i тiльки за проводом пролетарiяту, Шевченко, син свого часу, вертаючись iз заслання, готує цю перемогу, i своєю проповiддю стає генiальним предтечею наступної епохи.

Колись, ще до заслання Шевченко закликав „весь Юг и Запад России взятъся за оружие“. Тепер, в кiнцi 50-х рр., він ще виразнiше стає iдеологом селянської революцiї, недосажно-гострим виразником визвольних бажань поневоленого люду.

Пiсля Кримської кампанії стало ясно для всіх, що крiпацтво мусить впасти.

Зараз же пiсля падiння Севастополя Ю. Самарiн писав: „С самого начала восточной войны, когда еще никто не мог предвидеть ее несчастного исхода, громадные приготовления наших врагов озабочивали людей, понимавших положение России, гораздо меньше, чем наше внутреннее неустройство. События оправдали их опасения. Мы сдались не перед внешними силами Западного Союза, а перед нашим внутренним безсиением. Это убеждение, видимо проникающее всюду, досталось нам дорогою ценою, но мы готовы принять его, как достойное вознаграждение за все наши жертвы и уступки“. *Ив. Аксаков* стверджував, що Севастополь повинен був впасти, „чтобы явилось в нем дело божее, т. е. обличение всей гнили правительственной системы, всех последствий удушающего принципа“. В суспiльствi з'явилася безлiч рукописних полiтичних записок, на сторiнках яких розгорталися досить яскравi картини розладу всіх сторiн державного життя Росiї, i висновок, до якого приходили автори всіх цих записок, можна було б зформулювати одною фразою: „Так далi жити не можна“. Погодiн в цей час звертається до царя: „Разсей лучами милости и благодсти эту непроницаемую атмосферу страха, скопившуюся в продолжение стольких лет, войди в соприкосновение с народом, призови на работу все таланты,— мало ли их на святой Руси!—освободи от излишних стеснений

печать, вели раскрыть настезь ворота во всех университетах, гимназиях и училищах... Не свет опасен, а тьма“.

Але через всі ці „выдающиеся по зрелости мысли“ трактати, найдокладніші записки, такі багаті „фактическими наблюдениями над различными сторонами русской жизни“, через всі ці блискучі, промовисті „разсуждения“ виглядає перелякане обличчя панка-ліберала, чується саме його, пана, тремтіння перед селянською революцією, перед „взбесившимся мужиком“. Могутня хвиля селянських рухів 1854, 1855 та 1856 рр. у всіх була перед очима. Зашуміла й заговорила вся офіційна Росія, найрізноманітніші шари дворянсько-поміщицької верстви поспішали внести своє слово і свій вплив на хід всього суспільно-політичного розвитку. „Крестьянский вопрос,—розповідає один сучасник,—поднял все на ноги, все заглушил, затмил и поглотил собою. Нет ни палат, ни дома, ни хижины, где бы днем и ночью не думал, не беспокоился, не робел большой и малый владелец“.

Поміщики, помічаючи із жахом, як селяни готуються знищити саму клясу дворян-гнобителів, починають думати про реформи, міркуючи: „Треба прирізати селянам трохи, а то вони нас приріжуть“ (як це сказав влучно князь Долгоруков).

Але як визволити селян? Десятки проектів пройняті були прагненням захистити вигоди поміщиків, але ніхто не думав про справжні інтереси селян і найменше хвилювало це різних мастей ліберальних панків, які так завзято белькотали про інтереси народу. Царська столиця аж гула.

Провінція теж являла собою розворушений мурашник. Пани і панки сперечаються, проектують, славословлять „прогресс“, „гуманность царя“.

„Вечером с Семеном же были у Н. И. Петрова; слушали безконечные и бесплодные толки о эмансипации“ (1858 р. 25. IV) — записує в своєму Щоденникові Т. Шевченко.

Проте далі від „бунту на колінах“, цієї найтиповішої для російських і українських лібералів форми хвилювання, офіційне дворянсько-чиновниче суспільство не йшло. Самодержавство все ж таки було надійним охоронцем „от мужицкого гнева“.

Шевченко ж, повертаючись із заслання, з запалом і завзято кидається на боротьбу за інтереси саме селянських, кріпацьких мас.

Коли справа йде про глибокі суспільні інтереси, останнє слово належить повстанню, кривавому поваленню старого ладу—ось основна думка Шевченкова.

Шевченко прагне війни селянства проти всього суспільного ладу, проти всієї кріпацько-бюрократичної держави. Не реформи, не ліберально-поміщицької зміни умов існування покріпаченого селянства, а саме громадянської війни, війни всієї селянської маси проти всіх основ суспільного ладу.

Н. Г. Чернишевський у своєму „Прологе“ вклав в уста одного з героїв такий виклад селянської програми: „Вся влада мушійка, викупу ніякого. Забирайтеся геть, поміщики, доки живі!“.

Таких самих поглядів дотримується і Шевченко. Не „визволення“ селян з рук ліберала-поміщика цікавило Шевченка, в епоху революційної кризи 50-х рр., а можливість революційним способом розчистити ґрунт, щоб закласти фундамент ладу „без холопа і без пана“.

Кожний крок громадсько-політичної діяльності Шевченка після заслання, кожний рядок написаних ним тоді творів—це справжня революційна постава питання, цілковите протиставлення реформі „зверху“ самостійного революційного наступу мас. Послідовність Шевченка привела його і до другого кроку: апелювати до низів з закликом організуватися для активного, революційного і масового втручання в політику.

Шевченко агітує найширші маси пригноблених, переконує їх стати на шлях революції:

Кого благодати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячі! Кого,

Кого благаєте, благії,
Раби незрячі, сліпі?—
Чи ж кат помилює кого?
...Все брехня,
Попи й царі!.. (1857 р.).

Декабристи апелювали до своїх солдатів, але тільки як офіцери до рядових. Герцен апелював своїм „Колоколом“ до освіченої ліберальної меншости. Шевченко ж апелює до революційних низів, до селянської маси, закликаючи їх самих захищати свої власні інтереси. Шевченка не можна відірвати від покріпачених селянських мас, бо він сам виріс органічно з них, з низів, і все його емоціональне життя, весь його розум піднеслися саме на цій основі. Він не тільки мислив про низи. Він жив там; звідси пив він і гірку отруту життя і його живодайні соки; тут зацвіли його надії на кращу долю; тут він наштотхнувся на ідею клясової боротьби, і на фоні жорстокого досвіду страждань низів приєднався до невеликого гуртка мужніх, відданих революціонерів кінця 50-х рр.

Повертаючись після 10-річної каторги-солдатчини, Шевченко такі вірші фіксує в своєму „Щоденнику“:

Когда взошла заря и страшный день багровый,
Народный день настал;
Когда гудел набат и крупный дождь свинцовый
По улицам хлестал,
Когда Париж взревел, когда народ воспрянул
И малый стал велик,
Когда в ответ на гуд старинных пушек грянул
Свободы звучный клик,—
Конечно не было там (видно) ловко сшитых
Мундиров наших дней;

Преподобнаго престоупника Григорієва
4: Кафтанъ 2: Тасма, Крѣпостнаго
наго Престобанника Александра Кеса
твеса, Покорителіе прошу: наказати
его ста сѣрами розѣ за осужденіе
и неповиновеніе. Мѣста 16: дна 1752 г.

И Кесидовъ

1652 года Марша во дни поднимъ дучи
Т. Нелмдыва проковивану его Тисамъ Н
Кварилма въ Трава Чунамо свиротамъ
створо Траіиш Наварилма

Надуремши Рашинъ

Панський лист про покарання різками кріпака
в кварталі (середина XIX ст.).

Там действовал напор, дохмотями прикрытый,
 Запачканных людей,
 Чернь грозною рукой там ружья заряжала...
 А эти баловни в натянутых перчатках,
 С батистовым бельем,
 Женоподобные, в корсетах на подкладках,
 Там были ль под ружьем?
 Нет, их там не было, когда все низвергая,
 И сквозь картечь стремясь
 Та чернь великая и „сволочь“ та святая
 К бессмертию неслась.
 А те господчики, боясь громов и блеску
 И слыша грозный рев,
 Дрожали где-нибудь вдали, за занавеской
 На корточках присев.
 Их не было в виду, их не было в помине
 При общей свалке там.
 Затем что, видите ль?—свобода не графиня,
 И не из модных дам...
 Свобода—женщина с широким гордым шагом,
 Со взором огненным,
 Под гордо вьющимся по ветру красным флагом,
 Под дымом боевым...
 Ей нравится плебей, окрепнувший в проклятьях,
 А не гнилая знать,
 И в свежих, кровию дымящихся объятьях
 Ей любо трепетать...
 ...Венец долой!—

записує далі поет

Измята армия; трон скомкан, опрокинут
 Кремнем из мостовой.

(З Барб'є).

Після того, як над Європою, як громовиця пронеслися революційні події 1848 року, розбуджуючи народи від політичного сну, коли затріщали трони під могутньою рукою повсталого „черні“ і залунали палкі гасла боротьби і звитяги,—Шевченко, повертаючись з заслання, ще упевненіше, бадьоріше дивиться в майбутнє.

Лютуй, лютуй,
 Мерзенний старче! Розкошуй
 В своїх гаремах! Із-за моря
 Уже встав святая зоря.

Не громом праведним, святим
 Тебе уб'ють,—ножем тупим
 Тебе заріжуть, мов собаку,
 Уб'ють обухом! (1857 р. „Неофіти“)

Ось навколо чого снують найінтимніші думки Шевченка, цього „плебея, окрепнувшего в проклятьях“, ось із якими настроями їде поет до царської столиці!

Повернувшись із заслання, поет палко кидається на нелегальну протицарську літературу, зачитується нею й цим загострює ще більше свою зброю—слово проти царату. В Нижньому Новгороді, в англійця Гранда, Шевченко побачив вперше „Полярну Звезду“ А. Герцена з портретами повішених декабристів на обгорці.

„Обертка, т. е. портрети перших наших апостолов-мучеников,—пише Шевченко,—меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события! С одной стороны портреты этих великомучеников с надписью: „Первые русские благовестители свободы“, а на другой стороне медали неудобно называемого Тормаза с надписью—„не первый русский коронованный палач“.

Ще й перед засланням, як ми вже згадували, Шевченко виявляв надзвичайно велике зацікавлення рухом декабристів та з глибокою пошаною старився до окремих представників його, що боролися проти самодержавства.

Ще й тоді, наприклад, року 1844 у своїй славетній, політичній сатирі „Сон“ у глибоко зворушливій формі розповідає поет про декабристів. Тепер, у Нижньому, року 1857, Шевченко ще напосідливіше всмоктує в себе все те, що було революційнішого в них, усе, що робило їх ворогами самодержавства. У творі „Юродивий“ Шевченко співає їм хвальний, бойовий гімн, має на думці написати цілу поему про декабристів. „Велегні, викувані з чистої криці, вояки-подвижники, що свідомо вийшли на явну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління“ (як зве декабристів Герцен) не могли не привернути до себе увагу поета-борця. Що являв собою декабристський рух загалом? Безперечно, це була спроба буржуазної революції проти застарілого кріпацького ладу. В той час, як Північне товариство декабристів фактично обстоювало тільки реформування кріпацького ладу, пристосування нової, що народжувалася, капіталістичної Росії до Росії старої, феодално-кріпацької,—Південне товариство в аграрному проекті Пестеля прагнуло до остаточного скасування всіх залишків феодалного ладу і заснування ладу буржуазного. „Пестель був ідеологом буржуазної Росії, очищеної від усього кріпосницького. І в цьому радикальному поваленні того, що р. 1825 було незмірно свіжіше, міцніше і яскравіше ніж р. 1905, був патос пестелівського пляну“ (Покровський) Частина ж членів Південного товариства, що організовано влилася до нього (Товариство об'єднаних слов'ян) була, як відомо, досить тісно зв'язана з солдатами, з селянством, а в тактиці була революційна, вірила в маси, розраховувала на них. Саме до цього лівого крила декабристів, до Пестеля, Борисова, Сухінова, Андрєвича—найближче стояв Шевченко ¹⁾.

¹⁾ Один з найяскравіших представників товариства „Об'єднаних слов'ян“ і активніших пропагандистів ідеї повстання серед солдатів—Андрєвич 2-й на питання про причини свого вільномислія і діяльності в таємному товаристві писав: „Стоны жен, вопли детей, плач вдов мужей военных, забытые сироты, постоянно попадающиеся нищие, слепые и изувеченные, разорение

Проте, треба не забувати, що декабристи загалом були „страшенно далекі від народу“, були вузьким колом революціонерів головно з дворян та поміщиків. Наймитський поет іде далі від них. Світогляд пригнічених, уполідованих шарів, що знаменували собою зародження пролетаріату з його клясовою боротьбою, робив з поета глибшого, революційнішого ворога царату.

Не тільки декабристи привертають його увагу. Шевченко і Герцен Вертаючись із заслання, Шевченко активно, як політичний борець, що готується до нових боїв, із захопленням читає й твори самого А. Герцена.

„В пору ли нам—писав тоді Герцен,—мечтать о какой то мировой миссии, когда в России свирепствует крепостное право?..—Как взглянешь около себя, сердце холодеет от ужаса. Бедный, бедный русский мужик! Крестьяне живут только для того, чтобы бороться с голодной смертью, и возле их бедных полей—богатые поля помещика, обработанные их руками, скирты хлеба, копны сена... Какая собственность у раба? Он хуже пролетария—res (річ), орудие для обрабатывания полей... 12 миллионов людей вне закона!“.

Герцен, що так широко розгорнув революційну агітацію, що створив вільну російську пресу за кордоном, Герцен, що його „Полярная Звезда“ перейняла славні традиції декабристів, а „Колокол“ задзвонив вимогу скинути кріпацький лад, розбуркавши рабське мовчання—Герцен-революціонер не міг не привернути до себе найпильнішої уваги Шевченка.

І справді, на сторінках Щоденника, що так тонко відбиває найінтимніші думки поетові, ми часто натрапляємо на ім'я Герценове, що свідчить про те, як уважно й запально працював Шевченко над його творами.

Під 2 вересня, під час подорожі пароплавом, вперше згадує Шевченко про Герцена. З приводу того, що Бенедиктов, цей „певец кудрей и прочего тому подобного“, перекладає навіть Бар'є, Шевченко зауважує:

„Невже після смерті цього величнного нашого Тормоза

в деревнях крестьян—не есть ли доказательство, что отечество забыто и что скрывается какой-то тайный отечественный враг, который все упомянутые несчастья посылает для пагубы соотечественников... Я не знаю,—продовжує Андреевич,—для чего Россию называют благоденствующей, когда народ и войско обливаются слезами и через свое невежество ропщут на бога, и до того заблуждены, что все их злоключения приписывают творцу, их создавшему, но кто всему причиною? А в матеріалах обвинувачення просто говорилось: „Андреевич уличался и в том, что угрожал смертью каждому, кто отречется от общества и воспротивится оному; говорил, что для установления конспирации необходимо изведение всей августейшей фамилии и что, когда они придут в Петербург, то надобно будет принять меры, чтоб не выпустить государя и там же умертвить его величество; дорогой же убедить чернь в пользе, которая последует для них, когда они не будут подвласны императору“.

як висловлюється Іскандер (псевдонім А. Герцена), поети воскресли, обновилися? Другої причини я не знаю!“.

Під 20 вересня Шевченко зауважує, що взяв у знайомого „для прочтения“, „Голос из России“, лондонське видання (що його в цей час видав Герцен), а другого дня і читав його. Під 11 жовтня читаємо: „Вместо десерта он угостил меня брошюрой Искандера лондонского второго издания „Крещенная собственность“. „Сердечное, задушевное, человеческое слово!“—пише поет, називаючи Герцена „нашим апостолом, нашим одиноким изгнанником“. Із „Полярной Звезды“ Шевченко обізнався із відомим твором Герценовим—„Былое и Думы“; 6 лютого 1858 року бере він у свого знайомого чотири номери „Колокола“ и записує: „Я впервые сьогдні побачив газету, і шанобливо поцілував її“. Безперечно, в ці роки поет мав і якісь ближчі, персональні зв'язки з Герценом.

„Надсилаю Вам примірники Кобзаря, на всякий випадок без підпису (безперечно, з цензурних міркувань—*Є. Ш.*). Передайте А. І. (Герценові) з моїм шанобливим поклоном,“—пише Шевченко в листі до М. Я. Макарова.

Найближчим оточенням Герценовим, як і взагалі закордонною нелегальщиною, дуже цікавиться поет.

Гурток перших російських політичних емігрантів, що віддали всі свої сили на службу справі визволення країни з царських кайданів, дуже приваблює Шевченка. Поет прекрасно розумів, що, видаючи і переправляючи в Росію проклямації, брошури, книжки, присвячені обмірковуванню злочинних політичних питань, засновуючи першу вільну російську політичну газету та вільну російську друкарню (в Лондоні), гурток Герцена і Огарьова робить велику справу визволення трудових мас царської Росії. З свого боку й люди, що ширили нелегальні Герценові видання в Росії, мали якийсь зв'язок із Шевченком. Очевидно, його виразний революційний світогляд давав їм право цілком покластися на нього. Напр., з офіційного „Дела о лицах, обвиняемых в сношениях с лондонскими пропагандистами“, з'ясовується роля одного обвинуваченого—Ничипоренка: „він мав безпосередні зв'язки з Шевченком, про що й заявив на слідстві“ (Дорожкевич).

Там, де Герцен у своїх політичних писаннях систематично викриває усі злочинства, розпусту, недолугість російських царів і цариць, там, де він громить російський абсолютизм, деспотизм бюрократії, де він бореться за перемогу народу над царатом,—Шевченко радо солідаризується з ним і не знаходить слів, щоб виявити свою глибоку пошану до „апостола Іскандера“. Але Шевченко бачить і панський лібералізм, опортунізм Герценів і гостро реагує на це, різко засуджуючи, наприклад, слащавого листа Герценового до Олександра II,

Тоді як Герцен, син поміщицької верстви, не бачив на певних етапах революційного народу і не міг вірити в нього, а тому іноді апелював до „верхів“ і вважав, що „Александр II замінив кроваву еру революції и будет мирным, кротким переходом от устарелого деспотизма к человечески свободному состоянию“, — Шевченко, непримиренний ворог царату, ще з Нижнього-Новгороду пише свого кріпацького „листа“ до царя, в якому нещадно плямує романовське самодержавство і неустанно кличе до революційних дій (пригадайте хоч би твір „Неофіти“ 1857 р.).

Шевченко Незрівняно ближче стояв, безперечно, Шевченко і **Чернишевський** до Н. Г. Чернишевського, цього великого революційного демократа домарксового періоду, бойового ідеолога селянської революції. З ним Шевченко близько зійшовся, повернувшись із заслання.

Саме в цей час (1857—1858 рр.) Чернишевський із запалом взявся за революційну розробку селянського питання, даючи найблискучіші статті „о крестьянском деле“. Саме в цей час Чернишевський став на чолі передової найрадикальнішої журналістики, мужньо відстоюючи селянські інтереси. Вплив Чернишевського на молодь все зростає. Він стає ідейним ватажком революційної інтелігенції, організатором і командиром революційного фронту. Коли для начальника штаба корпусу жандармів—Тимашева він був „темной, преступной личностью“ і „патлатым нигилистом“, а для графа Толстого „клоповняющим писателем“, то для сотен революційно настроєних інтелігентів він стає „кумиром“, „власителем дум“, а його гасла, його думки жадібно підхоплюються і розносяться, не зважаючи на жандармське око, в найвіддаленіші закутки Російської імперії.

Коли перечитуєш сторінки Шевченкових творів останніх років, що так нещадно картають огидливих лібералів, що з таким презирством викривають всенюк їх холопську, рабську натуру, — особливо виразно помічаєш величезну органічну спорідненість між поетом кріпацької голоти й „коноводом революційної партії“ — Чернишевським, — і величезний вплив Чернишевського на палку, бунтарську вдачу Шевченка¹⁾.

¹⁾ Крашу характеристику Чернишевського, як революційного демократа, подано в його „Дневнике 1848—53 гг.“ саме тому, що цей „Дневник“ належить до тих дуже нечисленних позацензурних його творів, де він тільки й міг говорити „прямою речью“, не зв'язаний „натурой обстоятельств“.

З лютого 1849 р. Чернишевський записує в своєму щоденникові: „Я ему (тобто Лободовському, товаришеві Чернишевського за студентських років) все говорил о революции и о хилости нашего правительства, мнение, которого зародыш положил Ханьков“. Приблизно через рік (в січні 1850 р.) Чернишевський записує свій „образ мысли о России“, як „ожидание близкой революции“. — „Мирное, тихое развитие невозможно, додає він, — без конвульсий не никогда ни одного шага вперед в истории“. Тоді ж Черни-

Обидва вони апелюють до революційних низів, до селянської маси, обидва вони дуже добре розуміють, що „народ не має іншого виходу, крім революції“ (слова Чернишевського). „Это наше письмо, — каже Чернишевський в своїй проклямації „К барским крестьянам“, — вы промез себя читайте да друг дружке рассказывайте. А кроме своего брата мужика да солдата

Н. Г. Чернишевський, спільник Шевченка в боротьбі проти царату, біля стовпа ганьби на Митнинському майдані в Петербурзі р. 1864.

от всех прячьте, потому что для мужика и солдата письмо писано, а к другому никому оно не написано, — значит, окромя вас, крестьян и солдат, никому и знать о нем не следует“.

шевський писав: „С год должно бытъ тому назад или несколько поменее писал я о демократии и абсолютизме... Тогда я был еще того мнения, что абсолютизм имеет естественное стремление препятствовать высшим классам угнетать низшие, что это противоположность аристократии, а теперь я решительно убежден в противном—монарх, а тем более абсолютный монарх, только завершение аристократической иерархии, душой и телом принадлежащий к ней. Это все равно, что вершина конуса аристократии“. І молодий Чернишевський мріяв про народне правління, коли „правление де-юре и де-факто перейдет в руки самого низшего и многочисленнейшего класса: земледельцы + поденщики + рабочие“.

В травні того ж (1850) року Чернишевський на сторінках щоденника розповідає, як у нього виник плян надрукувати фальшивий маніфест, але потім він вирішив, що краще написати відозву - заклик до повстання, а не маніфест, не вживати фалшування, а просто викласти стан народу і вказати, що тільки власними силами могутиме він (нарід), звільнити себе від кайданів. Як відомо, цього пляна Чернишевський зреалізував лише р. 1861, коли написав відозву „К барским крестьянам“.

Селянин і солдат — ось до кого апелює Чернишевський не тільки проти царя і поміщика, а й проти ліберала.

Ставка на самостійний рух революційних низів і проти царату, і проти кріпосників, і проти лібералів є одна з найвеличніших традицій справжньої революційної партії, — традицій, закладених від Чернишевського.

Чернишевський глибоко ненавидить панків-лібералів, цих „культурних“ прихильників царату. „Для нас нет лучшей заботы, как либерализм, — каже в одному політичному огляді Чернишевський, — так вот и подмывает нас отыскать, гденибудь либералов, чтобы потешиться над ними“.

„Эх, наши господа эмансипаторы! Все эти ваши Рязанцевы (під ім'ям Рязанцева Чернишевський розуміє одного з найвидатніших ватажків тогочасного лібералізму — Каверіна) с компанией — вот хвастуны-то, вот болтуны-то, вот дурачье-то!“

Лібералізм, що боявся революції, Чернишевському завжди видавався „мелким, презренным, отвратительным для всякого умного человека, для умного радикала, таким же отвратительным, как и для умного консерватора, пустым, сплетническим, трусливым, подлым, глупым либеральничаньем“.

У цих словах знайшло собі вияв те непримиренно-презирливе і бойове ставлення до лібералізму, яке відзначало народження справді революційної, зв'язаної з масовим рухом, ідеології в Росії. „Помещики-либерали, либералы-префессора, литераторы-либералы, — писав Чернишевський, — убаюкивают нас надеждами на прогрессивные стремления нашего правительства, но не все же в России обманываются призраками... С начала царствования Александра II немного распустился ошейник, туго натянутый Николаем... Поднялся такой чад от либеральных курений Александром II, что ничего нельзя было разглядеть, но опустившись к земле (что делают крестьяне во время топки в курной избе), можно еще было не отчаиваться“.

Найбільше цінував Ленін у Чернишевського саме оце прагнення його „опуститься к земле“, щоб стати геть від ліберального „чаду“, цю його рішучість і сміливість у викриванні гнобительської природи полохливих буржуазних лібералів, що жолопствували перед поміщиком і царем.

Заклик до сокири, до масової селянської революції, — ось основне гасло Чернишевського. Навколо цього гасла згуртовується щоразу більше представників саме революційної частини суспільства, зокрема з усією палкістю своєї кріпацько-бунтарської вдачі приєднується сюди і Шевченко із своєю формулою — „будити обухом волю“, підіймаючи найширші маси.

Шевченко, як і Чернишевський, до самої кости — демократ, злосливо глузує й ганьбить тих, хто гадає, начебто

революцію можна зробити без ексцесів ¹⁾). Обидва вони прибічники найсуворіших заходів у революції. Характерно тут навести, як ставився Шевченко до бунтарських спроб кріпаків „за раз покінчити панщину“. Ось, пропливаючи поблизу одного села під час подорожі Волгою із заслання (1857 р.), Шевченко записує у своєму Щоденнику:

„Минулого літа, коли поспіло жито й пшениця, мужиків вигнали жати, а вони, щоб покінчити панщину за один раз, підпалили його з усіх кінців при сприятливому вітрі. Жаль, що яровина не поспіла, а то б і її за один раз покінчили б! Відрадна подія!“

В іншому місці у Щоденнику Шевченко записує зовсім протилежний вчинок. „Кроткие мужички“, „замість, просто повісити свого грабіжника (поміщика), прийшли до губернатора прохати управи“. Такий „мирний“ вчинок селян збуджує невдоволення в поета. Обурює Шевченка й нерішучість селян, коли вони про пана, що без жалю грабує своїх кріпаків („оголив“, як каже Шевченко) спромоглися тільки скласти пісню, що розповідає про здирика-пана. „Наивное, невинное мщение!“ — каже поет-бунтар. Шевченко проповідує терор, люту помсту гнобителям-панам. Цього ж вчить і Чернишевський.

„Кто берется за дело,—каже Чернишевський,—тот должен знать, к чему оно поведет, и если не хочет он неизбежных его принадлежностей, он не должен хотеть и самого дела“. (Це каже Чернишевський з приводу самосуду в Пермі над ненависним народові полковником Анвітою). Ще року 1853 Чернишевський записує у своєму щоденнику: „У нас скоро будет бунт, а если он будет, я буду непременно участвовать в нем... Меня не испугает ни грязь, ни пьяные мужики с дубьем, ни резня“.

Ось, що найбільше споріднює Шевченка,—поета найпригнобленіших селянських низів, з революційним різночинцем — Чернишевським: гасло кривавої соціальної революції!

„Чернишевський—каже Ленін—розвинув услід за Герценом народницькі погляди, але зробив великий крок наперед проти Герцена. Чернишевський був незрівняно послідовнішим і бойовим демократом“.

Саме це і призвело до того, що Шевченко незрівняно більше знайшов спільної мови з Чернишевським, з його гуртком, аніж із Герценом ²⁾).

¹⁾ „Исторический путь—не тротуар Невского проспекта,—писав Чернишевський,—он идет целиком через поля, то пыльные, то грязные, то через болота, то через дебри. Кто боится быть покрытым пылью и выпачкать сапоги, тот не принимайся за общественную деятельность. Она—занятие благотворное для людей, но занятие не совсем опрятное“.

²⁾ Чернишевський, високо шануючи Герцена, бачив протє і його хиби. „Как он отстал,—казав Чернишевський на адресу Герцена.—Ведь он до

Объявляю, что, моя
дворская камерница, княжна
Устинья Михайлова дочь Шва-
бенкова, написанная таким
по последней ревизии Куржой
Евфимии Старобожского уезда в Санкт-
Петербургской губернии много дней прокормив-
шая себя радогом в г. Петербурге отъ-
именитого князя впродолжение года, т.е.
будущего тысяча восемьсот пятидесяти
четвертого года по второму числу,
пошли и числом ее Швабенкову дер-
завать до окончанного срока великому,
кто пожелает видеть ее в уездных
землях. При этом она росла двумя ор-
дами двумя вершками, имеет голубые
волосы на голове русые, отроду ей
шестьдесят второй год. В удостоверение
того и даю ей сей вид написанный
подписанный и приобщенный моею
печатанью. Петербург, ноября 2-го дня
1853 года

Министр Государственных Имуществ *В. П. Бунятов*

Виде на жительство в столицу дворянским людям.

Посвідка на проживання в столиці
двірським людям.

Чернишевський дуже добре розумів класове значення Шевченка, вважав його за найкращого поета пригніченої трудящої України і за „непохитний авторитет“ у питаннях „побуту українського народу“. „Нашим русским малороссам даны все права и выгоды, каких только когда-либо желали они,—пише Чернишевський властивим для нього в умовах миколаївської цензури політичним шифром — „Они благоденствуют, по совершенно верному и очень удачному выражению своего любимого поэта Шевченко“. Іронічне визнання Чернишевським нікого іншого, як саме Шевченка в ролі свідка про... „благоденствие украинского народа под самодержавным скипетром“, дає чудовий ключ для розшифрування всього попереднього тексту.

Відомо, що Чернишевський доклав багато сил, щоб просунути революційні твори Шевченка в маси трудящих, активно радив нести Шевченкові твори в села, до убогого, обікраденого реформою 1861 року пригнобленого люду¹⁾. Непримиренний ворог тиранії і експлуатації — Чернишевський (в якому уряд Александра II бачив „крупнейшего представителя материализма и революции“) знайшов спільну мову з українським „преступным“ поетом. Кінець 50 років — це доба, коли творчість Шевченкова найсильніше відбиває гасла селянської демократії, що їх підніс на своєму революційному прапорі Н. Г. Чернишевський.

Характеристично, що Шевченко ідейно споріднений не тільки з Чернишевським, а й з усією плеядою революційних демократів 50—60-х рр., що на чолі їх стояв Чернишевський. Укажемо на головніших між ними.

сих пор думает, что продолжает остроумничать в московских салонах, и препирается с Хомяковым. А время идет теперь со страшной быстротой. Один месяц стоит прежних десяти лет. Присмотришься, — у него все еще в нутре московский барин сидит“.

¹⁾ Чернишевський, як і Шевченко ставився до польського визвольного руху з великим співчуттям. Однак, одверто висловлювати це співчуття він не міг через цензурні умови. Там, де Чернишевському доводилося брати участь в суперечках в тому чи іншому зв'язку з польським питанням, він брав поляків під захист. Так, наприклад, в статті „Национальная бестактность“ (1861) він з величезним запалом обрушується на русинських націоналістів із „Слова“, що давали перевагу австрійцям над поляками.—„Если мы не ошибаемся, — писав Чернишевський, — корень галицийского спора находится в сословных, а не в племенных отношениях. И если мы не ошибаемся, то сословная партия, которая представляется львовскому „Слову“ враждебной к русинской национальности, не имеет собственно к этой национальности ровно никакой вражды, а по сословному вопросу расположена теперь эта партия к чрезвычайно большим уступкам в пользу поселян, как польского, точно так же и русинского племени. Вот об этом-то и не мешало бы подумать львовскому „Слову“. Быть может уступки, на которые искренно готовы люди, кажущиеся ему врагами,—быть может эти уступки так велики, что совершенно удовлетворили бы русинских поселян“.

Шевченко і Добролюбов, цей „літературний Робесп'єр“, цей Добролюбов викінчений революціонер-якобінєць, що не визнавав ніяких компромісів і поступок, а палко ненавидив лібералів—„просвещенных бар“,—Добролюбов, що належав до найяскравіших представників гуртка Чернишевського, писав про Шевченка:

„Он - поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченко, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом и не только мыслью, но обстоятельствами жизни был крепко и кровно с ним связан“.

Багато спільного помічаємо ми між Добролюбовим і Шевченком. „Милостыней,—писав Добролюбов у статті проти Бабста,—не устраивается быт человека: тем, что дано из милостыни, не определяются ни гражданские права, ни материальное положение. Если капиталисты и лорды сделают уступку работникам и фермерам, так — или такую, которая им самим ничего не стоит, или такую, которая им даже выгодна. Но как скоро от прав работника и фермера страдают выгоды тех почтенных господ, — все права ставятся ни во что и будут ставиться до тех пор, пока сила и власть общественная в их руках“. Це ж безпосередній заклик до революції, заклик що випливає з твердої переконаності, що без революції, без захоплення влади і без знищення дармоїдів, ніяких прав трудящі верстви не здобудуть.

Отож Добролюбов, справжній революціонер, один із штурманів бурі, що насувалася (як назвав Герцен табір Чернишевського—Добролюбова), яскравий виразник революційних прагнень селянства,—одразу ж оцінив Шевченка, знайшовши в ньому спільника у своїй боротьбі.

Шевченко і Повертаючись із заслання, Шевченко у своєму Салтиков-Щедріні журналі 5 вересня 1857 року записує:

„Как хороши Губернские Очерки, в том числе и Мавра Кузьмовна Салтыкова, и как превосходно их читает Панченко, без тени декламации. Мне кажется, что подобные глубоко грустные произведения иначе и читать не должно. Монотонное однообразное чтение сильнее, рельефнее рисует этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпий. Я благоговею перед Салтыковым... Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь, за этого поруганного, безсловесного смерда!“

Отож Шевченко зачув у Щедріні не тільки великого художника, але й нещадного викривача кріпацько-поміщицького побуту, царату, чиновництва. Шевченко любив Салтикова за

те, що той умів з надзвичайною силою викривати не тільки кріпосництво і обскурантизм поміщиків та царських бюрократів, а й ліберальні заходи „просвещенных“ панків. Салтиков бо був непримиренним ворогом усякого угодовництва, полохливого підлабузювання в політиці. Найрізноманітніша гама опортунізму відбита у Салтикова в яскравих образах, підказаних геніальним чуттям найбільшого сатирика. І саме цю сторону Салтиковської сатири — уміння показати „етих бездушных, холодных, етих отвратительных гарпий“ кріпацтва, бюрократизму й холуйства — особливо цінував Шевченко.

Преса охоронного табору, як відомо, сприймала Щедрина як свого непримиренного і небезпечного ворога. Вже на другий день після смерті Салтикова вона визначила його ролю для російської сучасності, а тим самим і своє ставлення до нього, в такий спосіб: „В тяжелое, смутное (тобто в революційне) время... сатиры Щедрина были таким же развращением и разрушающим орудием в руках наших террористов, как и их подпольные листки, заграничные брошюры и динамитные бомбы... Террористы того времени делились на нелегальных и легальных деятелей. Щедрин был несомненно самым ярким и самым даровитым представителем последней категории... Не сочинениями ли Щедрина зачитывалась и зачитывается, к сожалению, значительная часть нашей молодежи? Не на Щедрине ли поэтому лежит тяжкая доля ответственности за тех несчастных юношей, которые были отданы на съедение революционным теориям?“ (з некролога, присвяченого Щедринові в „Московских Ведомостях“).

Чи не чуєте ви тут того ж таки оскаженілого чорносотенного лементу, який так лунав і на адресу Шевченка? Недовіра, ненависть, злоба і просто „карательные меры“ у вигляді арешту, заслання, постійних цензурних репресій, починаючи від публіцистів охоронно-урядової преси і кінчаючи „самим“ Миколою першим, — чи не однакова це доля обох великих майстрів слова?

Через злосливе, різке кепкування, через глибокий гнів і величезний патос своєї ненависти та заперечення, вони революціонізували свідомість молоді, заражали її ідеями революції, ідеями мужицької демократії.

Шевченкова революційна сатира, що так нещадно викривала і руйнувала весь тогочасний суспільний лад, усю гнилизну його, — знайшла в творчості Щедрина, який „вчив російське суспільство розрізняти під пригладженою і напмадженою зовнішністю освічености кріпосника-поміщика, його хижацькі інтереси“ (Ленін), — свого співника. Справді бо, Щедрин усією своєю творчістю „писав, подавав голос за цю бідну, забруднену, опаскуджену чернь, за цього поруганого безсловесного смерда“.

Шевченко і Так само спільну мову знаходить Шевченко і Курочкін з В. С. Курочкіним, славнозвісним поетом-сатириком, познайомившись з ним та його братом, Миколою, р. 1858 в Петербурзі ¹⁾. „Поет Курочкін,—записав тоді ж таки у своєму журналі Шевченко,—багато обіцяє в майбутньому“.

Кожний бо твір Курочкіна пройнятий революційною динамікою, насичений „политически неблагонадежным“, вибуховим матеріалом, це — справжня революційно бойова, агітаційна пісня. Поет виявляє величезну майстерність, уміючи в підцензурному тексті дати не тільки сатиру на політичний режим, а й висловити думку, що маси можуть прийти до влади тільки через повстання. Коли повсталі народні маси вриваються в палац, це ж його герой — зрадлий Лутоня проголошує: „Все возьмут! Что взято, то и свято!“. І ця фраза гримить як бойовий заклик.

Отож, немає нічого дивного, що Шевченко, повернувшись із заслання, близько сходиться з цим поетом, щиро бажаючи, „щоб збулися його надії“ щодо дальшого ще більшого розвитку поетичної сили Курочкіна.

Курочкін всією своєю творчістю виправдав надії Шевченка, особливо давши пізніше прегарну, глибоко-революційну сатиру, комедію „Принц Лутоня“ ²⁾ з її палким закликом до безпосередньої революційної дії, до бунту, до захоплення влади зубожілою селянською біднотою.

Шевченко любив Курочкіна за творчість його, пройняту протестом проти деспотизму поміщицької держави, проти февдальної експлуатації; Шевченко шанував Курочкіна — непримиренного ворога угодовницького російського лібералізму; Шевченко відчував особливу близькість до того, чий клясово-загострений вірш воював проти дворянського літературного

¹⁾ Про найближчі стосунки у Шевченка з Курочкіним свідчать між іншим і такі дві записки.

1. „Перевел я, Тарасенька, твои „Сльози“, удачно-ли — не знаю. Что это тебя не видно? Я был у тебя в тот день, как ты назначил, но не застал. Если Гербель будет у тебя просить этих переводов, то ему даром их не отдавай. Душевно любящий тебя Курочкин.“

P. S. Еще стихов, да самых сердечных!“.

2. „Что это значит, Тарасенька, о тебе ни слуху, ни духу?.. А между тем, я не знаю по нраву ли тебе мои переводы: к „Музе“ и к „Доле“? Доставь мне еще чтонибудь из твоих заветных стихотворений. Всей душой любящий тебя Курочкин.“

²⁾ Слово Лутоня означає обідраний до злиднів („Лутуха, — каже Даль, липка, с которой содрано лыко. Лутошный — это значит: тощий, сухой. См. половицу: гол, как лутошка. Лутошить — драть, клестать кого; лутошливый — значит сметливый“). В „Лутоні“ Курочкін показує в селянській бідності ті живі суспільні сили, котрі здатні на революційні дії. Курочкін устами Лутоні воює саме за революційну самодіяльність і енергію „простонародья“ тобто трудящих мас, зокрема селянства. Отже, Курочкін виявляє, що він був значно далекозорішим за тих, які навіть ще пізніше вважали інтелігенцію за єдину силу революції.

канону за нові демократичні форми, за літературу, розраховану на широкі маси.

Курочкін — сатирик, агітатор, редактор найпопулярнішого журналу — „Искра“, неперевершений перекладач Беранже, — так само як і Шевченко, був під особливим доглядом жандармерії.

В. С. Курочкін, російський поет, борець за селянську революцію, друг Шевченка.

„Обладая легким, гибким и звучным стихом, — писал граф Капніст у доносі міністрові внутрішніх справ, — Курочкин посвятил себя преимущественно не переводам, а переделке на русский лад песен Беранже. Сохраняя дух подлинника, он очень легко умеет применять разные куплеты Беранже к нашим современным обстоятельствам, так, что в сущности Беранже является только сильным орудием, и

под прикриттям його імені Курочкин преследує свої цілі“.

Скільки правди було в словах графа, можна переконатися з такого, наприклад, випадку. Одного разу Курочкин виступив прилюдно читати свої твори. Він читав „Сплетник“. З цього приводу мемуарист Л. Пантелєєв пригадує: „Казалось, что потолок обрушится от рукоплесканий и криков, всякий раз сопровождавших слова: „Тише, тише, господа: господин Искариотов, патриот из патриотов, приближается сюда“. Вечер закончился исполнением шестнадцати раз марсельезы!“. Чи ж дивно після цього, що Шевченка, поета-революціонера, тягнуло саме сюди, в компанію Курочкина, що так гостро висміювала поміщицько-дворянський режим, що так відважно висувала бойові демократичні гасла.

Шевченко і ре- Переклади Курочкина з Беранже, відомого фран-
волюційні пое- цузького революційного „автора пісень, що їх
зії Беранже та виспівували — в корчмах — робітники і селяни“,
Барб'є з великою радістю сприймав Шевченко¹⁾. Пере-
клади бо ці були зброєю боротьби демократів-революціонерів
за революційне розв'язання суперечностей, що постали з
кріпосництва, і дуже добре відбивали суспільно-політичні на-
строї революційної демократії 50-х і 60-х років, її ставлення
до тодішніх основ політичного життя. Шевченко із захоплен-
ням читає твори Беранже, невгамованого борця проти рестав-
рації і февдально-католицької реакції, поборника „великої
справи демократії“ (слова Беранже).

Поют рабочие! Народу
Открыты славы небеса,
В дворцах с тревогой восклицают:
„Мы слышим снизу голоса“,—

писав Беранже, революційний виразник саме „голосів знизу“. Шевченкове захоплення поезією Беранже цілком зрозуміле. Український поет-бунтар знайшов собі спільника в особі французького революційно-демократичного сатирика.

З неменшим захопленням ставиться Шевченко і до дру-
гого французького співця революційної демократії, поета лип-
невої революції 1830 р. — Огюста Барб'є, що, відкинувши
клясичний етикет та романтичну вишуканість, глузуючи з ви-
мог дворянської „порядної“ поезії, проголошує славу „святій
сволоті“, називає „безсмертними“ тих, що із зброєю в руках
повалили династію Бурбонів. Шевченко, повертаючись із зас-
лання, з великою втіхою слухає переклад із Барб'є — „Соба-
чий пир“ і дбайливо вписує його у свій Щоденник.

¹⁾ „...Перевод Курочкина с Беранже прочитаешь, все таки легче стано-
нет“ (Щоденник 1857 1. VII),— пише Шевченко, захоплюючись палким сло-
вом французького поета-демократа.

За ломберним столом у Миколаївській Росії.

Поміщики грають спочатку на свої земельні вгіддя, а далі й на людський інвентар.

(Рисунок Шевченкового сучасника — франц. художника Г. Доре).

Шевченко і радикальні діячі Михайлова та Лавров До характеристики зв'язків Шевченка з найбільшими представниками революційної демократії, треба додати ще й те, що Шевченко в останніх роках свого життя близько зійшовся з Михайловим (1826 — 1865 р.), відомим поетом-радикалом, що був скоро після смерті Шевченка заарештований (14. IX 1861) за поширення в народі революційної протицарської проклямації „К молодому поколенню“ і засуджений до каторжних робіт, де й помер.¹⁾ Шевченко дуже цікавиться також писаннями П. Лаврова (1823 — 1900), найвизначнішого представника революційного народництва, члена громади „Земля и Воля“, потім — партії „Народня Воля“, члена I Інтернаціоналу й політичного емігранта. Шевченко старанно записує до свого Щоденника його революційні поезії, глибоко захоплюючись його повними гніву протицарськими рядками:

— Меня поставил бог над русскою землею, —
Сказал нам русский царь.
— Во имя божие склонитесь предо мною,
Мой трон — его алтарь.
Для русских не нужны заботы гражданина,
Я думаю за вас.
Усните! Сторожит глаз царский властелина
Россию всякий час.
Мой ум вас сторожит от чуждых нападений,
От внутреннего зла,
Пусть ваша жизнь течет вдали забот, в смиреньи
Спокойна и светла.
Советы не нужны помазаннику бога,
Мне бог дает совет.
Гордитесь, русские, быть царскими рабами,
Закон ваш — мысль моя.
Отечество вам — флаг над гордыми дворцами,
Россия — это я!

Глибоке презирство і огиду кидає у вічі Лавров всьому офіційному суспільству тодішньої Росії, де

...стало воровство нам делом обыденным,
Кто мог схватить, тот брал,
И тот меж нами был всех более почтенный,
Кто больше всех украл...
...Начальник низших прав не признавая,

¹⁾ Михайлов в своїх свідченнях на суді з приводу причин, що спонукали його виступити проти уряду, писав:

„Покойный отец мой происходил из крепостного состояния, и семейное предание глубоко запечатлело в моей памяти кровавые события, местом которых была его родина. По беспримерной несправедливости, село, где он родился, было в начале этого (XIX) столетия подвержено всем ужасам военного усмирения. Рассказы о них пугали меня еще с детства. Гроза прошла даром и над моими родными. Дед мой был тоже жертвой несправедливости. Он умер, не вынеся позора от назначенного ему незаслуженного телесного наказания. Такие воспоминания не истребляются из сердца“.
(„Былое“, № 1, 1906 р.)

Был деспот, полубог;
Бессмысленный сатрап был царский бич для края,
Губил, вредил, где мог...

А мерзотне панство здатне було хіба на те, щоб

...Удалясь в глушь дедовских именей,
В бездействии жиреть,
Мечтать о пироге, беседовать о сене,
Животным умереть...

Ця ненависть до царату, до гнобительської держави споріднювала Лаврова і Шевченка, робила їх співниками у боротьбі. Шевченко і українське панство — такі нові зв'язки, нові знайомства Шевченкові, таке нове коло Шевченкових приятелів.

Як же ставився він у цей час до „земляків-панків“, до колишніх прихильників свого таланту?

Прочитавши в „Русском Инвалиде“ українську поезію свого колишнього приятеля — письменника Чужбинського, Шевченко каже про ту поезію, що це є „отвратительная и подлая лесть русскому оружию“ і далі про самого Чужбинського:

„Так ти, любий мій, жив і здоров, та ще й падлючити навчився! Бажаю тобі успіху на обраному поприщі, але зустрітися з тобою не маю охоти!“

Не має, і бути не може нічого спільного між царським холопом і поетом революціонером.

Найближчим другом Шевченковим, що, не довго думаючи, приїхав до поета в Нижній-Новгород, лишається колишній кріпак, тепер видатний артист — „плебей“ близький до гуртка Герценового — Щепкін, до кінця свого життя залишившись Шевченкові „великим другом, і щирим приятелем“. Йому відкривав поет свої найінтимніші чуття, найглибші думки й наміри: кріпак не боявся, не крився перед кріпаком — це була одна соціальна верства, чужа в оточенні хоч іноді й ласкавого, але внутрішньо глибоко-ворожого панства.

А пан, „земляк“, Куліш турбується тоді, щоб муза Шевченкова не „вийшла між люди розхристана й простоволоса“ і спромігся тільки на „батьківські“ нотації поетові з приводу його „Неофітів“ (1857):

„Не годиться доброму синові (Олександрові II) нагадувати про діла батька (Миколи I)“. І замість передати, на прохання Т. Г. Шевченка, цей твір Щепкінові, якому й присвятив його поет, Куліш заховав його у себе, щоб він, мовляв, „не пошкодив“ поету-баламутові.¹⁾

¹⁾ Характерно, що П. Куліш не приїхав до Нижнього на побачення з поетом: „Он отказывается от свидания со мной здесь, не по недостатку времени и желания, но во избежание толков“... пише Шевченко в Щоденику з 17 грудня 1857 р.

Шевченко безперечно зрозумів в основному той напрямок, в якому йшов цей український ліберал. Кулішу „не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения“ (Щоденник, 18.III 1858 р.), — підкреслює недвозначно Шевченко.

І поет не помилився. Аджеж за декілька років написав таки цей буржуазний „просвітитель“, співець „триединої імперії“ — Куліш у статті „Герценів Дзвін“:

„Не похваляємо ми того в п. Герценіві, що він, виявляючи факти, винуватив за все і про все короновані голови й високі гсударственні власті; ми їх шануємо всюди, як поставлених і освічених народнім розумом“.

Не забуваймо, що ще 1844 р., готуючи до друку другим виданням свої твори, Шевченко знімає присвяти панові Мартосові та письменникові Гребінці.

Через що? Та через те, що Шевченко ясно побачив, що не личить поетові найпригноблениших кріпацьких низів присвячувати свої твори, хай і „землякам“, хай і аматорам „українського рідного слова“, але соціально чужим.

Шевченко побачив соціальне місце всіх цих Гребінок, Мартосів, Чужбинських, Лукашевичів, Селецьких. „Новому богові“ — цареві приносять вони офіри, а він самодержець, навкруги розсипає щедрі подарунки: одному патрицієві дає у володіння багату провінцію; другому, в пошану до особливих заслуг, віддає за жінку свою наложницю; у третього в ознаку надмірної милости бере до свого гарему сестру... І розбещені патриції — дворяни, панівна кляса, веселі і радісні, вдоволені щедрими дарами всевладного царя.

А ви, плебеї - гречкосії?
І ви молилися, — та вас
Ніхто не милує!

Так пише Шевченко в творі „Неофіти“ року 1857, перебуваючи в Нижньому.

Шевченко по- Повернення Шевченкове із миколаївської солвертається до датчини — це повернення політичного ворога

Петербургу офіційного суспільства, зформованого вже виразника революційних прагнень пригнобленого селянства.

„По дорозі, тобто в Нижньому-Новгороді, — пише поет в одному своєму листі, — поліція мене спинила і оголосила, що в'їжджати в обидві столиці мені заборонено, та ще й на додаток, що мою особу доручено її безпосередньому піклуванню, тобто доглядові“.

Цілком слушно писав Шевченко, характеризуючи надмірну обережність, з якою випускали його з далекої каторги-пустелі:

„Як швидко й загарливо виконують наказ заарештувати, так, навпаки, мляво й холодком виконують наказ звільнити“.

А та „воля“, що до неї повернувся Шевченко після заслання, оточена з усіх боків гострими, що наскрізь пронизують, указами: „строжайше наблюдать“, „не допускать“, „запретить“, „изолировать“, збудила справедливий гнів політичного бійця: „Тепер я на волі, — пише поет, — на такій волі, як собака на прив'язі!“

Зв'язаний звідусіль жандармським „назором“, поет з огидою каже:

„Добра тобі воля! Собака на прив'язі... Це значить: не стоит благодарности, ваше величество!“

Нарешті Шевченкові дозволено повернутися до Петербургу. Але як, на яких умовах приймала до себе столиця цього „возмутительного поета“? Про це найкраще свідчить самий документ за підписом міністра царського двору гр. Адлерберга: „Главный начальник III отделения собственной его императорского величества канцелярии сообщил мне, что по всеподданнейшему докладу о дозволении отставному рядовому Шевченко проживать в С.-Петербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы Академии, государь император изволил на таковое ходатайство изъяснить всемилостивейшее соизволение с тем, чтобы Шевченко подвергнут был здесь строжайшему полицейскому надзору и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не мог обращать во зло своего таланта“. Здобувши, нарешті, це „всемилостивейшее соизволение“, „отставной рядовой“ Шевченко опинився в столиці февдального абсолютизму і „п'яних кесарів“, у самому серці „мерзенного панства“. Серед верхів „освіченого“ суспільства, що жило тоді сподіваннями на знесення з царської ласки кріпацтва, в гушавині „культурного громадянства“, засліпленого ілюзіями від подиху лібералізму та сподіванками на „святу еру нового человеческого царствования“—Шевченко на деякий час стає навіть „модним“ у петербурзьких салонах. Сам Тургенев,¹⁾ ця „седовласая Магдалина“ (вираз Герцена),

¹⁾ Тургенев І. С. — відомий російський письменник; своїми політичними поглядами поміркований ліберал. Характерне ставлення Тургенева до Добролюбова і Чернишевського, про що розповідає сам Чернишевський, передаючи зміст одної своєї розмови з Тургенєвим: „Тургенев был тогда недоволен одною из статей Добролюбова и в заключение спора со мною о ней сказал: „Вас я могу еще переносить, но Добролюбова не могу“. — „Это оттого, сказал я, что Добролюбов умнее и взгляд на вещи у него яснее и тверже“. „Да, отвечал он с добродушной шутливостью, которая очень привлекательна в нем, — да, вы — просто змея, а Добролюбов — очковая змея. Чи ж дивно після цього, що Шевченко по відношенню до цього ліберала-монархіста „держал себя осторожно, почти никогда не высказывался, ни с кем (з близких до Тургенева — Е. Ш.) не сблизился вполне: все словно стороной пробираясь; ... о своей изгнанической жизни говорил мало“... (Тургенев, Спогади про Шевченка).

зацікавився поетом „із мужиков“, хоч і прийшов до висновку, що Шевченко занадто „некультурний“: „Читал Шевченко, я полагаю, очень мало, а знал еще менее того“.

Шевченка дуже не тишить панська увага до нього: „Боюся, якби мені не стати модною фігурою в Пітері... „Треба десь сховатися“, — записує він у Щоденнику 3 квітня 1858 року.

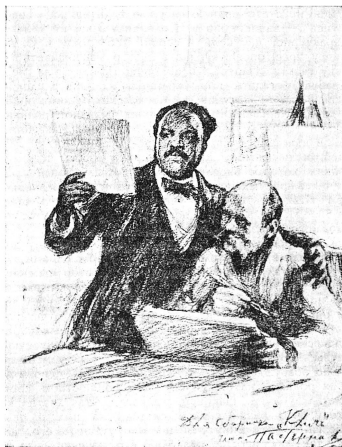
Характерно, що коли в серпні 1858 року І. С. Аксаков вмістив у пресі оповістку, що з 1859 р. має видавати в Москві тижневу газету „Парус“ і в цій оповістці визнав за „незручне“ (чи „забув“) згадати про українців, як один з слов'янських народів, а також виступив (в „Московских Ведомостях“) в оборону князя Черкаського, причинника фізичної розправи над кріпаками („можно подвергать крестьянина наказанию собственной властью, но не иначе, как в присутствии двух свидетелей, и не свыше, как 18 ударами розог, независимо от наказания, которое впоследствии за тот же самый проступок может быть присуждено приходским судом“), — Шевченко з обуренням відмовляється від участі в цій газеті, а самого видавця її — ліберала і слов'янофіла Аксакова зве „заступником вельможного князя — любителя брезовой каши“. „Казалось старая закоренелая вражда ко всему господскому до такой степени жила в нем, что самое знакомство с барями и барышнями он считал как-бы некоторым с его стороны снисхождением. Он — демократ не по теории, не по своим взглядам на жизнь, но так сказать, демократ по натуре. В своем демократизме он точно также не мог бы дать себе отчета, как и в том невольном проникновении в дух народных украинских дум и песен, которое составляло характеристическую черту его музыки“. „В последний раз Шевченко был у меня вечером в сильно возбужденном состоянии; вспоминал о своем детстве, о своих родных, находящихся еще в крепостном состоянии, скрежетал зубами... Наконец, взвизгнув, так хватил кулаком по столу, что чашки с чаем слетели на пол и разбились вдребезги. В эту минуту я не мог утешить его, да и не хотел, так как вполне разделял его ненависть ко всякого рода рабству“ (Із спогадів Я. Полонського, що був замолоду співробітником „Современника“ й зустрічався з Шевченком, коли той повернувся із заслання).

Зате розкривав свою душу Шевченко в розмовах з артистом трагіком Айра Ольріджем,¹⁾ негром, колишнім невільником, та з кріпацьким сином — артистом Щепкіним.

В Петербурзі Шевченко знову зустрічається зі своїми оренбурзькими товаришами — польськими революціонерами — Совою, Станевичем, Бр. Залеським, Сераковським, який,

¹⁾ „Являлся Ольридж, комната Шевченки запиралась на ключ і бог их знает о чем они там говорили“, — розповідає в своїх спогадах Мікешин.

працюючи разом з Чернишевським, розгортає знову підпільну роботу, спрямовану на готування нового озброєного повстання в Польщі.¹⁾ Без сумніву, Шевченко, що так завзято

Шевченко із своїм приятелем, колишнім невільником, відомим артистом Ольріджем.

(Рис. Пастернак).

¹⁾ В романі „Пролог пролога“ Чернишевський змальовує глибокі дружні стосунки Волгіна (Чернишевського) до Соколовського (Сераковського). Волгіну надзвичайно подобається мужня відданість Соколовського своїм переконанням; відсутність в ньому себелюбивої дрібязковости, уміння володіти собою, поєднане з палкою щирістю справжнього революціонера-агітатора. Волгін зве Соколовського справжньою людиною, що гідна найглибшої любови та пошани; він вважає, що пани-ліберали, полохливі, не-сміливі, тремтючі могли б багато чого навчитися в борця за інтереси народу — Соколовського (Сераковського).

Арешт Шевченка 1859 р. Але не довго пробув поет на Україні. Царат ще раз пересвідчився в „крайней политической неблагонадежности“ поета і „вреднейшем влиянии на крестьян“, а тому якнайскорше вкинув поета знову до в'язниці — Петербургу. Там краще можна доглянути... Причиною був так званий „межирицький інцидент“. Ціле листування різних чинів царської жандармерії, вірних охоронників царсько-попівської Росії, хоч і дуже викривлюючи, дає змогу зрозуміти, що робив Шевченко, перебуваючи на Україні, і за що так швидко його схопили.

Черкаський земський справник Табачников таємно (13. VII 1859 р.) повідомляв в рапорті губернатора: „Сейчас же по получении предписания его превосходительства распоряжения по уезду о надзоре на случай приезда Шевченка, я подтвердил кому следовало о бдительном наблюдении за действиями Шевченка“. Що ж виявило це „бдительное наблюдение“?

„Показывая Садовому оторванный тут же от липы лист, — розповідається в рапорті про інцидент в Межиричах, — Шевченко спрашивал его по-малороссийски: „кто это дал?“ И когда отвечал Садовый, что бог, то Шевченко отозвался: „Дурак, ты веруешь в бога“ — и затем прибавил: „бог Саваоф, пусть он поделует меня...“ (указывая на заднее место), затем назвал божью мать покрыткой...

Между же официалистами Межиричского имения разнеслись толки, будто Шевченко, кроме богохульства, говорил еще, что не нужно ни царя, ни попов, ни панов“.

„Усердный“ справник допитав негайно й селян, при цьому присутніх, і дворян — Вольського й Козловського, що були теж свідками зазначеного, маленького хлопчика-селянина і, навіть, дворянина Молендського, хоч той „был пьян и не помнит ничего“. Допитав і самого Шевченка: „Сам же Шевченко на данные ему вопросы по обстоятельствам извета на него говорит, что он, сколько помнит, ничего дурного не говорил ни перед означенными дворянами, ни перед крестьянином Садовым, что на подобные выходы, в которых его оговаривают, он никогда не мог решиться, что хорошо знает свое отношение к правительству и знает, что за ним наблюдают“.

Що міг іншого сказати поет жандармові, як не те, що він „знает, что за ним наблюдают?“ А тому — обережність насамперед; це — клясична відповідь справжнього „политического“.

„Осмеливаюсь присовокупить, — кінчає свого рапорта жандарм, — что было бы полезным, не дозволяя Шевченке дальнейших разъездов, выслать его на место службы в С.-Петербург; до получения же разрешения по настоящему моему

днесенню я распорядился оставить Шевченко в квартире пристава 3 стана под особенным надзором". Як бачимо, добре працювали царські поліцаї: того ж самого дня опинився поет, що закликав проти „царя, панов и попов“, „под особым надзором у пристава“, а бравий справник спішно шле в той час „секретное донесение“ до вищої жандармерії.

Зараз же почалося шалене листування між жандармськими верховодами, повне „жахливих“, „секретних“ відомостей про те, що Шевченко „произносил страшное богохульство“, що, нарешті, „признавал только Иисуса Христа, и то не как бога, а как человека“. Справа дійшла до самого „шефа жандармов, господина генерала-адъютанта и кавалера князя Долгорукова I“, а київський генерал-губернатор Васильчиков відрядив спеціально „чиновника особых поручений г. кол. сов. Андреевского“ для поглибленого розслідування справи. Наслідком цього інциденту Шевченкові запропоновано негайно повернутися до Петербургу, а князь Долгоруков, начальник жандармерії, наказав „призвать Шевченку и, сделав ему строгое внушение, присокупить, чтобы он был весьма осторожен; в противном случае, чтобы он не пенял за те последствия, когорым он может подвергнуться“. Характерно, що III відділ настирливо довідується, чи повернувся Шевченко: дуже бо небезпечним був цей „отставной рядовой“, особливо на Україні! Недарма київський генерал-губернатор у таємному листі до „головного начальника III відділу“ писав: „К сему имею честь присокупить, что если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагаю бы отклонить его намерение“, бо тонкий жандармський нюх добре вловив, що „он (Шевченко) известен здесь, как человек, скомпрометировавший себя в политическом отношении; поступки его и слова некоторые лица могут истолковать в ином смысле, придавать им особое значение“.

В цей час (р. 1859) з'являється за кордоном — в Німеччині — видання найреволюційніших поезій Шевченка, які безперечно аж ніяк не побачили й не могли б побачити світу в тогочасній царській Росії. На сторінках ляйпцігського видання було вміщено такі бунтівні, протидарські його поезії як „Кавказ“, „Холодний Яр“, „Заповіт“, „Посланіє“, котрі нелегально, контрабандою розповсюджуються на терені Росії й України, вдограючи тут колосальну агітаційну роль. Характерна примітка редактора цього закордонного видання: „следующие стихотворения были нам присланы на малороссийском языке с примечанием, что стихи Шевченка — выражение всеобщих накипевших слез; не он плачет о Украине — она сама плачет его голосом“.

Шевченко-три-Протицарські переконання Шевченкові в процесі бун селянської революції розвитуку його соціально-творчого генія, дедалі набирають ширшої і глибшої основи. Поет політично виріс. Ворожість до царату розвинулася в принципове заперечення царської влади для всіх часів і народів. Цар, піп і поміщик — ця гнобительська трійця — стає щораз яснішою для Шевченка: „не нужно ни царя, ни попов ни панов“ — такий зміст агітації поета-революціонера, зокрема під час останнього перебування його на Україні...¹⁾

Нещадною рукою хапає поет за коміра з престола „миропомазанника“ царя, здирає з нього розкішну порфіру і, з огидою, тримаючи в руці, як гада, показує трудящим — дивіться: ось римський „п'яний кесар“, „лютий Нерон“; ось біблійний і стародавньо-слов'янський царі — „святий пророк“ — Давид, цей „несигий“, „старий катюга“; „равноапостольный“ князь Володимир „Святий“, що, наче веприще, в крові топить місто, убиває батька нареченої та, нарешті,

І раєтлію,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє...

Ось „славнозвісний“ Святослав, цей п'яний варяг, розбійник, що милувався з своєї ватаги, коли вона пінула води Дніпра своїми розбійницькими човнами“; от Іван IV — „Лютий“, як зве його Шевченко²⁾, а там Пегро I, Катерина — „сука“. А от „всеєвропейський жандарм“ — твердиня міжнародної реакції — Микола I, а там, нарешті, „п'яний“ „освободитель“, Олександр II, цей „нежнейший и гуманнейший правитель“, як його називали паршиві ліберали.

Ненавидить Шевченко й західньо-європейських королів: він милується і на милуватися не може з „назидательной“ аквазелі, де замальовано смерть французького короля Людовіка XVI під жемом гільйотини; він „славного“, сучасного йому Люї-Бонапарта зве „зłodієм“, добре зрозумівши його реакційне значення. Кожний цар за всіх часів і народів із свого високого престола має: „Неситим оком глянути навкруги

¹⁾ Таку ж думку про самодержавство мав і Чернишевський, що в своєму щоденникові, звертаючись до монархії, писав: „Погибни! Чем скорее, тем лучше. Пусть народ неприготовленным вступит в свои права. Во время борьбы он скорее приготовится. Пока ты не падешь, он не может приготовиться, потому что ты — причина слишком большого препятствия к развитию уму“.

²⁾ „Возвращаясь на пароход я увидел с правой стороны от дороги памятник, воздвигнутый над костями убитых при взятии Казани царем Иваном Лютым. Эта усеченная пирамида с портиками, поставленная будто на том самом месте, где стоял шатер царя Лютого. Печальный памятник!“ (Шевченко, Щоденник, 13. IX 1857).

й побачити, скільки можна убити вірнопідданих (натяк на війну), а коли він, боронь боже, агроном, то височайше поведить зробити землю родючою, і тоді погом і кров'ю кріпаків утучняться неродючі солонці".

У цараті Шевченко вбачає причину занепаду культури й мистецтва. Оглянувши одноманітну до нудоти Самару, Шевченко каже: це „символ невдозабуваного Тормаза“ (Миколи), символ царату. Пам'ятники мистецтва гинуть під подихом гнилого абсолютизму. „І в цьому пишному храмі мистецтва — каже Шевченко, — яскраво відтиснулася важка казармена лапа видресуваного ведмеда“ (тобто Миколи І. — *Б. Ш.*).

Всупереч намаганням жовтоблакитних панів довести, що „Шевченко був далекий від буденних, скороминущих міркувань та пекучої злости дня“, — ми повинні особливо підкреслити глибоку злободенність Шевченкової творчості, зокрема останнього періоду. Поет-бунтар, політичний боєць, — він уміє реагувати на політичні події своєї доби в революційному дусі, уміє провадити через ґрати царської цензури — іде о соціальної революції, ідею боротьби мас за остаточне скинення царсько-поміщицької влади. ¹⁾ Нещадно викриває убогство т. зв. „великих проєктів“ наступної реформи, ввесь їх кріпосницький характер, показуючи всю мерзотність панків-лібералів, що боялися революції, що захищали поділ влади між кріпосниками й буржуазією.

Кожна поезія Шевченкова, кожний рядок його — це відважна боротьба за перемогу народу над царем, поміщиками та попівством, могутня глибоко-актуальна революційна агітація. Кожним твором своїм кріпацький поет, не зважаючи на утиски царських катів, щоразу вище підносить прапор революції.

Треба підкреслити, що Шевченко, не зважаючи на всю

¹⁾ Безперечно, повернувшись із заслання, Шевченко саме у Чернишевського міг повчитися (і вчився) просувати антиурядові гасла через цензурний шлагбаум. Чернишевський, наприклад, пише рецензію на історичну працю (зовсім далеку від доби Чернишевського), і тут же доводить, що протягом століть основною професією російської адміністрації, всієї державної системи, був грабінг населення.

— Що делала администрация в XIII веке? — багатозначно питає Чернишевський.

І тут же дає вбивчу відповідь:

— Грабила.

— Что делала она в XV веке?

— Грабила.

— Что делала она в XVII веке?

— Грабила.

І читач без особливих труднощів додає далі ще два століття, продовжуючи історичну аналогію, і приходить до правильних, революційних висновків щодо ролі і значіння бюрократично-чиновничої держави середини XIX століття: вона теж „грабить“.

свою глибоку віру в можливість селянської революції, все ж був дуже далекий від брехливої ідеалізації народу. Тодішня Росія і Україна не уявлялися йому у привабливому вигляді. Його страшно турбувала жахлива політична нерозвиненість і забитість селянства тодішньої Росії. Він бачив, що мільйони кріпаків не зформувалися ще в єдину міцну антиурядову силу, здатну на організовану революційну боротьбу. Здавалося б, що такий погляд на селянство виключає будь-яку надію на можливість революційного руху в народі. Але Шевченко, як і Чернишевський, аж ніяк не відмовляється від цієї надії. Він категорично заявляє, що селяни надзвичайно нерозвинені („раби незрячі“). „Но не спешите выводите из этого никаких заключений о состоятельности или несостоятельности наших надежд, если вы желаете улучшения судьбы народа, — міг би сказати, слідом за Чернишевським, і Шевченко, — возьмите самого дюжинного... пошлого человека: как бы апатично и мелочно ни шла его жизнь, бывают в ней минуты совершенно другого оттенка, минуты энергичных усилий, отважных решений. То же самое встречается и в истории каждого народа“. На таку ось хвилину одважних рішень і покладав свої сподівання Шевченко. Йому здавалося, що вже недалеко ця хвилинка, і цілком так же гадали всі кращі люди того часу. На цій упевненості засновувались таємні революційні громади, що виникали в кінці п'ятидесятих, на початку шестидесятих років. Ця упевненість міцнішала почасти в зв'язку із зростом селянських бунтів, почасти в зв'язку з дальшим назріванням революційних подій на Заході (Італія, повстання рабів в Америці, сильне й політичне хвилювання в Австрії і Пруссії), поживавленням глибоко підпільної роботи за визволення Польщі — все це могло дати підставу думати, що реакція, яка запанувала з 1849 р. буде нарешті переможена новим визвольним рухом. (Пригадайте, що Маркс в листі до Енгельса р. 1858 писав: „на континенті революція неминуха і набере вона одразу ж соціалістичного характеру“). Отож здавалося можна було сподіватися, що європейські події захоплять і Росію. Тим більше, що цього так хотілося Шевченко, як і його однодумці, не усвідомлював того, що політичний рух на Заході може служити корисним штовханом для внутрішнього розвитку Росії лише тоді, коли її внутрішні і перш за все економічні стосунки хоч до певної міри нагадуватимуть капіталістичні стосунки Заходу. Цього не розумів Шевченко, запально і відважно закликаючи до великої антикріпосницької революції. І коли при всій гарячій любові до народу Шевченко умів тверезими очима поглянути на його хиби, то можна собі уявити, як ставився він до дворянства і до ліберальної партії, що почала на той час досить голосно кричати про себе. Тут він був нещадно-вбивчий.

Боягузтво, вузькість поглядів, бездіяльність, пусте базікання і підла пиха — ось що бачив він в тодішніх лібералах.

Коли згряя російських і українських лібералів, всеньке „освічене“ суспільство докладало всіх сил, щоб допомогти придушити шляхетський визвольний рух у Польщі, коли О. Бодянський, один із представників української поміщицько-буржуазної культури 30—40-х рр., писав з огидливим патріотичним захопленням: „подляков (!?) же сильно наши колотят; скоро, скоро падет с шумом Варшава и навеки. Самое имя „поляк“ истребитсЯ и поделом: катюзи по заслуги!“, — Шевченко разом із Герценом і Чернишевським, разом із кращими представниками революційної демократії, активно підтримує вимогу незалежності Польщі, розцінюючи шляхетський визвольний рух Польщі, як виключного революційного значення явище, тісно пов'язане із усім процесом революційної боротьби. Шевченко до останніх днів свого життя палко обстоює свободу і незалежність Польщі, нещадно бичує катів, „усмирителей“, оскаженілих погромників з табору „царственной челяди“.

Коли в середині 50-х рр. силу кріпосників було надломлено і вони мусили стушкуватися, а на місце них підняли голову ліберали, заспівавши на різні голоси ліберальні бундючні фрази про „прогрес“, „науку“, „добро“, „боротьбу з неправдою“, про „народні інтереси“, про „народню совість“, — Шевченко прекрасно зрозумів всю фалш цих „приятелів народу“ і по-революційному визначив їм „нагороду“:

Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть всіи лихі,
Що їх безчестів і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кривавим, пламенним мечем
Нарізани на людських душах;
Що крикне кара венсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Іх кроткий, п'яний господар!
.. не втечете

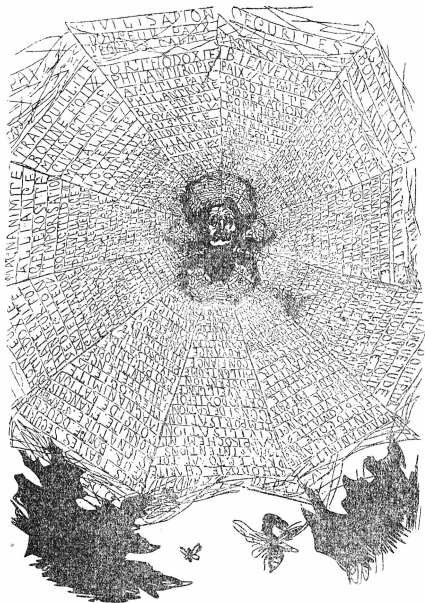
І не сховавтеся! Всюди

Вас найде правда-мста, а люди
Підстерезуть вас, на то те ж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, розпнуть,
І кров'ю вашою, собаки,
Собак напоять!..

(Осії. гл. XIV. 1859).

Шевченко розуміє, що кріпосницько бюрократична держава зробить тільки те, що не зачепить кровних інтересів поміщиків, що вона обдурить селян і під машкарою турбот про „свободу“ і „прац“ призведе насправді лише до дальшого руйнування й омалднення їх, до ще більшої економічної залежності від дворянина-поміщика. Тому: „кирилівчанам скажи, щоб вони на ту погану безземельну волю не дуже квапились“; тому: „не жди сподіваної волі“; тому — лише народня революція

...Люд окредений спасе
Од ласки царської..

Центр Російської імперії.

Микола I в його природному вигляді.

(Рисунок Шевченківського сучасника — франц. художника Г. Доре).

Шевченко кожним рядком своїх творів, негайно відгукується на найзлободенніші події свого часу, щоразу яскравіше вимальовує царат у всій його справжній „красі“. — Ось він російський монархізм, напружує усі апарати, церкву, пресу, чиновництво, жандармерію, спрямовує нагаї, тюрми брехню, обман, підкуп, підлещування — на боротьбу з народом; ось у церквах дзвонять, співають, задушливо кадять; а ось закопують, засипають, вигладжують землю на могилі української національності, притоптуючи ногами дерен і приказуючи: „ніякої української мови не було, немає й бути не може!“ Кожну нагоду використовує поет, щоб підкреслити на найживіших злободенних „сюжетах“ свою ненависть до дворянсько-бюрократичного ладу, щоб розвіяти геть облудливий фіміям і підбурити маси трудящих на боротьбу. Подає епізод про Нуму Помпілія („Колись то ще во время оно“), а в ньому з нечуваною силою кидається на „ангела во плоти, царя-освободителя“ Олександра II:

Тихенький, кроткий государ,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить, та спочивавши
Додумать, як би то скувать
Кайдани..

Ось він, дигіться, — „благородный друг народа“:

Дивується собі і дума:
Який би ретязь ще сплести?

І це пише Шевченко саме тоді, коли ліберали всякої масти, усе „общество“ заглядало „с любовью и верой“ у вічі „высокого, гуманнейшего монарха“, плазувало „у подножия трона“, коли „вдохновенные поэты“ навипередки складали оди й панегірики „наступающей эре света и красоты“. А в Шевченка в цей час „благородный рыцарь на престоле“ плете ретязь, щоб катувати трудящих, „спочивавши додумать, як би то скувать кайдани..“

Подає епізод про Саула („в непробудимому Китаї“), а в ньому ви пізнаєте із страшною силою намальований образ Миколи I, що

Бере дівча, бере ягницю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволення оддає
Своїм всеподданнішим голям;
І в багрянці довгополій
Ходив по храміні, ходив
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий
...сердега одурів,

сових ідей про безкласове суспільство. „Революційний рух у Росії, — каже Ленін, — був тоді надзвичайно кволий, а революційної класи серед пригнічених мас зовсім ще не було“. „Революціонери 1861 року лишилися поодинокими і зазнали, як видно, поразки... Реформа, проведена кріпосниками в добу цілковитої нерозвинености пригнічених мас, породила революцію тільки на той час, коли назріли революційні елементи в цих масах“ (Ленін).

Тільки за капіталізму, тільки фабрика з машиною створюють ті умови, коли зросте остаточний могильник гнобителів — пролетаріят, а нащадки Шевченкових наймитів стануть рушійною силою, що візьме до своїх рук, нарешті, світ.

...орю
Свій переліг, убогу ниву,
Та сію слово. Добрі жива
Колись то будуть.

Він не жалкує за минулим, він не кається в „гріхах“. Повернувшись до „смердючої столиці“, він продовжує справу класового борця, твердо переконаний, що нарід повстане і знищить царя, а з ним усіх, хто визискував нарід —

Розтрощить трон, порве порфіру
Роздавить вашого куміра,
Людській шаселі...
Не стане ідола святого,
І вас не стане!

Разом з царями загинуть ті, що трималися за них, ті, що продавали трудящих за можливість панувати над ними.

Є підстави гадати, що Шевченко наприкінці свого життя мав зв'язки з членами найрадикальнішого революційного гуртка, який пізніше (травень 1862 р.) випустив славнозвісну проклямацію „Молодая Россия“.¹⁾

Ось декілька уривків, які характеризують це ліве крило тодішньої революційної російської демократії, що до неї тягнувся і з нею зблизився Т. Шевченко.

„Революция кровавая и неумолимая, революция, которая должна изменить радикально все, все без исключения

¹⁾ Про те, яким величезним авторитетом користувався Шевченко серед найпоступовішої частини тогочасної (зокрема української) учневої молоді, видно хоч би з листа В. П. Маслія з Києва (1859 р. 10 вересня).

„Мы не верим, — пише цей юнак, „не жалеющий своей крови и жизни“ для визволення України, — чтобы присутствие Ваше в Малороссии было так кратковременно (Шевченко пробув р. 1859 2½ місяці на Україні); нам хочется еще взглянуть на Вас, или, по крайней мере, поговорить с Вами... Последнее сочинение, приобретенное мною, есть „Сон“ — эта гениальная сатира, отразившая в себе так метко пороки петербургских придворных вельмож, карающая так грозно наших мучителей, раскрывающая раны нашей Украины... Скоро-ли увидим мы Ваши сочинения в печати, по крайней мере хотя некоторые; я думаю охотников-издателей много найдется. Мы этого ждем с нетерпением...“

основы современного общества и погубить сторонников нынешнего порядка" — така основна вимога цього гуртка. Вся Росія поділяється на дві партії: одна — партія імператорська — поміщики, буржуазія; друга — партія народня. Між ними люта безупинна боротьба, „...покаместь будет существовать современный экономический порядок, при котором немногие, владеющие капиталами, являются руководителями участия остальных“.

Зайчневський, організатор і керівник цієї групи, закликав знищити „сотни тысяч помещиков“ і, „когда будет призыв в топоры“, — „тогда бей императорскую партию, не жалея, как не жалеет она нас теперь! Бей на площадях, если эта подлая сволочь осмелится выйти на них; бей в домах, бей в тесных переулках городов, бей на широких улицах столицы, бей по деревням и селам! Помни, что тогда, кто не с нами, тот будет против нас; кто против, тот наш враг, а врагов следует истреблять всеми способами!“

Щоб здійснити ці революційні вимоги, треба запровадити диктатуру революційної партії, яка захопить владу, щоб швидше звільнити нарід від рабства. Такі були позиції гуртка Зайчневського, що так приваблювали Шевченка.

Характеристично, що скоро після смерти поета жандармерія під час трусу в член в цього революційного гуртка знайшла багато поезій Шевченка разом із творами Герцена та іншими нелегальними виданнями, призначеними для щонайбільшого поширення серед народу, як могутній засіб проти урядової агітації.

Шевченко, визнаючи революційну свідомість мас за неодмінну умову повстання, а революцію уявляючи собі як масовий виступ пригноблених, — намагався в міру сил і можливості, організувати політичну пропаганду серед спролетаризованих мас столиці. „Живя в Петербурге (після повороту з заслання), Шевченко любил посещать трактир около биржи, в котором собирались матросы с иностранных кораблей: голландцы, англичане и друг., и в который поэтому очень редко заглядывала полиция... Шевченко приходил в страшно возбужденное состояние, бранил все... и со всего размаху колотил кулаком по столу“. (Ці відомості, подає панок Білозерський). Серед матросів, поміж голотою з околиць столиці, ховаючись від пильного ока жандармерії, поет-революціонер розкриває свою душу, що вся палає нестримним гнівом та ненавистю до царату. Ліберал Білозерський звернув увагу тільки на те, що Шевченко „колотил кулаком по столу“... Але, безперечно, не для цього ховався сюди поет від поліцаїв... Інтереси революційної пропаганди штовхали його сюди.

Шевченко розгортає величезну роботу над організацією

„недільних шкіл“ на Україні, які з кінця 50 рр. досить поширюються в Росії Уряд одразу ж взяв ці школи „под надзор“, побачивши, що в них поруч з викладанням провадиться антиурядова агітація. Спеціальним циркуляром з 30. XII 1860 р. міністер народньої освіти пропонує місцевим органам „установить усиленный контроль за преподаванием и за благонамеренностью педагогического персонала“.

Шевченко разом з тим багато працює над складанням книжок-підручників для народу, а р. 1861 видає „Букварь южно-русский“ українською мовою. „Свого часу, — каже т. Скрипник, — буквар нашого геніяльного поета, що він його склав на те, щоб навчати письменности трудящу людність, яка щойно визволялася з кріпацтва, був історичною подією“.

Останні дні Коли б окремі вогні селянських повстань, що життя поета освітлювали реформу 1861 року, перетворилися на велике полум'я селянської війни, на могутні хвилі соціальної революції, — Шевченко безперечно був би серед найвідважніших її ватажків, її надхнених провідців.

О, люди, люди небораки.
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж такі люди, не собаки!

Так каже за декілька тижнів перед смертю невгамований бунтар Шевченко, палаючи ненавистю до кріпацько-рабської Росії.

Втомились ми і підтоптались
І розуму таки набрались...

каже поет, підсумовуючи своє життя, свої багаторічні пози з царатом.

Зненависть і бажання помсти водять все більше рукою співця визвольних змагань та соціальної боротьби українського народу.

Скоро наступить довгожданий мент народньої розправи —

...Вітер з поля
Дихне, погне і полама
І вша злая своеволя
Сама скупавтється сама
В своїй крові (1859. 6. XII)

Така його найпалкіша мрія; таке його тверде переконання.

Близиться час розплати з гнобителями — пророкує, йдучи в могилу той, кожне слово якого — вогонь селянських повстань, від цілої постаті якого віє духом „нової пугачівщини“. Його не злякає чорна паша Петропавлівської фортеці, цього гранітного символу гніту й насильства; його не залякають передсмертні хрипіння і зойк закатованих борців!

Буровісник соціальних хуртовин безбоязно дивиться вперед і бачить там, у глибині десятиліть, зорю нового визвольного дня —

Сонце йде.

І за собою день веде!
І вже тії хребетносилі,
Уже ворухаться царі...
І буде правда на землі!

Це не буде братерство всіх людей — і панів, і трудящих, ні — цей новий світ настане лише тоді, коли „умруть ще незачатіі царяга“, коли над панським трупом виросте бур'ян:—

Будяки

Та кропива, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе.

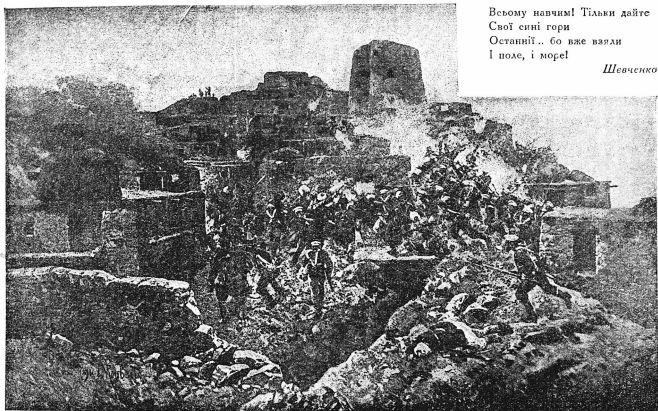
На місце ж царів, панів, попів — стануть мільйони роблящого люду. Вони, і тільки вони, опанують світ, вони утворять світле, соняшне, радісне життя на землі.

Після того, як буде знищено владарів світу, як вогонь повстань „осквернену землю спалить“ — на оновленій землі владарем стане праця, праця вільних, щасливих людей. Ось ідеал майбутньої організації людського суспільства, який висуває Шевченко в останні дні свого життя, прийшовши до висновку, що лише клясовою боротьбою, зі зброєю в руках можна здобути волю.

10 березня 1861 р. о п'ятій годині ранку зактив навіки свої очі велетень українського народу.

Тривога над Піп і жандарм, два рідних брати, не лишили свіжою моги- Шевченка і після його смерті. Жандарм писав: лою „Сегодня (тобто 8 травня) — повезут на пароході в Канев тело умершего Шевченка, где предполагают предать его земле. Так как при погребении, по всей вероятности, будет большое стечение народа, то я предписываю вашему высокоблагородию принять надлежащие строжайшие меры к соблюдению порядка и впоследствии немедленно мне донести“. А попи в урочисто-жалобних ризах, йшли за труною поета, користуючись з того, що Шевченко вже труп, — і кадили чадом своїх гугнявих молитов за „упокой душі раба божого Тарасія“.

55 роками пізніше те саме трапилося і з похоронами великого каменяра, поета-революціонера Франка. Безпорадний фізично, але міцний іскорками давнього протестантського вогню, ворог попівства і релігійного дурману, Франко перед смертю заповідав ховати його без попа і церковного обряду. Але галицькі „ботокуди“, консервативні кола, що з ними воював Франко і що так рано загнали його в домовину, насміялися над пам'яттю покійника і урядили йому врочистий попівський похорон. Цим панівна кляса та її льокаї — попівство — намагалися знешкодити поетів-борців. Але даремно! Могила Шевченка почала з перших же місяців відог-

Всьому навчим! Тільки дайте
Свої сині гори
Останній.. бо вже взяли
І поле, і море!

Шевченко

Штурм аулу.

(З картини Рубо).

равати виразну протипанську, протиурядову роллю. Ще за життя Шевченкового, 6. X 1859 р. Михайло Максимович писав поетові з Прохорівки: „В окрестностях Михайловой горы — оставили Вы о себе живейшие и самые сердечные воспоминания. А на правой стороне Днепра Вы стали лицом мифическим, о котором идут уже баснословия и легенды, наравне с преданиями старых времен“. Уже тоді селянські маси творили „баснословия и легенды“. І саме тут, на Правобережжі, звідки походив сам Шевченко і де найкомпактнішою масою, в особливо нестерпучому соціальному ярмі, стогнали селяни-кріпаки.

Тепер же, коли наслідком „реформи“ селяни вийшли на „волю“, обідрані до жахливих злиднів, коли чимраз вище підіймалася хвиля селянських повстань, — могила поетова, насипана кріпацько-бідняцькими руками, стала осередком, куди прямували десятки Шевченкових соціальних батьків, матерів, братів і сестер.

Коли на свіжонасипаній могилі поетовій почали сходитися скалічені панськими канчуками, обікрадені „всемиловивейшею реформой 19 февраля“ убогі селяни, коли серед них глухо пронеслися думки про потребу шукати „нової, кращої волі“, і почали особливо ширитися найрізноманітніші визвольні легенди, чутки і проклямації, — все це страшенно занепокоїло навколишнє поміщицтво і зчинило серед них нечувану тривогу.

Здрагаючись від жаху перед селянськими заколотами, перед привидом нової гайдамаччини, перелякане панство на Канівщині, спостерігаючи, як на могилу Шевченка сходяться десятки, сотні кріпаків із найвіддаленіших закутків, — спішно, серед ночі шле такого листа до вищої губерської влади: „Гор. Канев есть центр заговора против помещиков, а Корсунь — подручное место. Есть очень деятельные агенты между последователями Шевченка. Мы на вулкане; неведение или беспечность полиции удивительны. Я (тобто поміщик Парчевський — *Е. Ш.*) поставляю себе в священную обязанность предупредить об этом Вашу светлость и прошу поручить господину Змиевскому приехать сюда, разузнать о деле. Данные, которые я имею, не вымышленные и каждому позволено за щ и щ а т ь, кто знает, быгь может, свою жизнь, а время не терпит! 12-го июля (1861 р.). P. S. Я бы просил письмо это сжечь!“ (До речі, листа писано французською мовою для більшої конспірації). А вже 17 липня київський генерал-губернатор князь Васильчиков „совершенно секретно“ дає таке розпорядження „господину киевскому гражданскому губернатору“: „тогчас командировать корпуса жандармов полковника Грибовского в гор. Канев и с. Корсунь и поручить ему, прибыв туда под благовидным предлогом наблюдения за исполнением крестьянами своих повинностей

В отношении помещиков или за успехами мер, принятых к истреблению саранчи, совершенно секретно собрать подробные сведения по обстоятельствам письма и записки помещика Парчевского... сделать немедленно обыск у всех лиц, на которых падает подозрение в участии в заговоре, и когда по обыску найдены будут улики, тотчас арестовать виновных и ожидать дальнейших моих распоряжений по этому делу“.

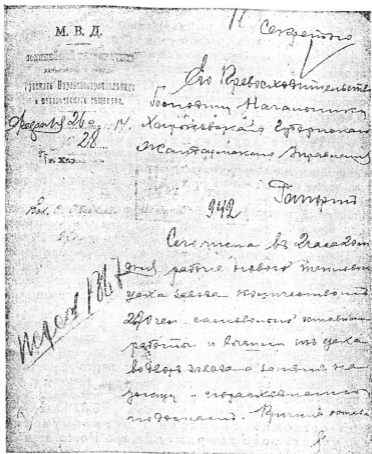
„К могиле Шевченки, — писали дворяни, — которого проstonародье стало почитать пророком, а каждое слово его заветом, стекается много посетителей и распространяется молва о надеждах крестьян завладеть безвозмездно землей помещиков, а также о зарытых в могиле над прахом Шевченка священных ножах, и что вскоре настанет час, когда по прежнему будут резать панов, чиновников и духовенство, скрывающих права народа“.

Поміщики вимагали зруйнувати могилу, перенести кудись в інше місце Шевченкове тіло, „где сборища и демонстрации не могли бы иметь места“. З наказу генерал-губернатора, надіслали спішно до Канева сотню козаків, вчинили багато арештів, ще більше послали жандармський догляд за могилою. Але хоч революційні думки про скасування поміщицької власності на землю, про повне скинення поміщицької влади не могли не снуватися в головах учорашніх кріпаків, проте віки рабства далися знаки: в ті часи селянські маси ще були нездатні ні на що інше, крім окремих розпорочених заколотів. У своїй переляканій уяві поміщики перебільшили тоді справжню небезпеку — насування нової гайдамаччини, нової революційної хвилі, але цей жах перед невмирущим закликком кріпацького поета — різати пана, оце відчуття соціальної спорідненості між гнівною кобзою покійного поета і темними, забитими, найбезсоромніше пограбованими селянами — дуже характерні для клясових ворогів Шевченка.¹⁾

Шевченкові Ідеї цього „необразованного, утратившего лучдні за царату шие черты своей крестьянской среды, закоренелого безбожника, нахального хулителя власти и закона“ (слова ген. губернатора кн. Васильчикова), що „имели свойство“

¹⁾ В своїх записках за 1862 рік генерал Дубельт писав: „На памятнике тысячелетию России предположено изобразить в барельефе мужей, способствовавших своими подвигами прославлению Российского государства и между ними помещен Тарас Шевченко. Наши литераторы умели придать этой личности какой-то блеск, которого он отнюдь не заслуживает. Литературное достоинство этого и что ж иного человека состоит в нескольких малороссийских песнях и повестях на старинном малороссийском наречии, которого теперь почти никто не понимает. Не думаю, чтоб эти песни и повести могли способствовать к прославлению России... Вся отвратительная его наружность, самая грубая, необтесанная речь

розбуркувати раз-у-раз „революційне движение в обществе“, не давали спокою дворянам, попам та сторожовим псам царату — жандармерії протягом усього дальшого існування Російської імперії, аж до її загибелі. „Сегодня, 24 февраля

Рапорт поліції про страйк на паровозобудівельному заводі в Харкові в Шевченкові дні 1914 р.

му жидская, в порядочном доме стыдно было бы иметь его дворником, и вот этого то человека успели украинофилы выказать славою, честью и украшением Малороссии, и под личиною общественного мнения, оскорбить, замарать его ликом памятник тысячелетия России! Если бы в подобных случаях, прежде их окончательного решения, повелено было обращаться в III отделение государственной канцелярии для узнания так сказать подноготной, то наши рифмоткачи не имели бы возможности так искажать истину и так дерзко обманывать правительство*.

(1914 року — *Є. Ш.*), — пише начальник харківської губерської управи, генерал-майор Риковський, — в 2 часа дня, рабочие, в количестве до 300 человек теплового цеха паровозостроительного завода прекратили работы в знак празднования памяти Шевченка в день его смерти... Следует считать, что в этом цехе имеется масса сознательных рабочих“. А піп, „благочинный священник“ А. Гончаревський в цей час усім „отцам настоятелям церквей 2-го округа Ахтырского уезда“ „совершенно секретно“ пропонував вжити всіх заходів, щоб не допустити вшанувати пам'ять Шевченка, „принимая во внимание, что в литературной деятельности малороссийского поэта — Шевченко, явно обнаруживаются отрицательное, противоцерковное и противогосударственное направление, во многих произведениях его допускаются явно кощунственные, богохульные выражения, направленные против почитания божией матери, святых угодников божиих, святых икон, а также против верховной власти в государстве“.

Попівство і жандармерія об'єдналися в боротьбі проти спадщини поета-борця, проти його „пагубного влияния на народные массы“. Проте жандармсько попівські утиски проти шанування пам'яті великого революціонера ще більше сприяли назріванню тих сил, що призвели, нарешті, до величезної народньої революції, що на чолі її стояв найреволюційніший в світі пролетаріат під бойовими більшовицькими прапорами.

„Заборона шанувати Шевченка, — писав р. 1914 Ленін, — була таким чудовим, на диво щасливим і вдалим заходом з погляду агітації проти уряду, що кращої агітації й уявити собі не можна. Я гадаю, всі наші кращі партійні агітатори ніколи не досягли б за такий малий час таких нечуваних успіхів, з протиурядового погляду, яких досяг цей захід. Після нього мільйони „обивателів“ почали перетворюватися на свідомих громадян і переконуватися в правдивості того твердження, що Росія є „в'язниця народів“.

„Історія знає багато великих і талановитих письменників, але в історії дуже рідко були такі письменники, що свій письменницький талант, свою геніяльність віддали цілком на службу революційній боротьбі за визволення трудящих“.

Л. Каганович.

„Ніхто другий, як партія пролетаріату, мав право піднести і піднесла прапор, що його в своїй мужицькій поезії розгорнув Шевченко для того, щоб повести оту „громаду в сіряках“, але не назад у минуле, а вперед—до соціалізму“.

Затонський.

Шевченко в ході революційного розвитку

Роля Т. Г. Шевченка в розгортанні революційної боротьби визначається тим, що Шевченко спромігся стати одним із найпослідовніших, найнепримиренніших, найглибших виразників тенденцій селянської революції в момент найгострішої революційної кризи середини XIX століття. Не можна нічого зрозуміти в діяльності Шевченка, коли не взяти на увагу, що ця діяльність безпосередньо пов'язана саме з назріванням глибокої революційної ситуації 1859—61 рр., яка так широко захопила інтереси мільйонних селянських мас. Саме ця обставина надала думкам Шевченка того розмаху, що забезпечив йому величезну роль в історії революційного руху.

Без вагань і сумнівів, із непохитною послідовністю і готовістю йти до кінця, Шевченко поставив ставку саме на революційний вибух, на селянське повстання.

... Добра не жди,
Не жди сподіваної волі—
Вона заснула: цар Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух стадить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить...

Хіба можна було тоді, наприкінці 50-х років ще рельєфніше виявити ідею селянської революції? Потрібна була вся геніяльність Шевченка, щоб тоді, в добу, коли тільки но готувалася „селянська“ реформа, зрозуміти з такою ясністю її основний панський характер, зрозуміти, що йдуть нові порядки, так само наскрізь ворожі трудящим, як і старі, і що

єдиний вихід — повстання найширших мас. До того ж, Шевченко добре збагнув, що існування царсько-поміщицького уряду, який прикриває антагоністичні суспільні сили, є страшне лихо, що особливо погіршує стан трудящих. Цей уряд треба розтрощити — такий вихід пропонує бойовий поет селянської демократії.

Великий російський соціаліст і демократ Чернишевський саме в ці часи писав до Герцена в „Листах росіянина“: „Ні, наше становище жахливе, нестерпне, і тільки сокира може нас визволити, і ніщо, крім сокири, не допоможе. І нехай ваш „Колокол“ провозвістить не до молебну, а дзвонить на сполох. До сокири кличте Русь!“

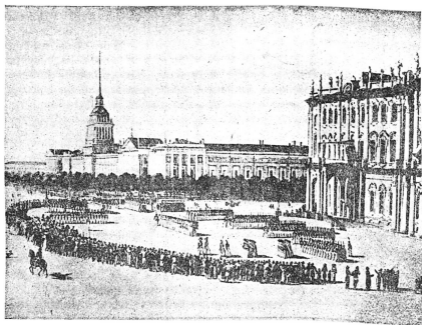
Саме Чернишевському належить заслуга — висунути в цій напруженій революційній ситуації політичну програму, розраховану на те, щоб зрушити селянство на соціальну революцію. Шевченко ж — близький приятель та ідейний спільник Чернишевського — виступає в ці роки саме в числі цих надзвичайно нечисленних революціонерів, що на чолі їх стояв Н. Г. Чернишевський.

Тоді як дворянство аж верещало від захоплення од царських рескриптів, коли вся панська Росія аж гула від урочистих обідів та бундючних промов, а члени Харківського губерньського комітету підписали навіть складений ними проект особливо виготовленими перами з літерами А. П., з написами на ручках: „24 марта 1859 г. Харьков“, передавши ці „історичні“ пера на збереження до парафіяльних церков, в період цього особливо огидливого повзання й голосних пустих фраз, — Шевченко продовжує ще з більшим напруженням свій позов з царатом, а також з „лакействующими“ лібералами, що щось сюсюкали про „зарю освобождения“ з царської ласки.

Буде бите
Царями сіяне жито!
А люди виростуть. Умрутъ
Ще незачаті царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі!¹⁾

Так уявляє собі майбутнє Шевченко, виразник програми селянської соціалістичної революції.

¹⁾ Близькі до цього мотиви знаходимо в писаннях Чернишевського. „Тогда будет борьба, тогда угнетенные сознают, что они угнетены при настоящем порядке вещей, но что может быть другой порядок вещей, при котором они не будут угнетены, — писал Чернишевский. Поймут, что их угнетает не бог, а люди, что им нет надежды на правосудие, ни на что, потому что между угнетающими нет людей, стоящих за них. А теперь они самого главного из этих угнетателей считают своим защитником, считают святым“.

...Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються...

Шевченко.

Вычищенная и выбеленная лейб-гвардия,
безмолвная бюрократия, несущиеся курьеры,
веподвижные часовые, казаки с нагайками,
полицейские с кудачами, полгорода в мун-
дирах, полгорода, делающий фронт, и це-
лый город, торопливо снимающий шляпу.

Герцен.

„Развод караулов“ на кошиш. Палацовому майдані за царювання Миколи
(З тогочасної акварелі).

Тепер для кожного, хоч трохи обізнаного з наукою Маркса і Леніна, цілком легко довести і викрити основний огріх такої програми—несполученність поняття соціалістичної і селянської революції, утопічність цієї побудови, що в їй не відведено навіть найменшої ролі пролетаріатові. Але було б антиреволюційним педантизмом і вузьколюбим школярством не зрозуміти, що для кінця 50-х і початку 60-х років програма „селянської соціалістичної революції“ була природним і єдино можливим прапором для тих людей, які справді хотіли йти до кінця в боротьбі з усіма формами кріпацтва і просунутися якомога далі шляхом завоювання соціалістичного ладу.

Ленін показав, а історія потвердила, що повалення царату і кріпосництва, завоювання вихідних позицій для побудови соціалізму можливе в Росії тільки через пролетарську революцію, через революцію соціалістичну, яка за одним разом довершить виконання багатьох завдань буржуазно-демократичної революції.

А реалізація цього завдання—встановлення диктатури пролетаріату, що відкриває нову добу в історії людства, становить одну з найгеніальніших рис Ленінової науки і Ленінової тактики. Про це нічого не знав і не міг знати Шевченко, бож зовсім мала була роля і питома вага пролетаріату в тодішній Росії, бо не бачив і не міг бачити Шевченко в кінці 50 рр., що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити умови і суспільну силу для здійснення соціалізму. Але з-поміж усієї плеяди тодішніх революціонерів, що так чи так були виразниками селянської течії в революційному русі, Шевченко належав до тих, на кому найпоєднованіше відбивалися прогресивні революційні риси масового селянського руху. Селянство, навіть у добу найсильнішого революційного піднесення, неминуче хитається між буржуазією й пролетаріатом. „Революція, каже Ленін,—дедалі більше викриває двоїсте становище і двоїсту ролю селянства. З одного боку, величезні залишки панцизняка господарства і найрізноманітніші пережитки кріпацтва при нечуваному озлидненні та руйнуванні селянської бідноти цілком з'ясовують глибокі джерела революційного селянського руху, глибоке коріння революційности селянства як маси. З другого боку, і в ході революції, і в багатьох ідейно-політичних течіях виявляється внутрішньо-суперечливе клясове побудування цієї маси, її дрібнобуржуазність, антагонізм господарських і пролетарських тенденцій серед неї. Хитання зубожілого господарчика між контрреволюційною буржуазією і революційним пролетаріатом так само неминуче, як неминуче те явище в кожному капіталістичному суспільстві, що мізерна меншість дрібних виробників наживається, „виходить в люди“, перетворюється на буржуа, а величезна більшість або руйнується зовсім

і стає найманими робітниками чи павперами, або живе вічно на межі пролетарського стану". Вся історія революційного руху цілого світу і зокрема історія революційного руху середини ХІХ ст. аж дотепер потверджує цілковиту правдивість цієї тези Леніна, являючи постійну картину хитань навіть кращих представників селянського руху між пролетаріатом і буржуазією.

Шевченко всією своєю громадсько-політичною діяльністю відбив саме ту сторону селянської революції, якою вона з'єднується з рухом пролетарського соціалізму. Він втілює у собі ті риси масової селянської революції, які забезпечили через декілька десятиліть злиття в один могутній і переможний потік селянського і робітничого руху, коли пролетаріат став на чолі мільйонів трудящих мас і вперше підняв до відвертої революційної боротьби мільйони селянства.

З цього погляду Шевченко був цілковитою протилежністю дрібно-буржуазному народництву трудовиків і есерів, що втілює в собі ті риси селянського руху, якими він зливається і переплітається з буржуазним лібералізмом. Це сталося тому, що Шевченко був справжнім революціонером, не боявся мас, ішов до мас, бачив у масах справжнього творця історії. Ці бо маси, на думку Шевченка,—

Окують царів неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим...

Тому саме та ідейна демократична спадщина, яку революційна партія пролетаріату сприйняла від попередніх борців за революцію, з тим, щоб цю спадщину переробити, помножити й перевести на вищий, пролетарський ступінь,— з ім'ям Шевченка, з творчістю його глибоко й органічно пов'язана.

Твердим, упевненим кроком прийшов Шевченко до лав революційної демократії із своєю поезією, Шевченка як із своїм голосом, із своєю енергією, із своїм зброю класової боротьби смертельним для ворога талантом. Шевченко ставився до літературної праці, як до могутнього засобу пропаганди своїх ідей, поглядів на громадське життя, як до засобу розбуркати народні маси і підняти їх на боротьбу проти всіх основ гнобительського ладу. Який головний мотив Шевченкових творів? Через що саме він так міцно зв'язав себе своїми художніми творами з визвольним, революційним рухом ХІХ століття? Виходець із народніх низів, змушений змалку важити тільки на свої власні сили, зазнавши на власному досвіді тягару злиднів, визиску і поневіряння, пройшовши крізь пекло кріпацько-рабської Росії,— Шевченко

виховав у собі непримиренність до тієї системи, що узаконювала це пекло, як основу свого панування. Ця непримиренність, ворожість до компромісів, до будь-якого угодовства належить до найхарактерніших рис у творчості Шевченка і вона ото й поєднала його з табором соціальної революції, як її поета й активного бійця.

Шевченко прийшов у літературу й громадську діяльність повний зненависти до поміщицько-жандармського ладу, що душить і калічить людей, до полохливої тупости й консерватизму, покірливості долі, що утруднює боротьбу з ладом гніту та визиску.

У своїх художніх творах Шевченко піддав цей лад найнещаднішій критиці і зробив це переважно засобами художньої творчости.

Ця тема, яку він розробляв у художніх творах—тема викриття кріпосницько-февдальної системи, здавалося б, не нова в тогочасній і пізнішій літературі. Але Шевченко вніс нове в цю тему. Він поставив її по-своєму і цим позначив новий щабель розвитку української, та й не тільки української літератури. Це — повним і могутнім голосом заговорили в мистецтві мільйони пригноблених.

В усіх творах Шевченкових основне завдання—це показати звірячу і люту силу гнобительського ладу. Візьміть такі твори, як „Катерина“, „Кавказ“, „Варнак“, „Марина“, „Княжна“ і ряд інших. Ви там побачите, як Шевченко викриває цю силу, зриває з неї всі і всілякі машкари, показує її природу, її суть: обдурювання та брехню, кров і бруд дворянської Росії, пригночення та визиск, що на них вони ґрунтуються. Воднораз він викриває в своїх художніх творах і те, як ця сила душить, калічить людську особу, як вона гасить вільну думку й душить всяке поривання до нового.

Колись в славнозвісному творі—„Божественна Комедія“ Данте, великий фльорентійський поет, один з найбільших велетнів світового мистецтва, всіх своїх політичних ворогів, ворогів своєї рідної Фльоренції, розсадив по колах пекла, винайшов для них найрізноманітніші муки, а папу римського—свого найлютішого ворога, посадив у вогняну могилу, головою вниз і п'ятами вгору. Тих же людей, які ні теплі, ні холодні, які постійно коливаються, вкрив презирством і змусив їхні тіні кружлятися, як листя, гониме вітром. Шевченко, то повний веселощів, або тихого ліризму, то виблискуючи дотепом і нещадними, безжалісними сатирами, то насичуючи навколо простори бойовими звуками фанфар, виступає, як і великий Данте, політичним бійцем, цілковито віддаючи свій художній геній на боротьбу проти рабства і гніту. Як громовиця проносяться його гайдамаки, співаючи в святому запалі славу селянській різанині, проходять символи найстрашнішого соціально-

ного злочинства — сироти-жебраки, занедбані байстрята, нещасні покритки, розгортаються страшні картини уквітчаного шворками з шибениць, розхристаного, озвірилого панства, що танцює з криваво-налитими очима дикий танок чорної миколаївської реакції під бубон людожерського патріотизму і зойк катованих кріпаків. Шевченкова муза — нещадний каг всіх і всіляких гнобителів, починаючи від „годованого ченця“ — папи й „порфірородного ідола“ — царя і кінчаючи — мерзенними полупанками і п'явками-куркулями.

Шевченко викриває кріпосницько-февдальний лад як великий і яскравий художник, що цілком володіє своїм майстерством. Справа в нього зовсім не сходить на викривальні промови, що їх чути в тій або тій формі на сторінках його творів. Шевченко таврує панів, чиновників, попів, викриває їхню суть своєю зброєю — засобами художньої творчости, засобами художнього слова. Це багато складніше й надає особливої сили його творам.

Шевченко не просто фіксує кріпацький побут, — він його ненавидить. Він закликає до зміни побуту, до зміни умов життя. Він закликає до боротьби проти ладу рабства і пригноблення. І оцею закликом, це прагнення вперед, що ми його бачимо в кожному творі Шевченка, — це й характеризує його як революційно-демократичного реаліста, як художника, що не тільки змальовує перед нами дійсність, а й кличе вперед, до революційного розв'язання її суперечностей. Художнє слово Шевченкове — це гострий ніж із чистої криці, спрямований у серце пансько-гнобительського ладу.

„Надобно сказати вам, що о крепостном праве решительно запрещено писать“, казав одного разу в листі до Добролюбова Чернишевський — майстер езопівської політичної мови. Отож цензура примушувала часто і Шевченка вживати найрізноманітніших заходів, щоб сказати такі революційне слово. Всі оті його „подражання“ псальмам, алегорії, символи, всі оті начебто „екзотичні“ сюжети —

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось

— є ніщо інше, як певний політичний прийом — пройти через рогачки царської цензури, просунути за всяку ціну засобами художньої творчости ідею селянської революції. Шевченко переконаний, що з його поезій, з його дум —

... зійдуть і виростуть
Ножи обоюдні...

Шевченко писав, прагнучи, щоб
На весь світ почули,
Що діялось в Україні.

Шевченко бажав, щоб слово його

... огъенно заговорило,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
Й по Україні пронеслось...

Твори Шевченка—це найтяжчі винувальні вироки проти гнобительського ладу, що обертає величезну більшість людства на скалічених, прибитих, пригуплених людей. Це не сльозливо-міщанське сумування, ні, це бунтівне і гнівне мистецтво „нової пугачівщини“, що своїм зором пронизує суспільні противенства і шукає революційного їх розв'язання.

Шевченко твердо сподівається, що його дума

... Упаде... на землю
І притчею стане
Розпинателям народнім—
Грядущим тиранам.

Він вірить, що вогнені слова його, кинуті в найглибші маси трудящим

... зійдуть і ростимуть і вийдуть з них люди!

що справа його—справа визволення трудящих—чимраз ширшим, гарячішим полум'ям охопить весь пригноблений край.

Шевченко—
виразник се-
лянської де-
мократії

Палка ворожість до кріпацтва і всього його поріддя в економічному, соціальному і юридичному житті—ось що робить Шевченка славним попередником робітничої партії.

Нещадна боротьба проти темряви, забобонів, віковичного дурману, що притуплював і сковував свідомість мас, проти всього консервативного, застиглого, рабського, прагнення до визволення, до надхнено-творчої праці в колективі, що розкріпачує особу, що дає вихід всім потенціальному силам людини—ось що наближає Шевченка до нас.

Відстоювання інтересів трудящих, передусім покріпаченого селянства; щира і глибока віра в те, що тільки знищення кріпацтва та всіх його залишків принесе загальний добробут трудящим і щире бажання сприяти цьому—ось що робить Шевченка, кращого сина своєї епохи, геніальним провісником пролетарської боротьби, великим попередником революційної класи!

Ці риси, такі характерні для цілої громадсько-політичної діяльності Шевченка, складають те, що зветься селянським демократизмом, демократизмом передпролетарським, демократизмом того етапу суспільного розвитку Росії, коли демократизм і соціалізм зливалися ще в одне неподільне, нероз'єдане ціле.

Що означає, коли кажуть, що робітнича класа „дістала в спадщину“ традиції селянського, тобто в своїй основі буржуазного демократизму?—Це аж ніяк не означає, що пролетаріят „дістав в спадщину“ його буржуазну обмеженість. Ні, він

переміг цю обмеженість до кінця. Але це означає, що тільки пролетаріат, що почав у Росії з кінця ХІХ ст. боротьбу за соціалізм, а разом із тим найрішуче й найпоплідовніше боровся з усіма виявами й залишками кріпацтва, боровся за свободу й освіту народу, за інтереси і робітничої і селянської маси. Тільки революційна партія пролетаріату з честю перейняла з рук селянських демократів 60-х рр. їхній демократичний бойовий прапор.

Досі ми спинялися на тій демократичній стороні діяльності та ідей Шевченка, які визначили його ролі, як революціонера-вождя тих суспільних сил, що творять шляхом революційної боротьби історичний поступ суспільства. Але у Шевченка була й інша сторона його ідеології. Він був не тільки революційний демократ, а одночасно й соціаліст-утопіст, що не розумів дрібнобуржуазного характеру своєї революційності¹⁾.

Більше того — весь шлях громадсько-бойової і літературної діяльності Шевченка є складний багатосторонній процес, що розгортався не як замкнуте коло, відірване від усього життя. Соціально-політичне, культурне середовище, обставини, перешкоди й події важкого життєвого шляху формували психологію поета. Шевченко в кінці 50-х рр. і Шевченко на початку 40-х рр. далеко не той самий: лишаючись протягом цілого свого життя найкращим виразником убогого, покріпаченого селянства, він зформується як трибун селянської революції разом із зростанням потужної хвилі селянських рухів, разом із назріванням революційної ситуації 1859—61 рр. Літературне обличчя Шевченка, що кидає грізні слова правди просто в обличчя царатові, Шевченка, що вважає ідею комунізму за цілком придатну для реального життя, — склалося не відразу. Його погляди перейшли кілька етапів-змін на основі подолання, переборювання неревольюційних елементів у своєму ранньому світогляді. Творчий шлях Шевченка яскраво свідчить, як далеко пішов вперед, як колосально політично виріс поет.

¹⁾ Треба відзначити, що на Шевченка мав вплив Чернишевський не лише як революційний демократ, але й як соціаліст-утопіст. Цілком арозуміло, що Черншевський, живучи й працюючи в кріпацькій Росії (де все розумове життя зосереджувалося в окремих нечисленних гуртках, а стихійні селянські бунти були єдиною формою, в якій виявлялося обурення визискуваних мас), не знав пролетаріату, як гегемона, як провідної сили соціальної революції, хоч і уявляв собі суспільний процес, як боротьбу, як сутичку клас. Тому у вченні цього великого „мужицького демократа“ поруч з фаланстером, по'удованим на основі найдосконалішої техніки, лишалася архаїчна „община“, як одна з форм майбутнього соціалізму. Коли уважно проаналізуємо Шевченкові твори 58—60 рр. (наприклад „Я не надужаю, нівроку“ 1858 р.), то переконаємося, наскільки великого значіння надавав, йдучи за Чернишевським, і Шевченко старій, напівфевдальній селянській громаді.

Непевне вдумали свято
Патриції—аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остигло
Самим їм дурня вихва-
лять:
То заразом, щоб доконати,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря нав-
вать
Самим Юпітером—та й
годі!
І написали воеводам
По всьому царству: так і
так,
Що кесар... бог! Що більш
од богів!

Шелеченко.

Літографія, що її було видано
на честь 25-річчя царювання
Микола I.

„Коли брати формально, — каже Затонський, — то в Шевченкові знайдеться поряд палкої революційності досить і націоналізму і релігійності. Ото тільки поміркованости, елеїности, лицемірства та суєсловія ніде не знайдете — даремно шукати, — а щодо націоналізму, ідеалізації селянської обмежености, славословія козащини (навіть з гетьманом на чолі — цього у Шевченка досить. Через те має змогу чіплятися за мужицький чобіт велетенської постаті Шевченка якраз оця реакційна автокефально-шовіністська зграя“.

Шевченко і релігія Візьмемо ставлення Шевченка до церкви, до релігії. Шевченко в багатьох своїх творах, особливо пізнішої доби, нещадно громить церкву, попівство, візантійщину, глибоко викриває експлуататорське ество „служителів бога“. ¹⁾ Наприклад, повертаючись із заслання на пароплаві (Волгою) та пропливаючи повз місто Чебоксари, де „принаймні наполовину будинків і церков“, поет, прекрасно розуміючи зв'язок між релігією та командними клясами, дає таку правдиву політичну оцінку православію: „Для кого й для чого їх (церкви) побудовано? Для чувашів? Ні, для православ'я! Головний вузол московської старої внутрішньої політики — православ'я“. Для Шевченка попівство й церква — засіб існування самодержавства, засіб для гнобительського ладу взагалі. Прикриваючись „димом фіміяму перед порфірородними ідолами“, прикриваючись „розп'ятієм і багрянницею“, самодержавство веде свою імперіалістичну політику, ув'язнює нові й нові вільні народи.

Пригадайте, як в творі „Єретик“ (1845 р.), Шевченко викриває справжнє обличчя і звірячий вищир хижачьких зубів „намісників Христа“ — римських пап, з якою страшною художньою силою показує він цих отруйно-гидких катів, душителів, зажерливих, брудних падлюк, осатанілих рабовласників, що не гнушаються нічим, захищаючи награване добро, захищаючи старий світ, що кровоточить і гние, нападаючи на все нове, обкрадаючи пригноблених, переслідуючи і не по-людсь-

¹⁾ За часів Шевченка попівство особливо одверто виступало захищати рабство, свавілля рабовласників. Духовна цензура, наприклад, касує все „неблагоприятное гражданскому правительству“ з книг, присвячених питанням „християнської етики“; вона засуджує „дикіє“ думки про те, що „рабы, если только позволяют обстоятельства, должны стремиться к свободе“. „Сколь вредные могут произойти следствия от сего внушения, — пише арх. Платон р. 1835, — это для всякого очевидно. Между тем по учению слова божия и рабы могут достигать вечного спасения. Апостол ясно говорит: „каждый оставайся в том звании, в каком призван“. Вже напередодні реформи ставропольський єпископ Іг. Брянчанінов доводив, що „нет счастливее состояния, как крепостное право“, а Іосиф, арх. Казанської дух. академії, розвивав теорію, що кріпацтво „установление божественное, святыми отцами правительствующей церкви поддержанное, благоверными царями упроченное“.

кому розправляючись з живими силами людства. Хруст людських кісток, передсмертне хрипіння, запах горілого людського м'яса, сморід і чад кострів, стогін в підземних тортурнях — ось „славні“ вчинки „святих отців“. Папський Рим — осередок найвитонченішої проституції, наймерзотніших вакханалій „скажених кабанів“; папські „походи“ — це найнещадніший грабж, винищування, вирізування цілих селищ, це море крові, це бенкет „святих“ розбійників на трупах старців, жінок і дітей.

„...Кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрайї ряд...
І повен Рим байстрят.
От їх догмати і їх слава!

Чорно-кривавою мерзотністю віє від „благочестивих діянь смиренних отців церкви“, цих справжніх майстрів жорстокої розправи над закованими, цих досвідчених вбивців з-за кутка, найкваліфікованіших злочинців і брезунів. Палять, мордують, кидають за ґрати, душать всіх тих, що стоять поперек дороги гнобительському ладові, кроплючи „миром господньої благодати“, що від неї носить при собі ключа „святейший“ папа. Кат і піп — два рідні брати, що вірно служать „коронованим ідолам“, упиваючись кров'ю трудящих.

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольськїм престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію шинкує,
І рай у найми відав.

Поет викриває грабжницьку й лицемірну душу православного „візантійства“, показує справжнє обличчя його, розгортаючи релігійне лахміття.

Храми, каплиці і ікони
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленїї поклони —

За кражу, за війну, за кров,—
Щоб братню кров пролити просять,
А потім в дар тобі приносять,
З пожару вкрадений покров.

З огидою, взявши за комір, показує поет трудящим попів, цих „п'яних патлатих жерців“, розкриває середину „божественных храмов“ — „обезображенных животных капищ“, виставляє на світ ікони, наприклад, ікону „спасителя“ — „безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске“, підкреслює безнастанно спорідненість між царем, поміщиком та попом.

А маги, боизи і жерці
(Неваче наші панотці)
В храмах, пагодах годувались,
Мов кабани царем на сало

Та на ковбаси. І царі
Сами собі побудували
Храми, кумири, алтарі —
Раби німії 'поклонялись.

Архиерейська служба для поета — „кукольна комедія“, а „служба божа“ в московському Кремлі справила на нього таке враження:

„Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверческом торжестве, то может-быть оно бы на меня произвело какое-нибудь впечатление, — теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?“

Поет на кожному кроці підкреслює, що церква, релігія — служить панам, гнобителям.

Давш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Давш високїї палати.

Шевченко бачить церкву такою, як вона була насправді — завжди „коленопреклоненну“ перед царською владою, завжди охочою своїм авторитетом освячувати всі і всякі форми і засоби пригноблення, визиску і катування трудящих. Бог „радиться з панамі, як править миром“, глузуючи разом із ними над тяжкими злиднями покріпаченого люду. Релігія, попівство, на думку Шевченка, є та сила, що відтягає увагу трудящих від революційної дії, руйнує їхню революційну відвагу. Дуже важко, на думку поета, „пройги вільному променеві світла в затиснуту попами невільничу голову“. Християнство — велика консервативна сила, що гальмує посування людства наперед: „Богомудрі пастирі церкви до дев'ятнадцятого віку намагаються прищепити дванадцятий вік. Пізенько схамулися!“

Такий самий нестримний гнів, як проти панства та чиновництва, збуджує в поета церква, попівство.

Від творів Шевченка віє палкою ненавистю до релігійного дурману. Аджеж факт, що жандарм у попівській рясі — єпископ Теодосій прилюдно заявив: „Каждая строка его, Шевченка, писаний есть неслыханное оскорбление святого лона церкви, не токмо православных иерархов, но zelo великое кощунство над всем святым человеком“. Саме попівство всіх гатунків заявляло не раз, що „муза Шевченки — поругание евангелию“, що „Шевченко — святотат и возмутитель духа“.

Аджеж ніхто інший, як Шевченко, нещадно глузуючи з „отців“ церкви, „боговдохновенных“ старців, писав:

„Віруйте й гиньте! пророки гласять,
— Як же його вірять? Заплющивши очі?
Ой рад би я вірять, так серце не хоче!

Це ж Шевченко нещадно кепкує —

А бог куняв, бо се було б диво,
Щоб чути й бачить і не покарать...

I, — цілковито заперечуючи весь тогочасний лад рабства й експлуатації, роздираючи всі релігійні покрови, — це ж бунтар Шевченко, нарешті, 1860 року трощить і викидає геть усе старе, освячене віками й традиціями:

...Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закурят,
„Явленими“ піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати.

Попри все це, була б проте помилка заперечувати елементи релігійності у світогляді Шевченка, особливо на початку його діяльності. Шевченкове висміювання релігії, свист бича, що ним він періщив пухке розбещене тіло попів і богословів, дошкульні безбожні сатири не знищили проте до кінця елементів релігійності в його світогляді.

Його богохульба, його глузування з бога не перейшло ще в остаточне заперечення релігійного світогляду, хоч і давало для цього сприятливий ґрунт. Шевченко, ідеолог найпригноблених кріпацьких низів, не був і не міг бути послідовним атеїстом. Для того, щоб уміти боротися з релігією, „треба по матеріалістичному з'ясувати джерела віри та релігії“ (Ленін). До цього Шевченко не дійшов. Релігію — що є одна з форм духовного уярмлення, яке налягло на народні маси, пригнічені тяжкою працею і придавлені злиднями, — Шевченко не спромігся остаточно викоренити у своєму революційному світогляді. Шевченко, „мужицький чобіт якого глибоко вгруз в український мужицький дрібно-власницький чорнозем“ (Затонський), не спромігся остаточно подолати релігійних уявлень, що випливають з дрібно-власницького світосприймання, не зумів вигнати бога із усіх закутків свого світосприймання. Його бог ширяє над природою або просто розчиняється в ній, його бог — це прекрасні декорації природи і селянського оточення, що за ними розгортаються жорстокі, безрадісні суспільні стосунки:

...кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, — і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром;
Сам бог витає над селом!

Ось де бачить поет бога! Коли з огидою вибіг він із церкви з „християнського капища“, і побачив „по темному фоні широкого луга блискучу, граціозно покручену красуню Волгу“ то — „зідхнув вільно, мимоволі перехристився й пішов додому“, — релігійний бо настрій поета саме тут знайшов собі задоволення. Треба підкреслити також, що Шевченко дедалі більше відходив від релігійного світосприймання, дедалі виразніше

Й рішучіше еволюціонував у своїй вірі в бога, позбуваючись властивого особливо ранньому періодові його творчості релігійного пантеїзму, розвивав і поглиблював елементи заперечення релігії, наближався до атеїзму, стаючи на межі повного заперечення релігії, нещадно скидаючи під кінець свого життя пана-бога з небес і з нестриманим гнівом та глуфом саджаючи „вседержителя“ в кіот.

А ти, всевидящев око,
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невільників святих,
Як мордували, розпинали

І вішали? А ти не знало
І ти дивилося на них
І не осліпло? Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко,
Ти спиш в кіоті!

Такий Шевченко в питаннях релігії.

Дрібнобуржуаз- Дрібновласницька ідеологія виразно позначений у опіам лася і на громадських ідеалах та прагненнях Шевченка Шевченка.

З одного боку Шевченко говорить про землю „нерозмежовану, всім даную“, палко протестує проти поміщицької торгівлі нею, прагне полетіти за хмари, бо „немає там власти немає там кари“, проголошує навіть спільність майна:

Чи в що краще, лучче в світі,
Як укупі жкти,
З братом добрим добо певне
Пожить, не ділити?

Але абсолютно неправильно було б на підставі цих натяків робити висновок, що Шевченко був соціалістом, що в своїй програмі він намічав основні шляхи й заходи побудови соціалізму, здійснені тільки наслідком Жовтневої революції. Треба не забувати, що попри всю свою геніяльність і глибоку революційність, Шевченко виріс і зформувався в умовах феодално-кріпацького ладу і навіть наприкінці свого життя не бачив і не міг бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату створять реальні умови для побудови безкласового суспільства. Шевченків „соціалізм“ (як і весь народницький „соціалізм“ його часу та й пізніше), що полягає у вимозі визволити селян із землею, організувати громадське замлекористування, зреалізувати селянську ідею — „права на землю“, коли, нарешті —

...і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть, —

цей „соціалізм“ є тільки порожня фраза, добра мрія, що обгортає революційність буржуазної селянської демократії, але це далеко не справжній науковий соціалізм. Що більше землі одержали б селяни р. 1861 і що дешевше вони б її одержали, то сильніше була б підірвана влада кріпосників помі-

щиків, то швидше, вільніше й ширше пішов би розвиток капіталізму в Росії. Ідеї „права на землю“ і „зрівняльного розподілу землі“, які відстоював Шевченко, є не що інше, як формулювання революційних прагнень до рівності з боку селян, що борються за цілковите знищення поміщицького землеволодіння. Революція 1905 р. цілком ясно це довела: з одного боку пролетаріят виступив цілком самостійно на чолі революційної боротьби, з другого боку—революційні селяни, борючись за всілякі форми знищення поміщицького землеволодіння аж до „відкидання приватної власності на землю“, — „борилися саме як господарі, як дрібні підприємці“ (за Леніним).

Кріпачка-селянка в творі Шевченка „На панщині пшеницю жала“ бачить уві сні завітні мрії про майбутнє своєї дитини:

...І сниться їй: той син Іван	Уже не панський, а на волі.
І уродливий, і багатий,	І на своїм веселім полі
Уже засватаний, жонатий,	Удвох собі пшеницю жнуть,
На вольній бачиться, — бо й сам	А діточки обід несуть...

Хіба це не є ідеалізація дрібновласницького щастя, така властива світоглядіві селянина? До цієї ідилії селянського добробуту на клапті вільної землі, до „своєї хати“, до свого кутка прагнув Шевченко і в поезії і в особистому житті, намагаючись придбати невеличку садибу на березі Дніпра, збудувати хату й одружитися з простою селянською дівчиною.

або	Поставляю хату і кімнату, Садок-райочок насаджу; Посиджу я і походжу В своїй маленькій благодаті...	Під деревами тими Сяде собі в холодочку З дітками малими. А я буду груші рвати, Діткам подавати, З дружиною єдиною Тихо розмовляти: — „Тоді серце, як бравися, Сі дерева садив я... Щасливий я!“ — „І я, друже, З тобою щаслива!“
	Посаджу коло хати, На «спомин дружині І яблуньку і грушеньку На «спомин єдиний. Бог дасть, виростуть... Дружина	

Ось де бачить Шевченко свою „благодать“ — своя хата, своє поле, своє затишне кубельце. Вся селянська ідеологія його тяжить до дрібновласницького господарства як центру, освяченого віками і традицією.

Не можна заперечувати також властивого Шевченковому світоглядіві прагнення (в ранній період) заспокоїтися в минулому, його ідеалізації, виспівування селянської обмеженості:

У мойї хатині, — каже сям поет — як в степу безкраім
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У мойї хатині сине море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько „Гриця“ дівчина співає..

Повстання декабристів в 1825 р.
Кюхельбекер вбиває графа Мі-
лорадовіча

В іншому місці поет з глибоким сумом каже:

Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо, може серце
Хоч трохи спочине!

Оглядаючись на минуле, кохаючись у ньому, Шевченко разом із тим подає свої мужицькі картини-мрії майбутнього. Як же уявляє собі Шевченко це майбутнє?

...І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Оживуть степи, озера, —
І не верстові,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії

Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики.
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупі,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселії села.

Так має виглядати, на думку Шевченка, лад „без холопа і без пана“, лад, заснований на засадах рівності й братерства. Шевченко стояв за революційний шлях, за рішуче знищення всіх решток кріпосництва, за той шлях буржуазного розвитку, котрий у Леніна зветься „американським шляхом“. В розпочатій тоді активній клясовій боротьбі „пруського“ і „американського“ шляхів розвитку Шевченко заняв непримиренно-бойову позицію революційної селянської демократії. Ось через що його постать стала ненависною для всіх представників і захисників „пруської“ орієнтації, для всіх ліберальних писак. Проте революційність Шевченка не була і не могла бути пролетарською революційністю. Революційність Шевченка — це революційність буржуазно-селянської демократії. Таку ж соціальну основу мають засади братерства і рівності, які він захищав з таким запалом.

„Ідея рівності, — каже Ленін, — найреволюційніша ідея в боротьбі проти старого ладу абсолютизму взагалі і проти старого, кріпосницького велико-поміщицького, землеволодіння зосібна. Ідея рівності законна і прогресивна у дрібного буржуа-селянина, оскільки вона виявляє боротьбу з нерівністю феодалною, кріпосницькою. Ідея „зрівняльності“ землеволодіння законна і прогресивна, оскільки вона виявляє прагнення 10 мільйонів селян, які сидять на семидесятинному наділі і зруйновані поміщиками, розподілити кріпосницькі лянтіфундії по 2300 десятин! А в даний історичний момент ця ідея справді таки відбиває це прагнення, вона штовхає до послідовної буржуазної революції, помилково одягаючи це в туманну, квазісоціалістичну фразеологію. І поганий був би той марксист, який, критикуючи фалш соціалістичного прикриття буржуазних гасел, не вмів би оцінити історично-прог-

ресивного значення їх, як найрішучіших буржуазних гасел у боротьбі проти кріпосництва. Реальний зміст того перевороту, що видається народникові „соціалізацією“, складатиметься з послідовного розчищення шляхів для капіталізму, з найрішучішого викорінювання кріпосництва. Та схема, що її наведено вище, показує саме тахітум в усуненні кріпосництва і тахітум досягнутої при тому „зрівняльності“. Народник уявляє, що ця „зрівняльність“ усовує буржуазність, а тимчасом насправді вона виявляє прагнення найрадикальнішої буржуазії. А все, що є в „зрівняльності“ понад те, є ідеологічний дим, ілюзія дрібного буржуа“.

Отож, коли ми з такого погляду підійдемо до аналізу „соціалізму“ Шевченкового, коли схочемо визначити справжній історичний зміст його науки, а також ті неминучі наслідки, які повинні бути в силу об'єктивних умов, незалежно від волі і прагнень цього мужицького демократа,—то, відзначаючи глибоку революційну сторону нападів його на поземельну власність,—ми мусимо визнати в основі їх дрібнобуржуазний рух, що виразником його й був Шевченко¹⁾. Проте цей рух, узятий в ході революційного розвитку, є своєрідна первісна форма пролетарського, комуністичного руху.

„Того, що ви мрієте досягнути цим рухом,—каже Маркс на адресу дрібнобуржуазних революціонерів,—ви не досягнете. Замість братерства надійде дрібнобуржуазна відокремленість, замість невивласнювання селянських наділів—втягнення землі в торговий обіг, замість удару по грабіжниках спекулянтах—поширення бази для капіталістичного розвитку. Але те капіталістичне лихо, що його ви даремно хочете запобігти, історично є добро, бо воно страшенно прискорить суспільний розвиток і набагато наблизить нові, вищі форми комуністичного руху. Удар, завдаваний поземельній власності, полегшить неминучі дальші вдари власності взагалі; революційний виступ нижчої класи з перетворенням, що тимчасово дає вузький добробут далеко не всім, полегшить неминучий дальший революційний виступ найнижчої класи з перетворенням, що справді забезпечить цілковите людське щастя всім трудящим“.

¹⁾ „Зовсім невірно, вузько, антиісторично,—писав Ленін,—розуміють це слово (тобто „буржуазія“.—*Є. Ш.*), пов'язуючи з ним (без різниці епох) своєкорисний захист інтересів меншости. Не можна забувати, що в ту пору, коли... писали наші просвітники від 40-х до 60-х років, всі громадські питання зводилися до боротьби з кріпаковласництвом та його рештками. Нові суспільно-економічні стосунки та їх протиріччя тоді були ще в зародкові. Ніякого своєкористя через те тоді в ідеологах буржуазії не виявлялося; навпаки, і на Заході і в Росії вони цілком широко вірили в загальний добробут і щиро прагнули його, широко не бачили (почасти не могли ще бачити) протиріччя в тому ладі, котрий виростав з кріпацького. Ці побажання виявляють інтереси прогресивних суспільних клас, пекучі інтереси всього суспільного розвитку даним, тобто капіталістичним шляхом“.

Отже яке відношення має Шевченків „соціалізм“ до соціалізму пролетарського?

Коли розгорнулися одверті виступи і неухильно почала зростати пролетарська маса, коли зростала страйкова боротьба, пролетарська революційна агітація, коли за соціалістичним авангардом пролетаріату рушило і революційно-демократичне селянство, — постало завдання перед партією пролетаріату всіма силами підтримувати селянський дрібнобуржуазний рух, „розвивати його, робити його дедалі більше політично свідомішим і класово-визначенішим, штовхати його далі, йдучи разом із ним, бо ми йдемо незрівняно далі кінця всякого селянського руху, ми йдемо до цілковитого знищення самого поділу суспільства на класи... Справа свідомого революційного пролетаріату — всіма силами підтримати цей натиск (селянського руху), щоб він не лишив камня на камені в старій, проклятій кріпосницько-самодержавній рабській Росії, щоб він створив нове покоління вільних і сміливих людей, створив нову республіканську країну, де розгорнеться на просторі наша пролетарська боротьба за соціалізм“ (Ленін).

Робимо висновок. Шевченко не розумів неминучості перетворення патріархального ладу в індустріальний, не розумів неминучості розвитку капіталізму. Шевченко до кінця не розумів реальних основ сучасного йому господарчого ладу і тенденцій його розвитку. Він проголошує визволення землі від феодалів, поміщиків і передачу її до рук дрібних господарів-селян за найвищу, найвизвершенішу мету будь-якого руху взагалі. Він не розуміє, що вимоги селян розподілити поміщицьку землю, є вимогами певного історичного етапу, що в наслідок його лише пошириться база для капіталістичного розвитку і лише цей останній нечувано прискорить вищі форми комуністичного руху, породжуючи ту класу, яка справді забезпечить повне людське щастя всім трудящим. Проте було б величезною помилкою вважати, що дрібнобуржуазний утопізм цілком знецінює ролю Шевченка, ролю селянської демократії в суспільному розвитку. Підкреслюємо, треба вміти виділити реальний прогресивний зміст селянської демократії та її руху від химерних ідеологічних її серпанків. Розглядаючи всебічно дрібнобуржуазну демократію й Шевченка, як її виразника, треба вміти оцінити глибоку революційну сторону її нападів на земельну власність, треба бачити в цьому рухові, на перший погляд, цілком протилежному всіякому комунізмові, первісну форму пролетарського комуністичного руху.

На позиціях утопічного соціалізму лишається Шевченко розглядаючи суспільне життя, розглядаючи питання про суспільну перебудову в півсвіті абстракції, незалежно від умов місця і часу, а в ділянці історії він тим більше лишається

утопістом-ідеалістом. Читаючи міркування Шевченка про те, що освіта мас, розвиток знання є головний двигун історії, а „вічні“, „загальні“ істини можуть бути застосовані до всіх випадків скрізь і завжди, переконуєшся в ідеалістичному підході Шевченка до історії. Людина, на думку Шевченка, зобов'язана в ім'я істини робити вчинки „чесно“, суспільство повинно прагнути до втілення в собі справедливості і законності.

І день іде, і ніч іде...
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

Звідси, на думку Шевченка, справа і зводиться до того, що варто лише переконати людей в правдивості істин, в справедливості і законності нової побудови суспільства, як ці переконані люди і стануть прихильниками нової теорії. Однак, коли Шевченко переходив до аналізу конкретних умов в обставинах часу і місця, він чуттям геніяльної людини-революціонера бачив, що справа не у вічних істинах, котрі застосовуються завжди і скрізь, але в тому, як і хто розуміє ці істини, цю законність і справедливість.

Аналізуючи конкретну дійсність, Шевченко дуже часто (особливо під кінець життя) доходив до розуміння найглибших основних причин суспільного лиха і громадського розвитку та із справжнього революційного погляду міркував про цей розвиток.

...Поки села,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покришки веселі
По шиночках...

Отак в цій ненависті до панів-гнобителів виявляється бо-дай примітивна класова свідомість Шевченкова, хоч і далека від правильного розуміння дійсного ходу історичного процесу.

Все йде, все минає — і краю немає...
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, на віки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше пали,
Попливуть і потім; і ти, білолицйй,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивитись в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сиять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами.

Ідеалізація дрібновласницького закутку з елементами певного консерватизму щодо майбутнього, позирання назад, в

окутане теплим серпанком минуле, констатування відвічних законів природи, не чулих на людське лихо — така картина історичного процесу в мужицьких очах навіть генія в той період, коли селянство ще не бачило виходу з історичної безпорадності, коли політично „народні маси спали ще міцним сном“ (Ленін).

Селянська обмеженість, весь утопізм Шевченка, безперечно, був його слабою стороною, що не додавала йому ані революційности, ані демократизму. Ця сторона ідеології, безперечно, ніякою мірою не належить до „спадщини“, що її сприйняла партія революційного пролетаріату. Шевченко, цей великий революціонер і геніальний художник, будиши сином своєї епохи і своєї класи, не був вільний від ідеологічних блукань і схилень (як соціаліст-утопіст) на своєму життєвому й творчому шляху. Це було неминуче навіть для кращих з кращих, навіть для Шевченка, поки робітнича клася не розпочала своєї боротьби за повалення класового суспільства. Але невірно було б, коли б ми аналізували теоретичних поглядів Шевченка, визначенням його історичного ідеалізму та утопізму затушували аналіз суспільно-економічної обстановки Шевченкової епохи, класовий зміст його поглядів, суспільне їх значення та ігнорували б основний характер громадсько-літературної діяльності Шевченка, що зводилася, підкреслюємо, до відстоювання ідей бойового й послідовного революційного демократизму. Висновок звідси той, що, розбираючи погляди Шевченка і даючи їм належну оцінку, важливо вказати не стільки те, що він не доріс до пролетарських поглядів, що в його зокрема історичних уявленнях було досить багато від ідеалізму (хоч і це треба відзначити), — як кінче потрібно рішуче підкреслити на конкретному матеріалі, що він був революційним демократом, проповідником ідеї селянської революції, виразником інтересів мільйонних селянських мас, що прагнули до цілковитого демократичного оновлення кріпацької Росії.

Націоналізм Треба окремо спинитися на питанні про націоналізм у Шевченка. Безперечно, було б абсолютно і українська неправильно заперечувати наявність у Шевченка контрреволюційного націоналізму, було б антинауково замовчувати таке типове, особливо для раннього періоду його літературно-громадської діяльності, славословіє козаччини, що в окремих творах перших поезій Шевченкових набирає характеру навіть виспівування гетьманщини, ідеалізації козацьких старшин тощо. Тим більше цього не можна замовчувати через те, що до безперечного націоналізму Шевченкового присмикувалися і присмикуються тепер лицарі з жовтоблакитного табору, петлюрівські бандити найрізноманітнішого ґатунку, намагаючись використати націоналізм Шевченка як засіб

боротьби проти робітників і селян, як могутнє знаряддя для ідеологічного готування війни й інтервенції проти Радянського Союзу. Пригадайте, як у роки громадянської війни пан Шаповал у брошурі „Шевченко і самостійна Україна“ (Київ, 1918 р.) проголошував: „Національно-політичний світогляд поета можна вкласти в невеличку схему: чого треба для України? — своєї хати. Хто винен, що її немає? — зрадники, перевертні, громадські мерці й сліпці. Хто ворог України? — Московщина. Що треба робити? — визволитися з ярма. Якими засобами? — збройне повстання, ненависть до ворога. Треба вміти жертвувати всім: собою, душею, богом, людьми, взагалі всім!“ Такий „катехизис“ склав М. Шаповал для „широкого вжитку“, одягаючи поета в жовтоблакитне дрантя, намагаючись, використовуючи Шевченка, нацькувати український нарід на осередок пролетарської диктатури й виправдати найогидливіший бльок із різноманітними силами контрреволюції.

„Коли б поет був живий, — продовжує далі Шаповал, — ви його побачили б у вільних козаках, чи гайдамаках, чи січових стрільцях“. — Отак націоналістична українська зграя в перші місяці створення пролетарської держави намагається поставити Шевченка на чолі своїх виступів проти робітників та селян, проти справи трудящих усіх національностей. Рвуть, шматують Шевченка, щоб, прикриваючись його цитатами, правлячи по ньому панахиду українською мовою, робити справу контрреволюції. Кадять перед його портретом фіміямом „самостійности“ й „незалежности“ пани-отамани „українського відродження“, щоб чадом цього фіміяму забити голову трудящим, зав'язати очі й послати на знищення радянської влади — єдиної влади трудящих.

Реставрація капіталістичного ладу й кривава ліквідація всіх здобутків Жовтня — такий справжній зміст сховано під їх жовтоблакитного прапора з його гаслом „Самостійної України“ та боротьби за „правду батька Тараса“. До цього бо гасла вдавався клясовий ворог Шевченка й трудящих взагалі, як до маневру, щоб оборонити інтереси української буржуазії та поміщцтва. Гаслами „неньки України“ та „пророка козацько-української республіки“ тільки затулялася українська буржуазія та її „соціалістичні“ партії, коли продавали інтереси трудящих німецькому та французькому капіталові, коли віддавали на поталу польським магнатам український народ, коли складали безсоромні угоди з Врангелем і Денікіним, Савінковим і Кубанською радою, Махном і Гнилорибовим. Таке їхнє, „шевченколюбів“, справжнє обличчя в роки громадянської війни, якщо поскидати з них убрання фалшивих українських революціонерів.

Подивіться: прикриваючись іконою „батька Тараса“ розлютований український куркуль і розперезаний націоналістичний

Повстання декабристів р. 1825. За наказом Миколи палять з гармат в „топу мятежників“.

(Рис. Самокіша)

міщанин творить свою „політику“: встановлює непорушність власности сорокадесятичних господарств (грудень 1917 р.), рукою „соціал-демократа“ Петлюри в січні 1918 р. кропить вулиці Києва кров'ю робітників Арсеналу, влаштовує єврейські погроми в Проскуріві, Єлисаветграді та по інших містах України, вішає, розстрілює й живими закопує в землю українську бідноту.

При війську ген. Денікіна складають полк ім. Шевченка, борються проти пролетарської революції в шерегах царських генералів і, спекулюючи ім'ям Шевченка, прикриваючись гаслами „боротьби за самостійність“, закатовують Леоніда Пятакова, Врублевського, Горвіца і багато інших борців трудового народу.

Так українська буржуазія в особі своїх ідеологів використовувала і використовує тепер Шевченків націоналізм. Наукове пролетарське шевченкознавство, показує справжнє, реальне обличчя поета-революціонера, борючись із націонал-фашистськими фальсифікаціями, ставить собі завдання не змазувати безперечний націоналізм Шевченка, не заперечувати його наявність у світогляді поета, а тільки по правильно, науково його витлумачити і вказати на ту справжню ролю, яку відіграв цей націоналізм у тодішніх конкретних історичних умовах. Тільки об'єктивно-історична оцінка може забезпечити правдиве розуміння націоналізму геніяльного поета.

Проти якої саме Росії виступав Шевченко

Шевченко в своїх творах із страшенною силою обрушується на політику тогочасного російського уряду, вогняні стріли кидає на тогочасні заходи російської влади. Шевченко з великим гнівом, із закликком до нещадної помсти розповідає про все те, що призвело до скасування національної незалежності України, до втрати її національної самобутности. Ці мотиви дуже типові для всієї творчости Шевченка, починаючи від ранніх його творів і кінчаючи літературною діяльністю останніх років. Алеж проти якої саме політики російського уряду нестриманим гнівом й глибоким обуренням клекоче поет-бунтар? Яку саме російську, „московську“ політику так глибоко ненавидить він? — Шевченко ненавидить і кличе до боротьби саме проти самодержавства, проти „московської“ дворянсько-поміщицької, панської політики.

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах, а Медуза
В шняку з старцями п'яна спить,—
От-от прокинеться... і потом
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Доба, що до неї належить Шевченко, це доба кривавого царювання Миколи І Палкіна й почасти Олександра ІІ, доба

„побед и одолений“ над десятками народів, доба кривавого походу „доблестного русского оружия для упрочения славы и могущества белого русского царя“. „Наша политика, в истинных интересах России и династии, должна оставаться такой, какой она была в прошлом — монархической и антипольской, всецело устремленной на покорение и приобщение к русской государственности соседних народов“, — писав Нессельроде в мемуарі, поданому імператорові Олександрові II, напередодні Паризького конгресу 1856 року.

І справді, подивіться на факти: 1826—1828 рр. — перська війна; 1828 — 1829 рр. — турецька війна, 1830—1832 рр. — повстання поляків і кривава його ліквідація, 1849 р. — так званий угорський похід, 1853—1855 рр. — східня війна. Протягом цілого царювання Миколи I, починаючи з 1825 р., сорок років царські загони провадили жахливу роботу, завойовуючи кавказькі народи, прокладаючи „воєнні“ дороги („Военно-Грузинская дорога“ та інші), будуючи фортеці для „устрашення горцев“, без жалю винищували тубільну людність. І тільки за Олександра II „было достигнуто окончательное замирение“ на Кавказі. Сотні беззахисних аулів зруйновано і спалено; тисячі „немирных“ черкесів розстріляно; „жителей вытеснено из гор на равнину и морской берег“. „Черкесам предоставляли или селиться на указанных русскими местах или же уезжать в Турцию. До 200 000 горцев выехало с Кавказа, переселяясь в Турцию; остальные покорились русской власти“, — розповідає гімназіяльний підручник з російської історії. Скільки кривавих картин, скільки підлоти царського російського уряду намагається приховати в цих прилизаних рядках ліберальний професор!

„В Польщі обурення проти гніту самодержавства посилювалося всією силою національної ненависти пригнобленого народу до гнобителя його — чужоземного уряду. Польща, як каторжник, прикутий ланцюгом до другого каторжника, мимохідь розділяла всенюку долю Росії“ (Покровський). Розгром декабристів безперечно зачепив і її: у поляків теж були свої таємні громади, зв'язані з російськими, але в Польщі спочатку ще була конституція, і Микола не міг розправлятися у Варшаві так самовільно, як і в Петербурзі. В Польщі не пощастило вирвати офіцерську революцію з корінням, дещо лишилося, і в сприятливу хвилину спалахнула там нова змова. Намісник Миколи, цесаревич Константин, найбільше заклопотаний дикою муштрою солдат, цієї змови не доглянув. У листопаді 1830 року і він, і вся російська залога Варшави опинилися в оточенні повстанців польської армії.

„Шевченкові, тоді покойовому козачкові пана Енгельгардта довелося, — як розповідає в своїй брошурі Ф. Сірко—

саме в хвилину повстання 1830 року бути у Варшаві. Хлопець заліз на горище й відтіля, із дахового вікна дивився на вулицю, на бійку між поляками і царським російським військом¹⁾. Констянтин повинен був здатися на капітуляцію. Поляки-повстанці дозволили йому й його війську відійти в Росію. У Варшаві проголошено „детронізацію“ (повалення) Романових. Польща знову стала окремою шляхетською державою. Микола, безперечно, не міг погодитися з цим, і зараз же рушив проти поляків усі військові сили, які тільки були в нього, але невеличка польська армія, охоплена революційним ентузіазмом, стала небезпечним ворогом. Перший наступ російського царського війська на Варшаву закінчився невдало. Тільки за допомогою Прусії, що постачала російській армії порох, харчі, транспорт, пощастило Миколі приборкати польську революцію після восьмимісячної боротьби¹⁾. Заволодівши Варшавою (в серпні 1831 р.), Микола знищив польську конституцію; за намісника з необмеженими уповноваженнями став новий завойовник — фельдмаршал Паскевіч. Почали насаджувати „православіє, самодержавіє і народність“ (безперечно, російську).

Роздавали конфісковані в поляків маєтки російським офіцерам, силоміць наvertsали до православія уніятів, примусово вчили в школі російської мови тощо. Розпочалася дика реакція. Нагай і багнет — ось чим закріплював царат своє панування в Польщі. Але тільки за наступника Миколи — Олександра II було досягнуто, нарешті, того, щоб „не было ни малейшего повода опасаться, что край может когда-либо сделаться польским“, остаточно було „упрочено и возвышено русскую народность и православие“ (слова ганебної пам'яті Муравйова-Вішателя) і „последовало уничтожение всех особенностей, отличавших Польшу в порядке самоуправления от прочих частей империи“. Знівечену, сплюндровану Польщу перетворено на „Привислянский край“.

Микола I, цей справжній гвадійський папа всіх реакцій, оточений вельможними сатрапами, камердинерами й фаворитами, розпочинає шалене полювання на „врагов престола“ навіть далеко за межами Російської імперії. Характерні „обоюдные меры против поляков“ з маніфесту 1834 року: „Никто из оказавшихся в областях одной из трех держав,

¹⁾ „Вам предстоит, господа, выбор между двумя путями, — заявил Микола I в промові до варшавських депутатів-поляків, — или упорствовать в мечтах о независимой Польше, или жить спокойно верноподданными под моим правлением. Если вы будете упрямо делеять мечту об отдельной национальности, независимой Польше и всех этих химерах, вы только накличите на себя большие несчастья. По повелению моему воздвигнута здесь (в Варшаве) цитадель, и я вам объявляю, что при малейшем возмущении я прикажу разгромить ваш город; я разрушу Варшаву и уж, конечно, не я отстрою ее снова“.

то-есть России, Австрии и Пруссии, виновным в государственной измене, оскорблении величества, вооруженном бунте или же из злоумышлявших против престола и правительства, не будет иметь ни защиты, ни убежища в областях двух других держав. Все три державы, напротив того, обязуются выдавать немедленно всякого изобличаемого в вышеозначенных преступлениях, коль скоро он потребован будет правительством, которому он принадлежит”.

Царський петербурзький орел, нахиливши одну із своїх хижацьких голів, рве, шматує груди нещасної Польщі, кидається на закованих невільників.

Розгортається одночасно шалена боротьба і проти будь-яких залишків української незалежності. Розперезаний „царственный” жандарм гучно справляє свій бенкет.

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не кетувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні
В британських, гальських легіонах
Не муштрувались!..

Козацькі полки, змобілізовані придушити польське повстання, числом 12 500 чоловіка, заслано тепер на оселення до Кавказу. Рок 1835 заборонено вживати щодо лівобережної України виразу „Малоросія”, а за Слобідсько-українською губернею остаточно закріплюється назва Харківської губернії (1832 р.). Скасовано окремі закони, що збереглися в українській правній практиці й не збігалися із загально-російськими законами ¹⁾.

¹⁾ Ось, наприклад, факт дуже характерний для ілюстрації ставлення уряду до провінційальної преси. Наприкінці 1835 р. київський ген.-губ. гр. Гур'єв підніс клопотання про дозвіл видавати в Києві щоденну „Киевскую Газету”. Міністер внут. справ Блудов вважав, що клопотання можна було б задовольнити, але застосувавши „ряд особых мер предосторожности”. За його пропозицією, „Киевская Газета” повинна була сприяти „истинно-русскому просвещению” і перебувати під безпосереднім наглядом „наших русских газет”, а про події в інших губерніях друкувати лише після публікації їх в „наших русских газетах”, а про події в західних губерніях—тільки тоді, коли вони достовірно відомі самому генерал-губернаторові, або оповіщені безпосередньо від місцевого начальства. Щодо статтів про старовини краю, то „они должны избегать всего, могущего возбуждать неуместные сожаления о старой Польше и Литве, или надежды на восстановление прежнего времени; напротив, они должны доказывать, что этот край был издревле русским и второй колыбелью нашей монархии”.. Запитали Бенкендорфа III відділ знайшов, що за управління краєм від графа Гур'єва умови, справедливо визначені Блудовим, будуть додержані цілком, але за іншого начальника краю, можливо менш до цього питання уважного, газета „может сделаться орудием неблагонамеренных людей” і тому висловився за відхилення клопотання. (М. Л е м к е, Николаевские жандармы и литература 1826—1855 гг.).

Скрізь проводили з шаленою впертістю і жандармським нахабством „обрусительный“ напрямом, що мав на меті Україну — „вести в безразличное единение с великороссийскими губерниями“ (як цинічно признавався знаменитий Бібіков).

Жахливий поліційний режим Миколи I і дворянської реакції на чолі з Кочубеем; реакції, яка душила своєю залізною рукою всю імперію „від молдаванина до фіна“, користуючись з послуг окремого корпусу жандармів, цієї вищої політичної таємної поліції і царської катівні, — така Росія за часів Шевченка. Така вона і в творах поета-борця:

Лікує Рим. Перед куміром
Везуть возами ладан, мірро.
Женуть гуртами християн
У Колізей... Мов у різниці,
Кров потекла. Лікує Рим!..

Саме проти цієї, царської Росії, цього справжнього огнища соціального, національного, військового гноблення, де оскаженілий деспотизм поєднував у собі агресивність російського націоналізму з катуванням неросійських народів, — саме проти цієї Росії так уперто боровся все життя своє поет-революціонер.

Саме з неї, царської Росії, нещадно-злосливо глузуючи писав поет:

Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Чому ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Чом ви нам
Платить за сонце не повинні?!

Найміцнішими, найотруйнішими стрілами своєї геніяльної іронії пронизує поетичний трибун революції велетенське тіло свого супротивника, залишаючи на ньому криваві випалені рани.

Гнітючий дух військової диктатури, сморід казенного націоналізму, могильний холод від царського законодавства та поліційної цензури, божевільні оргії й нечувана сваволя панів, попів та урядовців, прихована собачою покірливістю перед „престолом и отечеством“ — таку саме „матушку Русь“ бачить і глибоко ненавидить великий поет. Там, де для дворянина-поета Жуковського

Жизнеобильна и сильна
В могуществе миролюбива,
В избытке славы нестроптива,
Друзьям сподвижник, враг врагам,
Надежный царствам и царям

Союзник в деле правды, славы,
Россия все зовет державы
В могучий с ней союз вступить,
Чтоб миротворной правдой слить
В одно семейство все народы, —

там перед поетичною уявою Шевченка стоять страшні шибениці Петропавлівської фортеці, виснажені обличчя „мучеників

за волю“, що гинуть у далеких сибірських копальнях та гниють живими в підземеллях царських в'язниць. До вуха поета-борця долітає перед мертвий зойк кріпаків, „поротих“ різками, хрипіння закривавленої живої купи м'яса, що конвульсійно здригається під тисячами вдарів „зеленої“ вулиці шпіцрутенів; до поета летить брязкіт „непобе имого русского оружия“, що за його допомогою, по трупах замордованих народів, прокладає собі шлях російський царат. І це напоює смертельною отрутою гніву та гострого сарказму Шевченкові поезії. Він не знає жалю до ворога:

У нас же й світа... Як на те —
Одна Сибір неіскодима!
А тюрм? А люту? що й лічити!
Од молдавнина до фіна —
На всіх язиках все мовчить...
Бо благоденствує!

Мільйони людей придавлені самодержавною лапою московського деспота; мільйони людей волочуть кайдани, залякані страшними тортурами всеєвропейського жандарма. Як мало подібний цей погляд до тих високопарних гімнів, що їх тоді складали навіть найбільші, найпоступовіші дворянські поети!

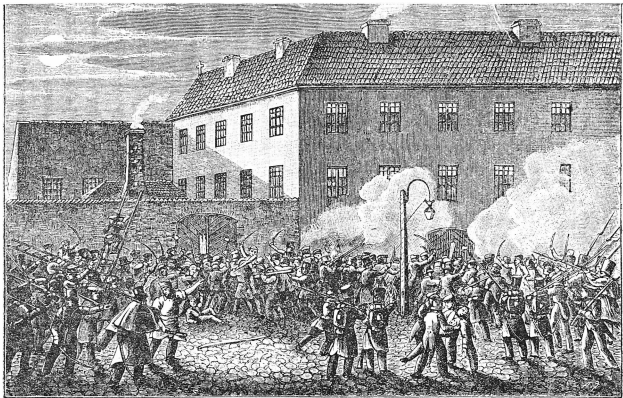
Катівню народів — царську Росію, де все те, від чого бодай струмок свіжого повітря вдирався в задушливу атмосферу, нівечили або кидали за ґрати, Шевченко бачить у її оголеному вигляді:

...а із гною	А ти, всевидящее око!
Встають стовпом передо мною	Чи ти дивилося звисока,
Його безбожній діла...	Як сотнями в кайданах гнали
Безбожний царю, творче зла,	В Сибір невольників святих?
Правди гонителю жестокий!	Як мордували, розпинали
Чого накоїв на землі?	І вішали?..

Коли блюдолизи царату на всіх майданах істерично вигукували, що „русские мужички благоденствуют“, що з кожним днем „величие возлюбленного отечества растет, каждый шаг могучей власти ведет к новому величию“, а цар Микола —

„Всех царей земного мира
Он могучей и сильней:
Он покрыл своей порфирой
Сто племен и семь морей“, —

Шевченко, геть відкинувши це нудне до блювоти базікання, показує справжню грабіжницьку Росію з її ідеологічною протиституцією та безпринципним холуйством. Ось київський генерал-губернатор — Бібіков, ось Харківський, Чернігівський генерал-губернатор Долгоруков, ось злодюга Пісарев, управитель і права рука Бібікова, сотні, тисячі властолюбців, шахраїв, майстрів наймерзотніших справ, катів думки, розуму, науки, лютих шакалів. Вони — „правлять“ Україною, доводячи шале-

Польське повстання 1830 року. Повстанці захоплюють в'язницю у Варшаві. (з тогочасної гравюри).

ний розгул російського націоналізму та сатрапівського самодурства до нечуваних розмірів...

...добра
Таки чимало натворили, —
Чималі акду огодили
Оці сатрапи ундера.
А надто стрижений Гаприлич
З своїм вфрейтором малим

Та жавим, — на лихо — лихим,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім,
І „благосклонні перебували
Всегда к вфрейторам своїм“.

Уся ця жива піраміда, що блищить від золота наплічників могутніх „сатрапів“, від хрестів та орденів царської бюрократії, від парчових у позолоті риз попівства; піраміда, що від неї далеко чути розбещені, п'яні вигуки розпусного панства та офіцерства, — уся ця урядова й суспільна піраміда вінчається царем:

Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло... А той собі
Ще меншого туза

Межі плечі; той — меншого,
А менший — малого,
А той дрібних; а дрібнота,
Уже за порогом,
Як кинеться по вулицях,
Та й давай місити
Нед битки православних...

Там, де навіть найбільші дворянські російські поети смакуючи описують, як царські полки —

...испытанный трудами
Бури бсеовой
...ведет, грозя очами
Генерал седой, —

а українські письменники-поміщики славлять генерала Паскевича за те, що „видавив увесь жир“ із повстанців 1830 р., — там у поета наймитської голоти розгортаються інші картини:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі!
От там то милостиві ми,
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо... Лягло кістьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крови?! Напоїть

Всіх імператорів би стало,
З дітьми і внуками втопчть
В сльозах удових... а дівочих,
Пролитих нишком серед ночі,
А матерніх гарячих сльоз,
А батьківських, старих кривавих —
Не ріки — море розлилось,
Огненне море!

Тоді, як розхристана українська й російська поміщицько-дворянська верхівка хапає в екстазі нагая з рук жандармів і хльостає ним маси трудящих, вимахує національним прапором, падає на коліна перед портретом царя, цілує руку всеросійського жандарма, Шевченко, повний нестримного гніву, показує, як ім'ям „единой матушки России“, тобто ім'ям зажерливої дворянсько-поміщицької монархії, женуть тисячі, десятки тисяч людей, одривають їм руки, голови, засипають живими в землю, мордують страшними муками, одночасно стискаючи дедалі міцніше трудящий люд залізними обручами жандармерії, попівства, циркулярами, карними законами, всіма

удосконаленими засобами найвитонченішої техніки клясового панування.

В'язницями, кайданами, батогами й неволею — отак переможно наступає на незачеплені ще царською „цивілізацією“ народи захватницька політика жандармської Росії.

Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого будуть й могили —
Всього наробимо колись.

Російський царат підгарбав під себе знесилені народи, простягає й далі свої ненаситні скривавлені пазури, „мов світ увесь загарбати хоче“. Російський хижак перетворився в чавунну плиту, що давить всі паростки молодого творчого життя. Державні закони — це тортури для пригноблених; державне право — це безсоромне знущення над закованим невільником. Вся держава — катівня народів.

От проти якої саме Росії бунтує поет!

Яку саме Україну любив Шевченко щиро, палко любив Україну:
Шевченко

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого бога,
За неї душу погублю.

Але яку ж саме Україну так глибоко любив Шевченко?
Ось—вона шевченківська Україна:

Обідрана, сиротою
Понед Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється.

Шевченкова Україна — скривавлена, ранена, бліда з болю від магнатських тортурів, від царських канчуків. Шевченкова Україна — убога вдовиця, забита в кайдани, звалена на землю, дрижача, з пірваним волоссям, без одержі, похилена в горі. Шевченкові пісні про Україну — це ріки гірких сліз закатованого народу. Співає в них люд про свої світлі надії й розчарування, голосить над руїною Січі, над своєю політичною та соціальною неволею.

Любов Шевченкова до України — це любов до мільйонів пригнобленого, зубожілого люду, це пекуча ненависть до панів, в тому числі й до українських гнобительських верств:

Твої люди окрадені,
А панам лукавим
На що здалась козацькая
Великая слава?

„Козацька слава“, за Шевченком, — це слава багатолітньої боротьби пригноблених із „лукавими панами“, — це слава знедоленого кріпацького селянства.

Ось найхарактерніші картини шевченківської України.

...глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою злімають, — бо нічим обуть
Княжат недоросл х. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію в військо оддають.
Бо його, бач, трохи... А онде під тинном
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жие.
А он бачиш?..
...покритка попід тинню
З байстрам шкандибав —
Батько й мати оджурались,
Й чужі не приймають,
Сарці навіть цураються,
А панич не знає:
З двадцятую, недолюдок,
Душі пропивав.

Виходячи з революційних позицій, Шевченко зриває всілякі машкари, покрови лицемірства, святенности, культурного полиску, удаваного чоловіколюбства і показує панську кістку у всій її оголеності, геніяльно викриваючи справжню природу соціальних хижаків.

Оці вдови голодні, оці сироти безпритульні, у кайданах закуті невільники, закатовані наймити, опухлі з голоду діти, безталанні покритки, — це герої великого Кобзаря, „неначе цвяшок у серце вбитий“, наче живі свідки злочинної природи гнобительського ладу. Там, де навіть у кращих представників панської літератури були тільки „дяді Міняї“ та „дяді Мітяї“, плаксиві „Марусі“, романтичні „Наталки“, — там у Шевченка вдова

..шкандибав
Під дзвіницю, сердешная
Руки простягає
До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позаторік заголили.

А от „сирота-шарпак“, що

Ще змадку з матір'ю старою
Ходив з торбами.

А он безногий каліка-кріпак повернувся із довголітньої каторги-салдатчини в рідне село:

Сидить коло пустки.
На дворі смеркає,
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

А от мати, в той час, як панич знущається з дочки
в палатах...

Не йде сердешная в село,
Сидить під тинюм. Проганяли,
Уже й собаками цькували, —
Не йде, та й годі!

А он покритка

...під тинюм,
Сумуючи у бур'яні,
Умерла з голоду.

„З глибоким милосердям, палким гнівом спиняється поет перед покривдженими серед покривджених, перед нещасними серед нещасних: жабрак-сирота, занедбане байстря, а особливо дівчина-мати, покритка, як символ найжахливішого соціального злочинства, — улюблені його герої“ (Луначарський).

І все це на тлі загальної нестерпучо-напруженої атмосфери закріпаченого села.

Щоразу важче й гостріше відчуває кріпацький тягар убогий люд.

Людей запрягають
В тяжкі ярма; орют лихо,
Лихом засівають.

У страшній петлі душиться наймитська голода:

Мужицькі душі аж пишать.

А в цей час поміщицтво, виявляючи всі ознаки свого суспільного загнивання, скаженіє від розкішного життя, від паразитизму:

Музика тне, вино рікою
Гостей неситих илива.

А он у князя

В гаю все покотом лежало —
Пляшки й гості: де що впало,
Там і осталося. Сам не впав,
Останню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,

Іде в покої... Скверний гаде,
Куди ти лізеш? Схаменись.
Не схаменувся: ключ виймає,
Прийшов і двері одмикає
І лізе до дочки...

Панство бенкетує, панство не знає меж в знущанні над убогим народом.

Без ножа і авто-да-фе
Людей закували,
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани-християни!

А на селі найлютіші визискувачі — багатії, кровожери, що наживалися вже тоді на кріпацькій голоті, оті різні ланові, осавули, панські прикажчики, рандарі — і собі напосідають на убогих.

І не в однім оттім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...

Таким бачить українське село Т. Г. Шевченко. Розчавлене поміщицько-жандармським чоботом воно руйнується дощенту, воно вигибає.

Село! Село! Веселі хати.
Веселі здалека палати...
Бодай ви терном поросли,
Щоб люди сліду не найшли
Щоб і не знали, де шукати!

Блукаючи понад Аралом, згадуючи на чужині свій рідний край, Шевченко не може вгамувати в собі того пекучого лиха, яке здіймалося в його грудях від кожної думки про соціальне та національне поневолення України.

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.

В тортурах миколаївської казарми Шевченко

... люте панство проклинав
І згадував літа лихі,
Погані, давнії літа...
Ніде не весело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
Й на Україні, добрі люди.

Поет не може байдуже дивитися на страждання трудящого люду. Всім своїм серцем боліє він його болями,—

Мені однаково, чи буду	Та не однаково мені,
Я жить в Україні, чи ні.	Як Україну злії люди
Чи хто згадає, чи забуде	Присплять, лукаві, і в огні
Мене в снігу на чужині —	Її, окрадену, збудять...
Однаковісінько мені!	Ох, не однаково мені! —

пише поет року 1847 із страшного каземату III відділу.

Оцю Україну—сіряцьку, розіп'яту російським царатом, закуту в тяжкі кайдани кріпацтва,—широ любив Т. Г. Шевченко. Могутнім словом своїм, що в ньому вчувається двохсотлітній плач і стогін мільйонів уярмлених, проклинаючи в'язницю народів—царську Росію, її коронованого ката,—Шевченко співав Україні велику пісню любови. Це була пісня борця. Хто ж посміє закинути за це реакційність поглядам Шевченка?

Ставлення „Шевченко, — кажуть жовтоблакітні писаки, — Шевченка до ненавидів чужинців. Чужинець для нашого поетівських народів та — це був символ найзапеклішого ворога; з ним треба не розмовляти, його треба знищити“. Це, безперечно, найбезсоромніший наклеп на поета, наклеп панів з

націоналістичного багна. За допомогою цього наклепу український фашизм намагається зробити із Шевченка прапор для своїх інтервенціоністських завдань, для контрреволюційної пропаганди. Насправді Шевченко не просто чужинців ненавидів, а саме чужинців-гнобителів. Він, повний глибокого обурення, розповідає, наприклад, у своїй поемі „Катерина“ про „москаля“, повчає навіть „не кохатися з москалями“, але говорячи про москаля, Шевченко має тут на увазі не просто москаля, солдата, а саме москаля-офіцера, москаля дворянина, москаля з гнобительських верств. Ось він —

... попереду
Старший їде...

Ось знову:

Їде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
А в берліні господиня
З паном і з сім'єю.

Ніщо найлютіше на світі,—каже поет,—не вміє вдіяти того,

Що москалі на Україні,
З козаками діють.
Оце ука з надрукують:
„По милості божій
І ви — наші і все — наше,
І гоже й не гоже“

...нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько...

Цілком зрозуміло, що це за „москалі“! Це ж не хто інші, як саме сатрапи, панівні дворянсько-чиновничі кола, що виступають під прапором „всемилостивейшого манифеста“, під захистом багнетів „доблестного русского оружия“! Саме їх, цих „благородних“ кровожерів, без жалю закликає нищити наш поет.

Шевченко весь аж тремтить від гніву до євреїв, але не просто євреїв, а євреїв-гнобителів, визискувачів:

Яremo! Герш-ту, хамів сину!
Піди кобилу приведи!
Подай п'ятинки господині
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індікам, гусям дай!

Піди до льоху, до корови,
Та швидше, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану:
мості треба. Не барись!
Пішов Ярема, похилився...

От який саме єврей — ворог Шевченкові не на життя, а на смерть! Коли ж року 1858 чорносотенний журнал „Іллюстрація“ розпочав шалене цькування євреїв, намагаючись збудити й поширити зоологічний антисемітизм, — це ж Шевченко подає свій палкий голос протесту, виступаючи захисником придушеної миколаївським чоботом єврейської трудящої люд-

Польське повстання 1830 р. Бій під Гроховим.

(З тогочасної гравюри).

ности. Цей факт приховують петлюрівські „дослідники“, це ми повинні особливо підкреслити.

Так само Шевченко ненавидить не просто поляків, а поляків-поміщиків, поляків-кровожерів трудящого народу.

От які, наприклад, поляки є вороги Шевченкові:

... Паничі
На третє літо поз'їжджались,
Уже засватані. Жили,
В дворі гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї перебирали —
Звичайне, паничі! Ждемо,
І ми ждемо того весілля...
Отож у клечальну неділю
Їх і повинчано обох

Таки в домашньому костюлі:
Вони ляхи були...
Їх із костюла повели
В возобновлені покої...
А ми й зустріли їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося! Не втік
Ніже єдиний католик —
Всі полягли, мов порослята
В багні смердючому.

Шевченко устами Яреми благає:

... Батько! брате!
Чом я не сторукний?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки,
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!"

Але не муки ляхам взагалі прагне до нестями кріпак-поет. Ні, страшну муку, страшну помсту кличе він саме на голови поляків-поміщиків, поляків-гнобителів. Відомо, що Шевченко активно підтримував вимогу незалежності Польщі, надаючи великого значення революційно-визвольному рухові, що мав тоді особливо велику революційну вагу. Зв'язки Шевченка з польськими політичними емігрантами та засланнями, захоплення радикальною польською революційною літературою, великий авторитет і пошана до Шевченка від польських революціонерів, — показують, що Шевченко був приятелем польського народу і брав участь в розгортанні його визвольної боротьби.

Треба особливо підкреслити симпатії Шевченка до Краківської революції 1846 р. (поет безперечно знав про неї хоч би від своїх товаришів поляків-засланців), яка не тільки не прагнула відновити стару аристократичну Польщу та зберегти старовинні магнатські установи, а яка була наскрізь ворожа до цієї варварської, фєвдальної Польщі і намагалася на руїнах Польщі аристократів утворити нову, сучасну, демократичну Польщу, що стала б на сторожі цивілізації. „В Кракові, — каже Енгельс, — вже не було людей, яким довелося б багато втратити, не було аристократів; всі вживані там заходи відрізнялися тою демократичною, я сказав би, майже пролетарською сміливістю, котрій немає чого позбуватися, крім злид-

нів, і перед котрою стояло завдання придбати ціле людство, увесь світ. Там не було хитань, не було нерішучости: напали одразу на три держави, проголошували свободу селян, аграрну реформу, надання євреям прав громадянства. не бо очись аж ніяк того, що це могло б зачепити ті чи ті аристократичні інтереси". Шевченко, особливо на кінець свого життя, дуже добре усвідомив, що український і польський народи є спільники, що у них один і той же ворог, що зміцнення союзу цих двох народів є гостра потреба, що впливає з спільних інтересів обох націй.

Палке співчуття й глибоку солідарність поета-революціонера знаходить також визвольна боротьба скривавлених, здушених рукою російського самодержавного ката, народів Кавказу, яким співає славу Шевченко і яких закликає не спускати піднесеного вгору червоного прапору.

Борітеся — поборете!..
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

І це тоді, коли навіть Лермонтов закликав до покірливости, до капітуляції перед російським царатом:

Смирись, Черкес! И запад и восток
Быть может, скоро твой разделят рок,
Настанет час и скажешь сам надменно:
„Пускай я раб, но раб царя вселенной“.
Настанет час и новый грозный Рим
Украсит север Августом другим.

Національно визвольний рух в Китаї викликає також глибоке захоплення поета.

„В капитанской каюте на полу, — розповідає Шевченко, — я увидел измятый листок старого знакомого „Русского Инвалида“, поднял его и принялся читать фельетон. Там говорилось о китайских инсургентах и о том, какую речь произнес Гонг, предводитель инсургентов, перед штурмом Нанкина. Речь начинается так: „бог идет с нами, что же смогут против нас демоны? Мандарины — это жирный убойный скот, годный только в жертву нашему небесному отцу“. „Скоро ли, — додає від себе поет, — во всеуслышание можно будет сказать и про русских бояр то же самое?“.

„Плебейская физиономия калмыка и татарина, — пише в другому місці поет, — здесь (в центрі міста Астрахані—*Є. Ш.*) редко покажется, ее место на исадах и в грязных переулках.

Всматриваясь пристальнее в господствующую физиономию калмыка, я нахожу в ней прямодушное, кроткое выражение. И эта прекрасная черта благородит этот некрасивый тип. Вернейшие слуги и лучшие работники здесь калмыки. Местожительство — кибитка, а занятие — рыбная ловля и вообще тяжелая работа. Мне понравились эти родоначальники монголь-

ского племени". Шевченко з великою пошаною ставиться також до трудящих німців: „Вы замечаете, что все мои знакомые — немцы, но какие прекрасные немцы! Я просто влюблен в этих немцев“, нотує він у повісті „Художник“.

Шевченко, хай примітивно, але розуміє й соціальну природу національної ворожнечі, що її розпалюють гнобителі — пани, царат і попівство різних мастей, — щоб зміцнити своє класове панування.

Отак то, дяше, друже-брате,
Неситі ксьондзи, магнати
Нає порізли, розвели.

Огже нахабна брехня, начебто Шевченко „не любив нікого, крім українців“. Шевченкова ненависть спадає на голови німців — але тільки поміщиків та куркулів, що їм „степи запродані“; на євреїв — але тільки на представників лихварського капіталу, що „в селі з грішми появилсь“; на поляків — але на поміщиків, „ляшків-панків“, „вельможних“; на росіян — але на чиновників та офіцерів — „лакейско-боярское сословие“. Їх справді ненавидів поет з усією палкістю кріпацько-бунтарської натури, але не менше ненавидів він і „своїх“ земляків-українців, цих „лихих людоїдів“, що „орють братами лани“, що „люблять на братові шкуру, а не душу“¹⁾.

Дуже характеристично, що Чернишевський у своїх заборонених від цензури текстах, викриваючи, як під виглядом національної ворожнечі ховається справжня класова боротьба писав, наприклад, таке: „Малорусский (в силу цензурних умов Чернишевський мусів вживати офіційного урядового терміну) пан и польский пан стоят на одной стороне, имеют одни и те же интересы; малорусский поселянин и польский поселянин имеют совершенно одинаковую судьбу; если была она дурна прежде, она была для обоих одинаково дурна; настолько становится или станет она лучше для одного из них, ровно настолько же и для другого. Малорусскому поселянину не было бы ни на волос легче, если бы все паны в Малороссии были малороссы, — напротив, было бы малороссу тяжелее от этого, как свидетельствовал нам Шевченко. Мы знаем, что очень многие из образованных малороссов и кроме помещиков малороссов не захотят признать этого мнения за истину: оно противоречит национальному предразсудку, потому многими будет отвергнуто, по крайней мере, на первый раз. Но никакие голослов-

¹⁾ „Его (Шевченка) понятия и чувства не были никогда, — писал року 1861 Костомаров, — даже в самые тяжелые минуты жизни осквернены узкою, грубою неприязнью к великорусской народности... Поэт истинно-народный, он естественно должен был выражать то, что, будучи достоянием малорусского элемента, имело в то же время и общерусское значение“.

ные возражения не поколеблят нашего мнения, опирающегося на такой авторитет, как Шевченко". Здається ясно? Селянинові-кріпакові „не было бы ни на волос легче, если бы все паны в Малороссии были бы малороссы, напротив, было бы тяжелее". — Ось чого вчить Шевченко! Ось що може потвердити Шевченко.

Викриваючи паразитичне нутро дворян-поміщиків, гостро підкреслюючи, що саме вони є основна підпора царського трону, — Шевченко разом із тим викриває справжнє обличчя „патріотів“, „синів отечества“, що під їхньою личиною виступає „щедрий та розкішний“ гнобитель-дворянин, який —

Все храми мурув
Та „отечество“ так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з нього, сердешного,
Кров, як воду, точить...

Глузує Шевченко з патріотичних розмов самого царя та цариці, що

... щось вишком розмовляли,
Здалека не чути —
Об „о ечестве“ здається,
Та нових петлицях.

Базікання про „отечество“ зводиться до розмов про „нові петлиці“, про бездушне муштрування...

Поет з усією силою нападає й на московських слов'янофілів, іронізує над їхнім „богословом“ Хомяковим, цим „Руси ревнителем, Москвы, отечества любителем“, висміює їхні пляни перебудувати життя на „началах евангельского учения“. Шевченко бачить усю реакційну теорію слов'янофілів про „самобытную жизнь“ народу, що в основі її лежить віра в „народный дух“, наскрізь пройнята „зловонием православия“ та рабським сподіванням на підсилення княжої влади. Поет кидає іронічні стріли в їхнє „учение“ про те, що Росія має стати за зразок для Заходу, що Росія покликана стати на чолі слов'ян. Це не що інше, як панські чорносотенні мрії, — так розцінює слов'янофільську балаканину поет революційної демократії.

Герцен, характеризуючи літераторів з „петербургской управы благочиния“, писав тоді про слов'янофілів: „Мы видели в их учении новый елей, помазывающий царя, новую цепь, налагаемую на мысль, новое подчинение совести раболепной византийской церкви“. Шевченко, стоячи на позиціях революційно-визвольного національного руху, зі всією силою обрушується на панславизм російських панівних верств, на їх намагання „уразуметь смысл тропарей“, на їх риторичні вихвалювання старомосковської боярської Руси, повні віри в те, що всеросійський престол „прострет царственную десницу“

на слов'янські народи і виготує їм „вожденную“ долю України і Польщі.

Але з меншим завзяттям нападає він і на українофілів, що свої національні змагання обстоювали, не виходячи за межі „єдиного отечества“, що задля охорони поміщицько-буржуазного порядку, заради повного забезпечення свободи визиску „черни“, охоче йшли в обійми дворянського абсолютизму.

Німії, подлії раби,
Підніжки царській, лакеї
Донощики і фарисеї! —

з обуренням зве їх, цих „землячків“, поет. Він не знає для цих жалюгідних „патріотів“ інакшої назви, крім „овечі натури“, або „няньки, дядьки отечества чужого“.

Шевченко і славословіє гетьманщини
Кажуть, що Шевченко кохався в гетьманщині,
що був він прихильником козацько-старшинського ладу.

І справді, в окремих ранніх творах ми безперечно натрапляємо на славословіє гетьманщині.

Аджеж не хто інший, як саме Шевченко журився, що

... від козацтва, від гетьманства
Високі могили, —
Більш нічого не осталось...;

є хто інший, як Шевченко писав:

Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покрийть Україну
Червоні жупани!..

— Нічого, батьку Тарасе, кажуть теперішні „визволителі“ — петлюрівці, обтираючи від крові трудящих свої козацькі „святині“.

— Ми охоче виконаємо твій заповіт: погромами, винищуванням революціонерів ми діб'ємося таки, що і гетьман буде, і булава блищатиме, а неньку Україну не тільки червоні, а навіть і сині жупани геть усю вкриють! — Так кажуть сьогодні фалшиві „Шевченкові нащадки“, недобитки петлюрівщини, розтрошені переможними ударами Червоної армії, скиглячи в своєму „великому вигнанні“ на смітнику Варшави та Парижу. Не так давно ці „ширі українські патріоти“, гвалтуючи Шевченка, прикриваючись словами про „незалежність“ та „самостійність“ України, несли їй нове поневолення на багнетах і

англо-французських десантів, і австро-німецьких окупантів, і біло-польських банд, гуртом і вроздріб продаючи Україну робітників і селян. Не так давно жовтоблакитна агентура всередині Радянської країни—куркуль, автокефальна церква, всі миршаві герої „СВУ“ — штабу капіталістичної реставрації, одягнувшись у тогу борців за „визволення“ України від радянської влади, спекулюючи Шевченком, „коментуючи“ його „національні поезії“, — готували трудящим поміщицько-капіталістичне ярмо. А тепер, тиняючись по передпокоях панської Польщі, оббиваючи пороги англійських та французьких банкірів, жовтоблакитний загін світового імперіалізму підло й низько оббріхує поета кріпацької голоти, коли звеличує слабі сторони ранніх Шевченкових писань, засуджених пізніше від самого поета, і топче в багно українського націоналізму саму душу його поезій—непримиренну плебейську ненависть до панів, палкий заклик до соціальної революції.

Насправді, як життя Шевченкове було безупинною боротьбою з усяким панством, так і поезія його нічого спільного з українськими блудолизами, мародерами революції, не має, а націоналізм Шевченків виходив із зовсім інших соціальних основ.

В історії України співчуття Шевченка завжди на боці пригноблених кляс:

Отак її вовводи,
Петрові собаки,
Рвади, гризди... Іздалека
Запорозжі чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревули,
Як погнали на болото

Город будувати,
Як плакала за дітками
Старенькая мати,
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В свігу пропадали.

Мрії Шевченкові про „солодку“ українську минувшину, про блискучу гетьманщину скоро, як дим, розвіялися перед глибоким, критичним і революційним розумом поета, хоч ідеалізація „славного“ козацтва, обумовлена уявленням про „хоробре лицарство“ як найвищий соціально-політичний ідеал, лишилася у Шевченка до кінця непереборною протягом і пізніших років. Свідомість його—убогого кріпака—розвінчала „бунчуки гетьманів“; поет плюнув на оцю старшинську наволоч, на оцих „славних предків“ сучасного і йому і нам українського панства. Дуже скоро зрозумів поет

І як степи Запорозькі
Тоді поділяли,
І папам на Україні
Люд закріпостили;
Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались,
І в царці, мов собаки,
Патинки лизали.

Адам Міцкевіч—ідеолог шляхетського визвольного руху у Польщі,
геніяльний поет, що до нього з глибокою пошаною ставився Шевченко.

Вже в поемі „Великий Лях“ Шевченко вказує на блуди, пороблені українськими політичними діячами, особливо вкрияючи ганьбою гетьмана Хмельницького за „Переяславську угоду“ з царсько-боярською Москвою.

— Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ
Та продав злодіям
Той крам, що накрив.

Обкрадав Хмельницький українських селян, обдирав вельможний гетьман убогий люд, а панам-злодіям з Москви продавав нагробоване селянське добро. Побіч гетьманів Шевченко вказує на запроданчу роботу дрібних українських політиків-панків за те, що братаються вони з ворогами бідноти, зраджують і обдурюють несвідомі маси, а потім ще й чваняться своїми брудними ділами:

— Я в Парижі була,
Та три злоті з Радзівілом
Та з Потоцьким пропила.

Шевченко прив'язує українських запроданчих патріотів до стовпа ганьби, як лютих ворогів трудового народу

— А з вольними козаками
Що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
Не зпродавала?

Поет приходить до розвінчання „п'яного Богдана“, до купання його в „багні свинячим“; поет робить, нарешті, такий висновок:

Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нораї —
Було добра того чимало,
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі й гризуть
Жеруть і тлять старого дуба.

В революційній уяві ідеолога кріпацької голоти пройшли незабаром справжні картини українського минулого: то князь Володимир „Святий“ потопав в найогидливішій розпусті та пияцтві, а його вірна дружина обдирав в той час дощенту трудящих та відправляє на невільничі ринки Царгороду щоразу нові валки челяді; то українська старшина закопує живцем у землю та садовить на палі неслухняних нетяг; Петро „Великий“ на кістках убогого люду будує свою столицю; Катерина зашморгує на шиї кріпаків страшну петлю, а українські панки „із старшинського роду“ тимчасом улесливо заглядають у вічі, тручись об її „священнішу“ спідницю; коронований жандарм Микола огнем та мечем підкоряє нові

Й нові народи, а „землячки“ — пани та паничі наввипередки поспішають заслужити „всемилодивейшую благодарность“ и „послужить славе русского оружия“. Хіба може ідеалізувати таке минуле й сучасне кріпацький син? Хіба може він не бачити тут запеклої боротьби гнобителів з пригнобленими? Чи ж може бути тут щось спільного з „воздыханием“ про минуле українського панства?

Плямуючи своїх „земляків“, викриваючи і дошкульно висміюючи їхній золотушний „патріотизм“, Шевченко показує цим „правнукам поганим“ їхніх славних прадідів. Ось вони:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани—
Ясновельможнії гетьмані.

У цих рядках ви чуєте найодвертіший осуд та гнів поета-кріпака і проти його сучасників, що деруть шкуру з „братів незрячих, гречкосіїв“, і проти теперішніх „лицарів“, що, прикриваючись жовтоблакитною тогою, стали сміттям фашистських центрів Парижу й Варшави, стали „рабами, підніжками“ маршала Пілсудського, а не так давно „лизали патинки“ в кайзера Вільгельма й намагалися загнати в ярмо нечуваної соціальної й національної неволі трудящих України.

Соціалні Шевченкова романтика минувшини, що досить
основи роман- скоро розвіялася, мала все ж зовсім проти-
тики минув- ле жний історичний романтиці українського пан-
шини ства характер.

Шеф жандармів і міністер освіти в доповіді Миколі I року 1847 писали: „Малороссия, верная престолу, непоколебимая в вере, питает действительно в своих воспоминаниях мысль о прошедшем. Она на досуге жалеет о минувшей самобытности, о своем гетмане, об утрате местных привилегий, может быть, об утрате даже горелки“... Жандармський нюх тут правильно схопив основну причину скинення „за минувшиною“, викрив справжню причину „воздыханий малороссийских дворян“. Саме така, шкурницька, основа „любви“ українських поміщиків-патріотів до „славного минулого“. Як не зідхати було українським поміщиком „родам“, що вели своє походження від різних бунчужних полковників та осаулів гетьманської доби, навіть і від самих „ясновельможних“, за колишньою повнотою влади та славою політичною! Як не мріяти було їм про ті „богу милі часи“, коли гуральні, брозарні, млини були тільки в їхніх руках, коли вони мали такі безмежні „местные привилегии“, коли право визискувати „поспільство“ належало тільки їм. Ого життя було! Але як казав Куліш, — „Лобов моя до України ніяк не зменшує в мені вдячної любови до спільної нашої багьківщини — Росії“. Бо там, у минулому, крім гетьманів та старшин, була ще

й „на все готова“ голота, що іноді живцем засипала в землю дуків та ще й витанцьовувала зверху; бо там, за гетьманщини, хоч і багаті прибутки давали старшинські підприємства, проте і на цих гуральнях, броварнях, млинах часто, дуже часто страшно вишкіряла на пана сотника свої „вовчі зуби“ чорна сірома та з димом пускала панське добро. А тут, під скіпетром „білого царя“ за благословенного Олександра І, чи „батьюшки-Николая“, хоч й немає „своєї України“, зате маєтки охороняють укази „об усмирении бунтов“, зате незчисленна сила „доблестного русского воинства“, зате тюрми для непокірних міцні і „просторі“, зате „чини“, зате „благородное дворянство“. Тим то „Малороссия, верная престолу“, тільки „на досуге“, після обіду та ввечорі перед сном побавиться, пригадуючи минуле, але тільки побавиться, і тут таки—„сотворить“ молитву за „царя й отечество“.

„Вся шляхетная Россия,—каже Герцен,—помещицья, военная и чиновная подло пресмыкалась перед бездарнейшим злодеем в истории—за право сечь и грабить, за чечевицу оброка и барщини, за фольгу и стеклярус крестов, за потворство взяткам и казнокрадству“. Патріотичний сифіліс, що ним заражене було російське панство, всмоктався і в дрябле тіло українських дідичів і чиновників, проїняв їх тканину, їх соки і дав слухняних й вірних прихильників російської самодержавної мантії, „мирно почивающих под кроткою десницею всероссийского монарха“. В своїх полтавських, лубенських, роменських маєтках та хуторах вони лікують знівечену спину своїх „хлопів“, підстригають наросле дике м'ясо, „дабы оно не уменьшало чувствительности спины“, і знову ведуть їх на екзекуцію. З багатом—цим „стражем любви народной и власти верным часовым“ в одній руці; в другій—з триколовим прапором російського самодержавства—такий український пан. не зважаючи на белькотання про „матінку рідну—стареньку ойчизну“.

У Метлинського, Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка виявляються національно-патріотичні почування у тузі за козачиною, снуються, як туман степовий поміж козачькими могилами,—і уєсливо стеляться під ноги російського „білого царя“. Виразно зформульовану ідеологію цих „малоросійських“ співців узди і погонича—сервілістичний консервативний льяолязм—знаходимо у О. Корсуна. „І я, і ви, і усі ми,—пише він в „Снопі“ з р. 1841,—породились і повиростали на Україні. Вона годувала нас, діток своїх, й зате усі ми кохаємо її мов рідну мати. Та тільки от що: бачите, вона мати,—стало бить жінка, а жіноче діло звісно, що вона? жінка, та й годі! Де ж таки їй, небожечці, хлопотаться та доглядати таких хлопцюг, як ми! Так бачите, треба ще нам і батька, бо без батька і маненька сім'я не подержиться... Так коли вже й маненька

сім'я без батька оттак-о, бідує, то де вже такому народові як ми обійтись сиротами з матір'ю. Куди ж таки нам жити без батька! Воно хоч бач і тее, та ні! А все таки лучче, як на коню узда, а біля волів погонич; бач, воно як то лучче і коню і волам: кінь не попаде у яму, а віл не зломе рогів, усе ж таки лучче! Так, так то: дякуйте господа милосердному, що він не зоставив нас сиротами. Він дарував нам рідного батька, — царя православного". Білецький-Носенко вважає, що „народ блаженної України" саме „під міцною стріхою Росії став добрий, вірний". Цей одвертий монархізм і чорносотенство дуже добре уживаються з кокетуванням з „патріотизмом", стилізацією під народні звичаї та мислення і цікавістю до „дітей природи" тобто до селян. Гостро нападаючи на Запорізьку Січ, де „сплять удень і крадуть в ніч", кохаючись в церковних дзвонах і „благолепії храмів", вони, ці панки-балагури, не без того, щоб не показати себе „українцями". От живий портрет одного з таких українських патріотів, мальований наче з натури: „Есть у мене знакомий, приятель, да почитай, не лучший ли из наших украинских поэтов, притаманный гетьманець: як пише, так і говорє. Між москаля на балах—денді, а дома застанеш його—запорожець, в чоботях та шароварах... в гостях—устриць да трюфели, а дома... чабак та вареники". Безперечно, що такий декоративний патріотизм, такий культ старовинних звичаїв і прив'язання до свого кубла аж ніяк не заважали і „на наській мові" славити політику царської Росії, з головою пірнувши в „доно благородного, издревле прославленного дворянства".

Поразка польського повстання 1830 р. ще більше підсилила ці монархічно-сервілістичні тенденції в українському панстві, що й без того мали для свого розвитку такі сприятливі умови, як аграрна криза й селянські розрухи. В уяві тремтячих від жаху українських панів і панків стояли картини з недавнього минулого, з гайдамаччини, коліївщини, пугачівщини. Майже щороку перед українським поміщиком щоразу виразніше встає його „хатній ворог" — селянство, і в приборканні його йому доводиться покладатися знову таки — саме на самодержавство. Опозиційні тенденції українського аграрія-поміщика дедалі слабшають. Єдиною надією українського поміщика стає тільки — російське самодержавство, що „видавило весь жир з ляхів" (як висловився П. Гулак-Артемовський), що так „радикально" винищувало всякі прояви невдоволення в селянській масі.

От чому українські дворянсько-поміщицькі кола, що мріяли ще в 20-х рр. про відродження політичної влади козацької старшини та кокетували з козакофільсько-хлопоманськими ідеями та навіть пробували політично самовизначитись, — на-

Далі вже відмовляються від будь-якого активного політичного протесту проти російського фєвдала та його політичного репрезентанта — самодержавства. Українське панство, замкнувшись у своїх маєтках, правда, згадує із сумом про минуле України: Лизогуб кохається в історії старої України, Стороженко розшукує старі рукописи про козаччину; в маєтку В. Тарновського — Качанівці співає чумацьких пісень П. Скоропадський, Забіла читає свої поезії, а „малоросійський“ пан Трощинський, „дитя Катерининського віку“, одставний міністер юстиції, не чужий своєрідного українського патріотизму, слухаючи знамениту „Чайку“ раз-у-раз заходився старечими сльозами. Проте далі цих „восторгов серця“, далі цих німецьких симпатій до „тихой, приветливой, как вечерний закат“ батьківщини українське панство не пішло. Всі оці Метлинські, Боровиковські, різноманітні харківсько-полтавські гуртки, журнали й альманахи були наскрізь проияні „теорією офіційної народности“, етнографічним романтизмом і фєвдально-монархічною патріархальщиною, реакційним провансальством. Правда, пізніше, із певною зміною соціально-економічних обставин, з підсиленням соціальної диференціяції трохі змінюється картина. Кирило-Методіївське братство було, наприклад, об'єктивно виразником буржуазно-капіталістичного розвитку України, виразником, що намагався виступити, хай німецько і слабодухо, проти колоніального поневолення України. Проте в основі українська буржуазія протягом десятиліть домагалася національної автономії тільки через угоду з російською буржуазією й царатом, тільки через зраду інтересів трудящих (бо мала вже перед собою страшний привід „хатнього“, тобто клясового ворога), а до проблеми самостійної національної держави прийшла тільки порядком контрреволюції. Тільки тепер, за влади трудящих, потімки цього рахітичного патріотизму скажено закривізувалися в боротьбі „за Українську державу“. Але власницька, шкурницька основа цього патріотизму лишилася та сама. За допомогою багнетів, у крові закатованих робітників і селян, встановити „святе право власности“, вселити дідича в розкішні його палаци, фабрикантові віддати його підприємства, куркуля посадити в його „тихий, богом спасенний хутір“, — така основа теперішнього активного „патріотизму“. Але ні колишній рахітичний, ні теперішній погромницький патріотизм нічого спільного з національною романтикою Шевченка не мають, як не мають нічого спільного між собою поміщик і кріпак. Шевченкова бо історична романтика із цілком іншої основи росла: вона виходила „з уст столітнього діда-кріпака, з пісень, дум, переказів, загалом з історичного світогляду закріпаченого селянства“ (Річицький). Там, де перед українськими панками-патріотами маячили їхні привілеї, їхні гуральні, — там перед поетичною уявою Т. Г. Шевченка носилися інші образи і картини:

У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.

(„Гайдамаки“)

Шевченко сумує за високими могилами, Шевченко захоплюється цими німими свідками минулого України, особливо на початках своєї творчої діяльності. Але в основі цього суму знову таки лежить глибокий соціально-визвольний мотив. „Что ж говорят пылливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? — запитує поет. — Они говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Волынь и Подолия, они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы „на поталу“ не давала, ворога-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значат могилы и руины!“ — Таку Україну — гайдамацьку, непримиренно-ворожу до лютого панства — і свого і чужого — ідеалізує Шевченко. За такою, повною повстанчого вогню, Україною сумує він.

Націоналізм Шевченків наскрізь прийнято глибокою соціальною активністю. Це не пасивне реакційне споглядання минулого, властиве заможному власникові, це голос палкого протесту проти гніту і визиску. З огнем у грудях поет-невільник ось якою бачить свою батьківщину:

...Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвілію зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила
А дітям надію в степу оддала.

Поет не може заснути разом з Україною.

Націоналістичні поезії Шевченкові, що прийняті ненавистю до гнобителів, повні сили і активності його кляси, стають палкою революційною проповіддю —

...Думи прокляті
Рвується душу запалити,
Серце розірвати.

Гетьманщина, козаччина, „народоправство“ уявлялися йому на початку як найвищий ідеал громадського життя на Україні. Шевченко на початку не міг устояти перед блиском козацько-гетьманського епосу, перед збудженою ним картиною бунчуків, війська, що горіло, мов те червоне море, перед „ясновельможним“ на воронім коні. Шевченкові тоді

Броніслав Залевський — політичний засланець, польський історик та емігрант; приятель Шевченка.

видавалося це чи не за найкращий вираз минувшої волі українського люду, його самостійности. Але характерно: хоч якою широкою, хоч якою великою і яскравою не здавалася Шевченкові минувшина України з бунчуками і гетьманською булавою, хоч як бажав він тоді, щоб та булава ще бодай раз один блиснула в степах України, проте для найбільшого, найулюбленішого свого твору навіть ранньої доби він вибирає не походи Хмельницького, чи Дорошенка, не „святі подвиги“ (як кажуть теперішні жовтоблakitники) Івана Мазепи, а мужицьке повстання на Україні, величний бунт пригноблених проти панів-гнобителів. Шевченко повів свого Галайду по згарищах і руїнах панських палаців, Шевченко повів його — суворого месника — крізь люті бої та криваві бенкети і, освітивши його вогнем повстань, зробив прапором протесту і боротьби з віковичними ворогами. Пісні кобзаря Волоха бьуться в такт з пульсом гайдамаччини, вони є віддихом її могутніх грудей — то бадьоро-веселі, повні бойової напружености, то шалено-розхристані, плясові, то, нарешті, зловісно-суворі, з прихованим стогоном від глибоких ран. Такі картини минулого розгортав Шевченко.

Які чужі ці кріпацькі картини пансько-дворянським художнім полотнам! Гоголь, наприклад, любив красу української природи, звичаїв, обрядів, красу її історичної романтики, — і він створив „Тараса Бульбу“, „Вечера на хуторі близ Диканьки“. Але зовсім інакше було у Шевченка: і ця історична романтика, і ця дивна природа були для нього не стільки джерелом радості, скільки страждань; минула воля ще більше підкреслювала неволю і рабство, що в них перебували нащадки „славних“ запорожців; розкішною природою володіли „пани лукаві“ — чужі й свої. Лишилися тільки

Високі могили —
Більш нічого не осталося,
Та й ті розривають...

В зображенні минулого у Шевченка не зустрінеш того спокійного, споглядального милування його романтичними рисами, що ним пройнято весь твір „Тарас Бульба“. Гоголь любився та й годі, Шевченкові не до естетичного споглядання, бо

Що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.

Зате в історичних картинах Шевченка ми неодмінно знаходимо те, чого немає в „Тарасі Бульбі“ — осуд, нещадний осуд сучасности. І цей осуд складає, власне, основну мету історичного твору, спрямованого на те, щоб збудити чуття честі

й національної гідності в уярмленому поколінні рідного народу, —

Україно, Україно!
Отсе твої діти.
Твої квіти молодії
Чорнилом політі,

Московською блекотою,
В німецьких теплищах
Замучені. Плач, Україно,
Бездітна вдовице!

У його, Шевченка, любові до України почувається велика творча, дійова революційна сила, визвольна свідомість найпригнобленіших кріпацьких низів. Недарма наймит-попихач Ярема

..гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що виресли крила,
Що неба дсстане, коли полетить,
Не знав, нагинався.

Шевченко навіть у ранніх своїх творах закликає сірому перестати „нагинатися“, підняти „крила“, ударити на панів.

Шевченківський націоналізм на тому історичному етапі був могутнім знаряддям революційного чину. Пробуджуючи маси від февдальної сплячки, підіймаючи їх на боротьбу проти будь-якого національного гні у, — Шевченко своїми творами виховував маси в дусі визнання права України на самостійну державу, в дусі заперечення державних привілеїв будь-якої нації. Націоналізм Шевченка був великою руїницькою силою, що трощила підпори царської в'язниці — Росії. Цілком зрозуміло, що ця, для свого часу революційна і загально-демократична основа Шевченкового націоналізму аж ніяк не заперечує його обмежености, вузькості, замкнености, так властивих для дрібновласницького, хай і найреволюційнішого селянського світогляду. Хоч соціальне ество світогляду Шевченка дедалі більше еволюціонувало, хоч загострювалася щоразу більше саме революційно-політична сторона його вимог і прагнень, проте все життя лишилися у Шевченка до кінця неподолані елементи обмеженого націоналізму, що пізніше так нахабно, по-шахрайському використали пани з українського націоналістичного багна.

У чужому краю, — писав Шевченко, —
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда
І сила і воля.

Ось саме це — „в своїй хаті — своя правда“, вміщує в собі характерну для селянського, хай найпригнобленішого світогляду, національну виключність, замкненість, певну навіть ворожість до чужого, що зумовлені економічною обмеже-

ністю й замкненістю селянського дрібновласницького господарства. Цілоком зрозуміло, що ця риса, позначившись у світогляді Шевченковому, спричинилася до того, що часто в ранніх своїх творах поет-революціонер, не зовсім виразно розмежовував за соціальною ознакою людинь певної національності, а іноді навіть переносив, захопившись, свою класову ворожість і ненависть, цілоком законну та природну, до гнобителів — огулом на чужі національності. Ляхи прийшли на нас війною", — каже поет, виявляючи і тут ідеологію уярмленого українського села, що на нього тиснуть з різних боків, вдираючись до його обори, чужинці у вигляді то московських окупаційних військ з їхніми постоями та рекрутчиною, то польських поміщиків-магнатів, то євреїв-лихварів, рандарів, шинкарів, то німців-колоністів — куркулів і промисловців. Але підкреслюємо: при всій вузькості, обмеженості, замкненості, націоналізм, навіть раннього Шевченка, оскільки він випливав з ідеології революційної мужицької демократії, в тодішніх конкретних історичних умовах був проте великим зняряддям, що оформлювало мужицьку свідомість у революційну дію.

Національна сторона Шевченкової творчості Творчість Шевченка — глибоко національна. Коли читаєш його твори, відчуваєш, що весь зміст їх, уся дія їх відбувається ось тут, на Україні, на українських ланах, в українських селах.

Вся Україна „без почину і краю“ змальована у Шевченка розкішною, правдивою картиною; наче жива вона стоїть перед нами:

Тихесенько вітер віє,
 Степи, лани мріють;
 Між ярами над ставами
 Верби зеленіють;

Сади рясні похилились;
 Тополі поволі
 Стоять собі, мов сторожа,
 Розмовляють з полем.

І золоті зірки неба, і горда стихія води, і гуркіт грому, і співи ніжного суму, чарівні звуки, розкішні фарби, прекрасні кольори живуть і дишуть теплим диханням на сторінках його поезій.

У його творах блищать широкі простори Дніпра; із сторінок його поезій лється українська пісня, українська мова. Ви їх чуєте виразно, яскраво. Ніхто, як Шевченко, не володіє таким виїнятковим багатством української мови, українських мотивів. Треба підкреслити так виразно-властиве Шевченкові чуття національних гордошів. Шевченко палко любить свою, українську мову, свою батьківщину, свої рідні лани, безмежні простори українського степу, зрошені потом і кров'ю трудящих. Вся його діяльність є передусім мужня, віддана праця над тим, щоб саме українські трудящі маси організувати на виступ проти гніту і визиску; він більш над усе українські кріпацькі маси прагне політично просвітити. Шевченкові невимовно болюче бачити і відчувати, який лютий гніт,

які страшні насильства і знуцання віками тяжать над його прекрасною, улюбленою батьківщиною.

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якогонебудь одного магната
Історію — правду, то перелякать
Саме б пекло можна! А Данта старого
Подупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну?!
Що вона зробила, за що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?!

Шевченко пишається тим, що насильства катів-гнобителів викликали у минулому опір з боку українців, що українські верстви висунули Павла Полуботка, Тараса Трясила, Северина Наливайка, Павлюка, Палія Семена, що ці верстви дали могутні гайдамацькі повстання з їх героями — Швачкою, Гонтою, Залізником, дали славних „лицарів“ типу Кармелюка. Шевченко, віддаючи своє життя справі революції, вже наприкінці життя свого писав:

„...Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Одних осквернених палат!...
...Псарі з псарятами царяті,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годємо та плачем!“

В цих словах, повних глибокого суму борця, хіба не чуєте ви справжньої, найширшої любови до батьківщини, любови, що страшно тужить через відсутність революційности в масах українського населення, яке тоді спало ще політично міцним сном, яке тоді ще не дало самостійних масових, демократичних рухів? Шевченко і тут, нещадно картаючи українців — одвертих і прихованих рабів супроти царської монархії, лишається сповнений чуття національних гордошів.

Шевченка люблять, знають, читають трудящі далеко за межами нашої країни. Його твори й там поширюються в сотнях тисячпримірників. Бо трудящі бачать за Шевченковими фігурами подніпровських панів, управителів та попів ту саму силу, що душить і пригнічує їх у їхній країні. Бо в образах Варнака, Яреми, в героях Шевченкових, що протестують, борються проти гнобителів, вони пізнають своїх власних класових родичів і попередників, свою плоть і кров, свої думки і прагнення. Вони бачать перед собою кривавий розгул панства, чують брязкіт кайданів поневолених, що їх з такою надзвичайною силою змалював Шевченко, і проймаються його палким революційним протестом. Його патосом боротьби.

Сізімунд Сераковський — польський політичний діяч, організатор повстанчих загонів; приятель Шевченка і Черняшевського.

філософії обертав проти абсолютизму й духовенства; він тягнеться до матеріалізму: „Он (Лібельт) человека — творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и живописи, ставит выше природы. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек — творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающей его природой, насколько природа ограничена своими вечными неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы-природы, он делается... нравственным уродом“.

Оце висміювання „ідеалістичної нісенітницї“, (вираз Шевченка), глузування з того, що начебто художник „вищий“ від оточення, „нісенітницї“, яку на різні лади виголошують найрізноманітніші попи та попівська професура, є дуже виразна ознака світогляду Т. Г. Шевченка.

„Року 1839, — розповідає в своєму „Щоденникові“ Шевченко, — Жуковський, повернувшись із Німеччини з величезним портфелем, набитим творами Корнеліюса, Гессе та інших світил Мюнхенської школи малярства, визнав, що твори Брюллова занадто матеріальні, вони придавлюють до грішної землі божественне виспиренне мистецтво. І звертаючись до мене та до небіжчика Штернберга, що був на цей час у майстерні Брюллова, запропонував зайти до нього, щоб помилувати око і повчитися від великих учителів Німеччини. Ми не проминули використати цей щасливий випадок. Другого ж дня з'явилися до кабінету германофіла. Але... що ж ми побачили в цій величезній, що розгорнулася перед нами, картині?— Довгих, нежиттьових мадонн, оточених готичними схудлими, мізерними херувімами, та інших справжніх мучеників і мучеників живого, що усміхається, мистецтва. Дивне, незрозуміле затемнення! Ми були тоді з Штернбергом молоді юнаки, і, розглядаючи цю єдину колекцію ідеальної бридоти, висловлювали вголос свої міркування і своїм щиросердям довели до того, що ніжний, делікатний Василь Андрійович назвав нас зіпсованими учнями Карла Павловича“.

Ми навмисне навели таку довгу цитату, щоб читач сам переконався, з якою огидою ставився Шевченко до попівщини, до ідеалізму в мистецтві. І справді, проти чого обурюється, зокрема в мистецтві, Шевченко?—Проти апології спокою, проти намагання завмерти, окунутися в нирвану, в кислосолоденьке „небуття“, у „вічні красоти“ надземного світу. Всі ці нерухомі „красоти“ є засіб загипнотизувати себе, засіб обморочувати себе; це — своєрідне вживання наркотику.

Шевченко проти хворобливих, що наскрізь проїняті вірою в боженьку, красот. Шевченко хоче, щоб життя було ключем, тільки тоді воно прекрасне. Шевченко хоче, щоб життя змі-

нювалося, рухалося, йшло вперед. Це і є те революційне уявлення про життя, яке виходить із справжньої соціально-активної натури. Шевченко — бадьора, здорова людина, виразник кляси, що в боротьбі йде вперед, любить дійсність, любить природу, любить людину, любить життя. Того самого вимагає він і від мистецтва. Цього і сам дотримується він як поет, як маляр, даючи зразки яскравої, буйно-соковитої, багатокольорової творчості. Блиснувши могутнім образом зла, викриванням соціальної неправди, — Шевченко не припускає суму, безнадійности. Він дає надхнення свіжою думкою, огнем протесту, прагненням жити всіма фібрами людської істоти. Людина повинна жити, повинна боротися за повне, яскраве, соковите, нескалічене життя, — такий висновок випливає сам собою із сторінок „Кобзаря“, з картин Шевченка що дишуть юнацькою бадьорістю.

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, боже мій милий, як весело жить!

Такий життєрадісний вигук виривається у Шевченка ще тоді, коли він не цілком ще усвідомив собі значення суспільних стосунків. Згодом ця життєрадісність ще більше зростає, посилюється прагнення живого, справжнього життя, насиченого боротьбою за світлі ідеали людства.

Пани ж естети і пани художники „чистого“ мистецтва, заполонили життя естетичним мотлохом, прикрашеним, стилізованим, підфарбованим, і запевняють, що це є відображення ідеї, сяйво божеської сили, величного д.ха, що його проміння падає на грішну землю, в наш сумний світ. Генії, мовляв, приносять із собою ці розкішні, надземні дари, що перед ними наша жалюгідна дійсність повинна відразу засоромитися і потьмитися. Всією своєю мистецькою творчістю Шевченко сміється з цього. Кожен малярський твір Шевченка пройнятий наскрізь щирим, палким привітом життю, його боротьбі, його змаганням. Шевченко вимагає мистецтва, яке б світилося життям; він гостро картає ідеалізм, попівщину, містику в мистецтві, він усіх сил докладає, щоб заперечити оце нікчемне прикрашування реальної дійсности, підмінювання її на „схудлу містику“. Варто поставити фігуру Шевченка супроти фігури Жуковського, щоб зрозуміти відразу колосальну прірву між ними. Там, де Жуковський задовольняється тихою, мирною, споглядальною „чувствительністю“, — у Шевченка лавою вибухає життєтворче чуття; там, де той — виразник загнилої кляси — розгортає прапор консерватизму й реакційности, там у

Шевченка грає бунтарська кров і гаряча, соціально-піднесена душа його протестує проти суспільної неправди.

Шевченко не може знайти спільної мови в питаннях мистецтва з Жуковським. Це дуже характеристичний деталь! Художня творчість Жуковського, всі оці сльозливі його „Сельские кладбища“ „Теоны и Эскины“, „Мечты при лунном сиянии“; всі оці солодкувато-гістеричні „елегії“, „пісні про людську суєту“ — це спроба кляси, що не тільки но взагалі відірвана від життя, а й закінчує своє життя і разом із тим починає дискредитувати живу дійсність, нав'язувати свій штучний рай, свій наркотичний художній едем іншим класам, молоді, новому поколінню. Мистецтво цієї кляси — духовна отрута, присолоджене, але шкідливе пивго.

Шевченко в міру своїх сил намагається захистити життєву гігієну демократії від цього задушливого, нудно-слащавого естетизму, який своїми отруйними парами, на перший погляд наче б і пахучими, намагається розкласти молоду демократію. Шевченко протестує проти мистецтва, що вважає себе за відображення вищого буття, за „срібляний відгомін справжнього, вчного, надземного життя, далекого від світу сліз і суму, світу мінливого, з прикрими випадковостями“. Шевченко без жалю картає всі такі форми „високого“ мистецтва, намагається довести їхню фіктивність, їх хирлявість, підкреслює, що якраз вони далеко нижчі, далеко немічніші, мізерніші, ніж жива, що розвивається, дійсність. Мистецтво справжнє таким не повинно бути, інакше бо воно, відірване від життя, піднесене над життям, саме заслуговує на цілковите презирство.

Дух бунту, протесту, шукань; широкий розмах історичної дії, драматична напруженість подій; розвиток трагічної колізії між титаном, носієм нових вимог, і затхлим світом з його владиками — ось які мотиви у світовому мистецтві найбільше приваблюють Шевченка. Гете і Байрон, Пушкін і Лермонтов, Рембрандт і Брюллов привертають до себе увагу трибуна соціальної революції. Всі бо вони, в різних історичних і художніх варіантах, відбивали „бурю і натиск“ нового суспільного світу: проти тиранів, проги деспотії, проти важких февдальних кайданів, проти чорної темряви теології, проти вузьких, нестерпимих колодок, проти хмурого, чоловіконенависного аскетизму церкви, аскетизму, що точить кров живої плоті, нівечить її в ім'я страшних ідолів, що чавунною хмарою звисають над світом. Нове молоде суспільство, прорвавши шкаралупу старих віджилих форм, сильними голосами заявляло про свою буйну енергію, про своє право на життя, про свою боротьбу, про свої перемоги. Мистецтво саме цього суспільного табору найбільше співзвучне було художньому генію селянських повстань. Огонь революційної стихії, все-

М. Михайлов.
Поет-революціонер, приятель Шевченка, в Сибірській тюрмі.

людська радість колективної творчої праці, напруження і боротьби, мужні ритми колосальної сили, море соняшного, реального, бадьорого світла—характерні ознаки Шевченкового мистецтва.

Отак Шевченко, революціонер у громадсько-політичному житті, був революціонером і як мистець, як художник. Нещадно плямуючи „тупорилих віршомазів“, „співців“ „вінчаних катів“, „сплетателей торжественных од и иной гнусной лести“ (слова Шевченкові про поета Державіна), всю свою мистецьку роботу підпорядковуючи основному завданню — „піддержати в руках свято-помазану чуприну“, — Шевченко і тут, на прапорі свого мистецтва, виразно написав і підкреслив —

Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся!

Революційно-демократичний реалізм Шевченка

Треба тут, хоч побіжно, спинитися на особливостях художньої методи Шевченка. Коли ви читаете поезії Шевченка рік за роком і перед вами змінюється картина за картиною, настрої за настроєм, ви бачите, як наростає обурення поета. Від тихого суму й плачу за тим, як у думках кобзарських „грає сине море“, переходить він до отруйного сарказму, від сарказму, до гнівного патосу бурхливого трибуна народньої революції. Відповідно росте й розгортається, поглиблюється революційно-демократичний стиль поета. В його перших романтичних баладах—„Тополя“, „Утоплена“, „Русалка“, в його ліроепічних поемах оживали народні легенди, старовина, повісті про покинутих дівчат, про народніх героїв. Свою думу про Січ співав сивий Дніпро, а степові могили, що синіли над Дніпром, говорили про минуле народу. Треба виразно підкреслити, що й ці перші Шевченкові твори далеко не були „археологічним періодом“. Поет і тут не втік від дійсності „под сень струй“ старовини, а шукав в цій старовині живого заклику до боротьби за волю. Він бачив, як навколо опущено голови („неначе стоптана трава“), і показував своїм братам, якими вони були, якими були їх батьки, діди. Його поеми, що йшли в минуле, викривали соціяльну боротьбу сучасного. Він розповідав про те, як нижчі верстви, за підтримкою козаків, боролися завзято з дворянством, що ненавидило „мужицьку віру“, мужичий побут. За його картинами минулого підіймалося страшне обличчя кріпацької епохи, коли не стало Січі, коли сотні тисяч вільних селян було роздано любовникам Катерини, коли Україна із „славної“ стала „заплаканою“, коли на фоні мертвого царства вставала „вдова небога“, підіймалися „живі люди в кайдани закуті“. Складаючи напочатку балади

схожі формою на романтичні поезії дворянсько-поміщицької літератури, але вже й тут відкидаючи любов до середньовіччя панського гатунку і натомість виспівуючи народні легенди про дівчину, що із страшною туги перетворилася в тополю, про русалку,—поет переходить незабаром від мотивів особистого горя людей із народу до змалювання соціальних несправедливостей, до перекладу на мову поезії брязкоту кайданів і проклять народу на адресу гнобителів. Він відмежує себе від „сладкогласных“, поетів — співців панських салонів, лірників сільської щасливої Аркадії, що звать „хатину в гаї тихим раєм“. Колишній наймит, кріпацький пастух ненавидить аркадських пастухів і пастушок з їх ніжними дудками, перев'язаними блакитними стрічками, з їх декоративними рожево розмальованими ландшафтами.

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись...

Не як літописець, що „добро и злу внимаая равнодушно, не ведает ни жалости ни гнева“, а як суддя, як месник, як рупор найпригноблениших низів, поет дивився на все, що точилося навколо, і малював цю живу дійсність правдивими, все більше реалістичними рисами. Шукаючи рятунку від гніту людини людиною, поет саме через це й звертається на початку своєї творчості до минулого, шукає там прикладів. Він звертається до козацького періоду тому, що в цій добі він бачив прагнення домогтися рівної правди для всіх, бачив боротьбу за цю людську правду, бачив справедливу ненависть до гнобителів і помсту за вікові кривди. „Он слишком глубоко чувствовал, слишком был близок бездольной голоте. Крепостное горе всегда стояло перед его глазами“, — писав про Шевченка поет Жемчужников. І Шевченко підійшов до своєї основної теми — кріпацтва без жалісливих слів, без нудної сльозливості, без сантиментальних голосінь. Колись Чернишевський глузував над панським, ліберальним ставленням „сострадательной“ літератури до мужика: його шкодували, йому співчували, навіть злегка „сльозу пускали“, дивлячись на його, мужика, терпіння, але все ж проходили далі, цілком свідомі того, що „справа народу безнадійна“. Шевченкові ж навіть ранні пісні віяли великою любов'ю до мужнього героїчного народу; вони жили войовничий дух, вони нагадували про давню волю, вони кликали на подвиг. І коли сучасна дійсність родила в серці кріпака-Шевченка палку ненависть, то пісня про минуле запалювала в його душі мрію про подвиг. Прагнення поета „розкрити високі могили“ і розповісти, „кого, коли й за що розпинали“, розпо-

вісти, „що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чії ми діти“, бажання розказати, „про Січ, про могили“, „що діялось в Україні, за що погибали“, — все це було по суті спрямоване в одну сторону — проти конкретного ворога — кріпаковласницького суспільства. Проблема раннього Шевченка — це проблема формування революційно-демократичного стилю, що пізніше, загартований блискавками революції 1848 року і все більшим оживленням селянських повстань, так глибоко і мітко цілив в саме серце рабсько-кріпацької Росії. Коли на першій стадії свого розвитку Шевченко помічає окремі прояви зла, але не уміє ще пов'язати їх в одне ціле, не бачить за ними системи, не може встановити ланцюга причин і наслідків, не може ще виразно нащупати того загального соціального ґрунту, на якому виникають конкретні форми зла, то пізніше, рік за роком, він все рішучіше позбувається своїх наївних юнацьких сподіванок, глибше і революційніше починає сприймати життя. Поет все більше „став прозрівати“. З-під пера поета з'являються один за одним політично-дозріліші високо-художні твори. Революційно-демократичний реалізм все повніше зформується, позбавлений романтично-сентиментальних (хай і в народньому дусі) прикрас.

Шевченко-революційний демократ — діє образотворчими засобами мистецтва. Він доводить ці образи, що малюють кріпосницько-февдальну Росію, образи поміщиків, бюрократії до такої сили, що вони стоять перед нами, наче живі. Могутньою силою свого художнього генія вивів він на світ і надхнув життям десятки, сотні козаків, гайдамаків, скривджених кріпацьких дівчат, закатованих на панських стайнях „хлопів“, знесилених від жахливої панщини рабів. Безперечно, Шевченко не фотографував, не списував своїх героїв, але на основі найглибших спостережень, на основі свого життєвого досвіду він створив ці образи, надавши їм такої сили і такої правдивості, що читає глибоко упевнений, що ці люди неодмінно були, що вони існували. Шевченко, як художник, не визбирує дрібниць, деталей задля них самих. Він реальну дійсність перепускає через свою художню майстерню і дає типові характери в типових обставинах. Він — великий майстер найширших художніх узагальнень. За всіма дієвими особами його творів, що так рельєфно-життєво виступають, що так реалістичні в його показі, відчуваються десятки і сотні гнобителів і пригноблених, відчувається вся та система соціального гніту, що її Шевченко спостерігав і образи її він, стоячи на революційних позиціях, так художньо-правдиво подав у своїх творах. Саме ці революційні позиції дали змогу Шевченкові зірвати всілякі машкари із суспільних стосунків і показати їх у всій їх неприхованості і правді життя. Тому художні твори Шевченка дають

більше для розуміння епохи загнивання кріпосництва, аніж десятки деяких економічних, історичних і статистичних робіт.

Шевченко силу кріпосницько-февдального тиску, силу хижаків-поміщиків, попів, чиновників подає не в розрізі економічного досліді. Поет часто не виводить читача безпосередньо на панське поле чи до царської канцелярії, але він водночас показує, як зростає і на чому саме зростає зиск паразитів; ви почуваете, як смочче піт і кров ненажера-пан, як, наче змії-полоз, обкручує трудящих хижак-гнобитель. Кількома художніми штрихами малює він стосунки між поміщиками і селянами, і ці риси надзвичайно барвисті, бо вони показують основне, найтипніше в боротьбі клас даного історичного етапу. Безпосередньо не розгортається перед вами теорія загнивання і розкладу феодально-дворянської системи, але ви почуваете з усього твору, що так далі існувати суспільство не може, що революційна ситуація дедалі більше назріває, і ця, у найвищій художній формі вкладена, революційна агітація проймає увесь твір, складає основну його ідею, його ефект. Це стосується не тільки до великих його творів. Візьміть хоч би такі його рядки:

„Дівча любе, чорнобриве	Кому воно пиво носить?
Несло з льоху пиво;	Чому босе ходить?
А я глянув, подивися —	Боже сильний! Твоя сила —
Та аж похилився...	Та тобі ж і шкодить.

Ось і увесь твір. Здавалося б, уламок поезії про цілком випадковий епізод, а тимчасом у цих кількох рядках дається багатюща гама соціальних стосунків, схоплено найглибші соціальні мотиви. Це робить дану поезію блискучою перлиною в світовій скарбниці мистецтва.

Шевченко вміє, лишаючись на позиціях художника, через індивідуальну долю показати життя соціального середовища, життя суспільно-класове. Візьміть його „Катерину“, або його „Варнака“. Поет аж ніяк не розглядає психологічне життя своїх героїв як якесь замкнене коло, відірване від усього життя. Він бере і показує психологію людини в зв'язку з соціальними умовами. Деякі його твори мають характер великих художніх біографій. Шевченко бере свого героя, веде його через усі роздоріжжя життєвого шляху і показує, як саме соціальні обставини, перешкоди, події життєвого шляху формують людську особистість. Показуючи без прикрас, не ідеалізуючи правди життя, тяжкий, нестерпучий побут кріпаччини, кров і бруд панських рук, Шевченко разом із тим ніколи не збуджує розпачливого, безнадійного суму. Він малює іноді найзворушливіші, найжахливіші, найогидніші картини, але він же й кличе революційним шляхом подолати брудне старе, піддаючи сили, енергії та цілковитої відданості боротьбі за світле нове.

Обгортка „Полярной Звезды“, що її видавав Герцен, з портретами п'яти повішених декабристів.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом!

Шевченко глибоко переконаний, що повинна бути ця велика сім'я, що об'єднає все людство; сім'я вільна, де не буде місця свавілю й насильству; сім'я збудована на справедливості братерських стосунків колективу трудящих.

Шевченко показує життя з революційних позицій, з погляду найпригнобленішої кляси кріпацько-февдального суспільства, з погляду кріпацької голоди, що для неї всі ці пани, рандарі, чиновники, попи створювали нелюдські умови існування. Саме звідси показуючи весь суспільний лад, усі верстви суспільства, Шевченко набирає сили, що не дається ніякому художникові панівної кляси. Шевченко зриває всі і всілякі машкари, покрови лицемірства, ханжества, культурного лоску, патріотизму, що їх накидали на себе дієві особи його творів, що належать до гнобительських верств. Він уміє показати справжню хижацьку їх природу.

Примушений у ледачах царської цензури просовувати гасла революції в найприхованіших формах, Шевченко бере мотиви з біблії та евангелії, наслідує псалми та стародавніх пророків і вкладає в ці старі форми гострозлободенний, пекучо-сучасний йому зміст. Візьміть такі твори як „Подражаніє Іезекіїлю“, або „Осії. Глава XIV“ — це ж могутній орган, це ж величні фанфари прекрасного струменту революції мас. Це ж лунає нестриманий гнів мільйонів:

Скажи їм ось що: брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!
Скажи, що правда оживе,
Надхне навкличе, нажене
Не ветхев, не древле слово
Розтаїннее,—

— а слово великого визволення, що як грім впаде на голови гнобителів і кривавою загравою осяє наступний день правди і краси. Так з-під пера поетового біблійні мелодії звучать штурмовим маршем, одягнені крилатим ритмом і музичною бойовою римою. Не згинаючись і не пасуючи перед ворогом, нещадно трощачи його, перемагаючи могутністю своєї кляси, Шевченко став справжнім світовим художником, велетенською культурною силою. Непереможна сила Шевченка — це сила клясового заперечення, революційної ненависти, сила боротьби мільйонів пригноблених, сила нещадного викривання старого, назрівання нових соціальних боїв. Не сангиментальний співець козаків і гетьманів, а геніальний викривач ладу, що ламає людей, ладу, що калічить їхнє життя, що перетворює мільйони на „чорніших чорної землі“. Революційна

демократія дала своєму поетові цю глибоку силу пізнання людей і речей, явищ і процесів, подій і фактів. Шевченко належить до найрізноманітніших художників у всій світовій літературі. Прекрасні шати його поезії переливаються всіма фарбами величезного мистецтва. Його могутня і життям насичена творчість, поряд естетичних, легковажних і надуманих поміщицько-буржуазних творів, є монолітна гора, помітна дуже здалека. Люди найрізноманітніших суспільних шарів і професій, факти сучасного і минулого, буття фєвдально-дворянського суспільства, життя найпригнобленіших низів, ліберали, реакціонери, селяни, наймити, втікачі, садати, засланці — важко перелічити оту величезну різноманітність типів, що їх вивів Шевченко. Так зобразити дійсність, як показав її Шевченко, — це значить сказати про неї глибоку революційну правду, це значить піднести на боротьбу проти цієї дійсності найширші маси. В особі Шевченка революційна демократія, мільйони пригноблених могутньо сказали своє творче слово. Шевченко став за поетичний рупор революційної стихії, за відважного, сміливого її поета і майстра революційного слова, революційного ритму, революційного віршу.

Треба відзначити, що соціально-психологічні устремління художнього генія Шевченка знаходили в літературному матеріалі його доби такі елементи, які, критично перероблені, ввійшли безперечно в його власну творчість. Палка антицарська література поетів-декабристів, блискуча бойова поезія Міцкевіча і вся тодішня польська національно-визвольна література, пізніше — нещадно-реалістичні твори революційних різночинців, мали колосальний вплив на зформування літературно-художніх прийомів Шевченка. Навіть тогочасна дворянсько-хуторянська маніра з її грубо-гумористичним трактуванням народнього побуту, з її образною, конкретною, з нахилом до вульгарності мовою, навіть сантиментальна баяда Жуковського лишилися не ізольовані від художньої лабораторії Шевченка. Багатющі скарби народньої поезії, напоеної кривавим потом і слізьми закутого кріпацтва, особливо позначилися на Шевченковій поезії.

Характеризуючи в цілому художню методу Шевченка ми мусимо визначити її як методу революційного реалізму. Основне, до чого прагне Шевченко своїм художнім словом, це — показати дійсність, сказати правду про неї. Не сліпе фотографування, не вихоплювання окремих часток, не копісування в ізольованих „загально-людських“ мотивах, а показ правди життя, такої правди, що викриває провідні тенденції дійсности, показує сучасне в його справжньому, революційному розвитку. Найістотніші фігури, образи визвольного руху своєї доби, героїзм, подвиги, безмежну відданість революції Шевченко дуже часто навіть ідеалізує, позбавляючи їх друго-

рядних, неістотних рис, підкреслюючи їх великий розмах, їх могутню революційну силу. Пригадайте рядки про декабристів, польських революціонерів, гайдамацьких ватажків. Шевченко ідеалізує людей, що ведуть героїчну боротьбу з „лютим Нероном“, з „лукавими панами“. Це безперечно є художня романтика в літературі, але романтика червона, революційна, яка виявляє схвильованість поета від дійсності, що він її зображує, яка свідчить про глибоку емоціональність творця і силу його гніву й любови.

Ця революційна романтика, так властива для поезій Шевченка, аж ніяк не суперечить основі його творчості—правдивому показові життя, а є лише одним із засобів цього показу.

Всупереч літераторам, що хапаються за фалди квартального, в боротьбі з писаками, „идуцими на пристяжке III отделения“, Шевченко (особливо, повернувшись із заслання) виступає проти канонів дворянської поетики, викриває „лакировку“ дійсності від дворянських поетів. Тематика, жанри, традиційні образи поміщицької поезії,—все це піддається нещадному обстрілу. „Искра“, керована видатним поетом В. С. Курочкіним, згуртувавши навколо себе цілу плеяду високообдарованих поетів-сатириків, ставши голосним і надійним рупором революційних ідей Чернишевського,—мала безперечно великий вплив на дальший розвиток художньої методи Шевченка. Віршований памфлет і фейлетон, епіграма і пародія були пущені в хід для висміяння пансько-дворянського табору. Підкреслюємо, пародія стає могутнім художнім знаряддям в руках бойової демократичної літератури, зокрема, в руках Шевченка 50 рр. Нещадний реалізм його, що зриває будь-які машкари, доходить тоді найвищого свого піднесення. Варто нагадати лише такий твір як „Юродивий“ (1857 р.), щоб переконатися в цьому. Найглибша політична насиченість, дух непримиренної ненависті до класових ворогів, уміння здирати з них найприхованіші покривала, перевага соціального над індивідуальним, зв'язок з масою і уміння образно показати її, сполучення глибини і злободенності, загальна приступність без примітивізму, майстерне володіння напруженою ораторською інтонацією—ось що характерне для стилю Шевченка. Крізь злобу дня просвічує епоха, події моменту перетворюються в епохіальні узагальнення. Пекуча злободенність, огріта високим громадянським ентузіазмом і освітлена передовим революційним світоглядом доби,—найтиповіша властивість поезії Шевченка.

Марні і цілком зайві спроби довести, начебто Шевченко був соціалістом, комуністом (а значить і марксистом), або начебто він одночасно був і марксистом і народником, наче б в його ідеології поєднувалися на основах „рівноправності“ дві течії — народницько-демократична і марксистська.

Таке визначення Шевченкових позицій нічого спільного з науковим висвітленням не має. До таких висновків можна дійти хіба тільки беззмістовним, напівшахрайським висмикуванням цитат, уривків тощо. Оцінити Шевченка, цього палкого поета бойової селянської демократії, як попередника пролетарської боротьби — зовсім не означає приписати йому ті чи ті марксистські, революційно-пролетарські погляди. Шевченко не потребує таких „операцій“! Шевченко і без того був геніальним для свого часу; Шевченко і без того житиме в століттях як боець революційного фронту. Треба рішуче застерегти проти викривлення справжньої історичної ролі Шевченка, проти замазування його слабких сторін; треба нещадно засудити позиції тих гаючих „шевченколюбів“, які беруться навіть довести, що Шевченко, мовляв, був теж марксист, тільки не в інших історичних обставинах, і звідси всіляко намагаються заперечити утопізм Шевченка, націоналізм його, моменти його релігійності. Немає нічого шкідливішого, як робити з Шевченка ідеолога пролетаріату, основоположника пролетарської теорії, який, мовляв, передбачав і Жовтень, і ради, і суцільну колективізацію. Повторюємо, Шевченко зовсім не потребує такої брехливої і „хвалебної“ оцінки. Таке трактування Шевченка цілком розходиться з усіма висловленнями Леніна про революціонерів доби „селянської реформи“; вони, ці революціонери, на думку Леніна, не бачили і не могли в 60-х роках минулого століття бачити, що „тільки не розвиток капіталізму й пролетаріату може створити матеріальні умови і суцільну силу для здійснення соціалізму“.

Кажуть, що Шевченко для України має таке значення, яке має Горький для Росії. Але таке порівняння є цілковито хибне, шкідливе: воно викривлює історичну перспективу. Горький — великий пролетарський письменник, почав свою діяльність уже тоді, коли гегемоном революційної боротьби став пролетаріат; він зрозумів і засвоїв вчення пролетаріату, він став до лав його борців, він приєднав свій смолоскип до того блискучого потужного прожектора, що ним робітнича кляса висвітлює собі шлях і шлях найширшим трудящим усіх країн і всіх кольорів шкіри, до комунізму. Шевченко, геніальний майстер мистецтва, виступив раніше, ніж з'явився в країні пролетаріат, — ця наймогутніша сила повалення визискувачів і визволення пригноблених. А поки робітнича кляса не сформувалася, не виросла, не взяла на свої плечі завдання збудувати новий соціалістичний лад, доти зусилля навіть найвідданіших революціонерів, що до них належав і Шевченко, хоч і з великою силою рухали вперед історію, хоч, наче велетні, прискорювали хід подій на шляху визволення, проте не відкривали остаточного виходу на світлі шляхи наступного майбутнього. Їх відкидали назад, вони зазнавали поразки, вони

блукали й помилялися. Діяльність Горького свідчить про те, як близько вже людство підійшло, нарешті, до свого визволення.

Діяльність Шевченка свідчить про те, як у минулому, в умовах, коли „перед мужиком-бідолохом ще не відкрився шлях до майбутнього“, як у таких умовах підіймали великі борці прапор боротьби проти гніту за світле майбутнє.

Отож підкреслюємо, Шевченко не міг бачити того, чого ще в ті часи, принаймні в тогочасній Росії, не було — науки пролетарського соціалізму, хоч в окремих випадках його оцінки, його поривання сягали за межі дрібновласницького, мужицького світогляду, наближаючись до революційного соціалізму.

Середина XIX століття в Європі яскраво поставила проблему, що їй судилося стати центральною проблемою людського суспільства — проблему комунізму. Під склепінням буржуазної Європи залунав густий призовний гул наукового комунізму. В ту пору була утворена перша і основна програма міжнародної революції пролетаріату — „Комуністичний маніфест“. В ту пору геніальні ковалі наукового комунізму почали кувати теоретичну зброю. В ту пору науковому комунізму довелося зустрінути перші бої. Залізні ґрати миколаївської цензури, „усерднейшая работа“ царських жандармів, не здатні були захистити Росію від свіжих подихів революції 1848 року, що згуртовувала пролетаріат навколо боротьби за комунізм і широко рознесла визвольні соціалістичні ідеї. Начебто у відповідь на ці свіжі революційні подихи Шевченко в одній своїй повісті пише: „ідея про комунізм не сама тільки порожня ідея, не глас вопіючого в пустині; вона цілком здатна до справжнього прозаїчного життя“. І тут таки поет проголошує: „Слава та шана борцям за нову цивілізацію!“. До того ж Шевченко добре розуміє, що пани не будуть боротися за цивілізацію, за прогрес людської культури. У повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали“ поет занотовує про поміщика-ліберала: „кричить, розпинається за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

Мужичков под пресс кладет
Вместе с свекловицей“.

Цілий жмут яскравого проміння кидають ці слова для з'ясування світогляду Шевченкового. Саме пов'язання ідеї комунізму, саме поєднання поняття безкласового суспільного ладу з дальшим розвитком людської культури, — є факт величезної ваги для характеристики передчувань комуністичного ладу в творах поета. Це вже не примітивний комунізм первісного християнства, це щось незрівняно вище, глибше за нього. Тут, як бачимо, комуністичні натяки стають виявом

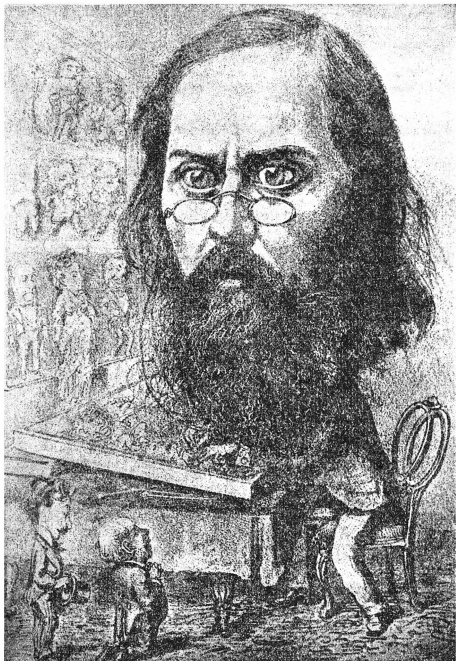
потреб реального суспільного середовища, оскільки вони йдуть від хоч неоформленого, але гнобленого світогляду, який дав зародок світоглядіві сучасного пролетаріату, що для нього комунізм став цілком реальною, практичною ідеєю.

Шевченко дуже високо цінить культуру, її просування вперед, її завоювання. Він ненавидить культуру гнобительських клас, він ненавидить дворянсько-поміщицьку цивілізацію, її льокаїв й жалюгідних підлабузників. Але він вітає й жадібно стежить за розвитком справжніх культурних цінностей. Крізь палку ненависть до визиску, покріпачення і приниження трудящої людини, у Шевченка виразно виступає напружений інтерес і висока оцінка справжніх паростків культури мас. Шевченко з величезною силою відкидає від себе все негодяще й занепадницьке у старій культурі й бореться за таку культуру, яка становить складову частину великого визвольного руху людства, яка є висока культура творчої праці мас.¹⁾ Саме визволення людства вживається поетом в могутньому розвитку культури, техніки. В гуркоті машини виразник ідеології найпригнобленіших низів бачить незнану доти силу, що знищить усяке рабство на землі і спричиниться до створення нового ладу. „Підо впливом скорботних вопіюючих звуків бідного вольноотпущеника, пароплав в нічному похоронному спокої уявляється мені якимось величезним, глухо ревучим дивовищем з роззявленою величезною пащею, готовою проковтнути поміщиків - інквізиторів. Великий Фультон і великий Ватт! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, не забаром пожере кнути, престоли й корони, а дипломатами та поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, довершить на всій планеті ваша велетенська, геніяльна дитина. Моє пророцтво безперечно!“ Це вже виходить за межі самих лише мрій про безкласове суспільство, що тільки —

Повинно быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить!

У геніяльному пророцтві про машину, в непохитній вірі в її революційну роль почувається передчуття визвольної місії пролетаріату, машинова бо продукція капіталізму неминуче

¹⁾ Шевченко в багатьох місцях підкреслює, що досягнення людської культури повинні стати набутком широких мас. З цього погляду дуже характерні його зауваження у Щоденнику де він, між іншим, нотує наприклад, таке: „Из всех изящных искусств мне теперь больше всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером — значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе... Значит быть полезным людям... Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера! Сколько изящных произведений, доступных только богачам коптилось бы в мрачных галереях без тного чудотворного реза?“ (Щоденник 26.VI 1857 р.)

Мое собрание насекомых
Открыто для моих знакомых. Пушкин
М, Е, Салтиков-Шедрин наколесе на шпильки голскію і смах-чі ногцирці.
(Карикатура А. Лебедєва)

відірве робітника від будь-якого зв'язку із старим суспільством, з певним місцем і певним визискувачем, об'єднає й поставить в умови, що дадуть змогу почати організовану боротьбу з гнобителями та переможно її закінчити.

Маючи в собі окремі геніяльні місця, що наближають Шевченка до комуністичних поглядів на природу сучасного йому суспільства, славнозвісні висловлення його про комунізм та ролі машини ніякою мірою проте не можна порівнювати з писаннями основоположників наукового соціалізму — Маркса та Енгельса. Шевченко не був обізнаний з працями засновників пролетарської теорії і тому не міг зробити певного виразного, бодай першого кроку в напрямі до оволодіння революційною наукою цих двох мислителів. Але, не будучи спроможний цього зробити, Шевченко, розглядаючи конкретні умови російської й української тогочасної дійсності, висупав в числі найпередовіших, найрадикальніших діячів своєї епохи.

**Шевченкова
спадщина
і представ-
ники націо-
нально-бур-
жуазного
руху**

Тягар Шевченкової спадщини виявився не під силу тим, що видавали себе за „дітей Шевченкових“. Протягом десятиліть вони, українські народники пізнішої доби охоче записували Шевченка у „свої ватажки, але ні одна течія цього напрямку не могла підвестися до могутньої революційної послідовності Шевченка. У руках епігонів-народників заповіти Шевченкові здрібніли і споганіли.

В міру того, як народництво дедалі більше ставало виразником куркульських елементів, а ідеологія народників перетворювалася на еклектичну мішанину, уривки з творів Шевченка ними поєднувалися з підлим лібералізмом та опортунізмом. Десятки тисяч сторінок, написаних за царату українською буржуазією про Шевченка, про „українське відродження“, є по суті замасковане просування слабодуких ідейок, що зводились до плазування перед російським царатом. Цілоком виразно ватажок української буржуазної національ-демократії М. С. Грушевський у статті „Шевченкове століття“ („Літ. Наук. Вісник“, 1914 р., кн. 2), відбиваючи настрої „українського громадянства“, писав: „можна було б думати, що у великий день столітнього ювілею, забувши все, що могло когонебудь дражнити й вражати, перед сею великою красою духа, в ім'я цього культу правди і любови, віддадуть честь і поклоняться йому всі племена, осяяні світом його слова, і проголосять йому вічну славу незлобним серцем і нескверними устами. Так повинно було бути, і велике українське свято мало zarazом стати святом загального поєднання всіх, без різниці народу, віри й стану, кому близькі великі ідеали справедливости і любови, голошені великим Кобзарем, — хвилиною, коли завмруть, бодай на час, гіркі спомини ворожнечі й кривди“.

Отак агітує, начебто виходячи з „духу Шевченкової науки“, дипломована попівська професура з українського націоналістичного табору, закликаючи трудящих до єднання з буржуазією, до підлабузювання перед російським царатом. І це в той час, коли в диму й зойках Західня Україна здригалася під чоботом великодержавної банди; коли десятки тисяч людности в Галичині й Буковині відчували на собі важку лапу графів Бобринських та єпископів Євлогіїв, цих кривавих лицарів святішого синоду: коли вісті з далекої Лени схвилювали всю трудящу людність, а в різних кінцях Росії й України спалахнули страйки протесту, обертаючись на вуличні демонстрації; коли назрівали вже загрози 1917 року. Жалюгідні ідеологи „українського відродження“ повчали тільки терпінню й покорі. „Робити з Шевченка щось таке, чому немає місця в рамках російської державности і російської церкви, з його імени—гасло протесту проти політики правительства, проти нинішнього режиму, проти всього укладу російського життя—се щось недоумінне“ (Грушевський М. С.).

Отак академік Грушевський „брав“ Шевченка за царату: його ім'ям проповідував прихильність до найжахливішої монархії та її агентури—православної церкви. Так академік Грушевський, прикрива очись Шевченком, виправдував „політику правительства“ з її катуванням неросійських народів, найнелюдськішою експлуатацією цілих районів, з її кривавими війнами за нові захоплення. А академік Корш нічого кращого тоді не знайшов, як запевнити в день Шевченкових роковин, що

„Дорогий над усе, покій йому був спільний (Шевченкові—Є. Ш).
Хоч славив і війну у віршах він своїх,
А що до рідного він краю був прихильний,—
Не знаю, чи воно тяжкий аж надто гріх?“

Як бачимо, ідеологи української буржуазної науки, проголошуючи Шевченка „першим національним поетом України“, апостолом „Соборної української держави“, „великим вождем, що вволив її (Україну) в нові володіння її обітованої землі“ (слова Грушевського),—по суті робили з Шевченка прапор, що мав допомагати їм культивувати своє політичне угодництво та просвітянство. І „віщий пророк, що відкрив перед Україною нову землю і небо нове“ (як називає Грушевський поета-борця), був потрібний їм, ватажкам „українського громадянства“, тільки для того, щоб „відкрити“ перед українською трудящою людністю потребу дальшої слухняности й покори перед попом, поміщиком і царем. Вони прославляють Шевченка, канонізують його, світять лампадки перед „Кобзарем“, і це все для того, щоб під бундючними, у біблійному тоні фразами про „Великого сина України“, про

„Невмируще джерело українського відродження“ заховати справжнього кріпака-поета з його глибоким наймитським, соціальним патосом.¹⁾

Боротьба за ко- Основна проблема Шевченка — селянська революція, заклик до сокири, до боротьби мас за мушкетерів і Шевченка повалення всіх основ гнобительського ладу, лишалася для них нерозв'язаною, чужою, ворожою. Тільки революційна ситуація, що склалася знову на початку ХХ ст., тільки новий виступ мас на історичну арену призвели до відродження і дальшого розвитку революційних заповітів Шевченка. Але вони відродилися і були розвинені не в діяльності дрібнобуржуазних народників, а в тактиці і програмі революційного пролетаріату.

Робітнича класа, ця найпотужніша сила, покликана повалити гнобителів і визволити уярмлених, єдина до кінця революційна, піднялася на чолі мільйонних мас і вперше підняла до одвертої боротьби селянські маси. Справу Шевченка, справу мужніх борців й ідеологів селянської революції 50—60 рр., продовжено і піднесено на вищий щабель пролетарської боротьби. Закони, що їх відкрили Маркс і Енгельс на основі бойового досвіду міжнародного пролетаріату, стали теоретичним обґрунтуванням практичних завдань революційної партії робітничої класи, керівництвом для боротьби за владу і організацію перемоги. Вони стали залізним обґрунтуванням кінцевої мети цієї боротьби — завоювання політичної влади через пролетарську соціалістичну революцію і організацію соціалістичного суспільства.

Жовтнева революція була саме соціалістичною революцією, яка за одним ходом довершила виконання багатьох завдань буржуазно-демократичної революції. Це не були дві самостійні революції — буржуазна і соціалістична, — як це намагаються довести меншовики й троцькісти, що затушко-

¹⁾ Ось типове відзначення Шевченкових днів за царату в колах українських панів та чиновників: „Обычные литературные поминки малороссами своего „батьки“ Т. Шевченки прошли, как всегда, чрезвычайно просто, семейно, но вместе с тем, чрезвычайно оживленно. Вечер открыл Д. А. Мордовцев речью, посвященной памяти Шевченка, за которой последовало пение малороссийских песен, исполненных хором любителей из учащейся молодежи. Зала и сцена представляли собою пестрый цветник малороссийских характерных костюмов. Девичата — в плахтах и монистах с дукатами, с неизбежными яркими венками из цветов на голове и цветными черевичками на ногах. Мужчины-паробки — в свитках и шароварах и с неизбежными барашковыми шапками... Весьма мило была прочитана одною дивною поэма Шевченка „Лидея“. Исполнительницу заставили повторить, и хохлацкое „ще раз!“, заменившее собою общепринятое „bis“, оглашало залу после каждого исполнения... Один из наших известных художников произвел целый фурор, появившись в виде слепого кобзаря с бандурой в руках. По окончании концерта начался ужин с неизменными варениками. Литературные поминки эти кончились в 3 часу утра“.

вують і на ділі заперечують соціалістичний характер Жовтневої революції. В героїчні дні великого Жовтня соціалістичний пролетаріят встановив на одній шостій частині земної кулі свою диктатуру. Відкрилася нова доба в історії людства, коли комунізм скликає, згуртовує армії бійців на останній бій за справжнє щастя людства.

У розв'язанні цього завдання, в боротьбі за його здійснення замордований царськими катами понад 70 років тому Шевченко був великим попередником і провісником пролетарської боротьби. Шляхи бо Шевченка (несвідомо для нього) — це бойові шляхи до пролетарської революції, до радянської влади. Це робило і робить Шевченка особливо близьким наступному революційному поколінню. Недарма більшовики, старі бійці й засновники партії, з такою глибокою пошаною та любов'ю ставляться до пам'яті великого поета-борця. Пригадайте повні великої революційної сили слова Леніна, Петровського, Скрипника, Затонського про цього палкого революціонера передпролетарського періоду!

Твори Шевченка, співця буржуазної селянської революції, заражають своєю титанічною музикою людей нової епохи, нову класу, новий тип революціонерів, масу борців пролетарських загонів. Вогонь революційної стихії, творча боротьба, велика радість перемог, палкі надії на майбутнє, певність остаточної перемоги — ось що ріднить нас із геніальним кріпацьким поетом. Від творів бо Шевченка віє духом класової боротьби; вони будять, кличуть, підіймають маси, запалюють їх вогнем ненависти до ворога, певністю перемоги.

Атмосфера революції, що б'є з кожної сторінки його творів, чималою мірою становила ту основу, що на ній вихувалися молоді революційні покоління. Через писання його, через його героїв дивиться на нас та революція, яка почала була розгортатися в Росії 1859—61 рр., яка дала яскравий вибух полум'я 1905 р., яка нарешті, тільки за проводом пролетаріату на чолі з партією Леніна перемогла в героїчні дні Великого Жовтня.

„Революціонери, — каже Ленін, — відігравали величезну історичну роль в суспільній боротьбі й у всіх соціальних кризах навіть тоді, коли ці кризи безпосередньо приводили тільки до половинчастих реформ. Саме вони були великими діячами своєї епохи, і що далі ми відходимо від неї, то ясніша нам їхня велич“.

У залізних лещатах миколаївської Росії, під чоботом оскаженого панства загинув великий борець революційного фронту. Але діло його не пропало... Пройшли роки. До заперклої соціальної боротьби піднялися нові сотні і тисячі борців. Діло Шевченка, очолене, піднесене на вищий щабель пар-

тією Леніна, не загинуло. Розгорніть славні сторінки громадянської війни, читайте залиті кров'ю живі рядки:

„Тов. Шепетчук — активний член повстанкому і входив до його складу з першого дня організації — з травня 1918 р. Шепетчук жив на полі з західньої частини села, і тільки вступили німці в село, аж зразу 15 кінних солдат оточили садибу Шепетчука, забрали його живим і привели перед селян (що стояли на колінах серед села) для допиту. Спочатку його страшно били різками та шомполами, допитуючи, „хто більшовик“? Тов. Шепетчук лише відповідав: „я сам більшовик“, і показував тільки на тих, що полягли в Брусиліві. Після цього хижакі придумали іншу кару — почали здирати з живого шкуру на спині, вирізаючи хрести з людського тіла. Тов. Шепетчук, хоч бачив учасників, що стояли на колінах перед ним, між масою селянства, проте не сказав ні слова, лише твердо в останніх криках свого життя промовляв: „я більшовик“, плюючи між очі нахабним хижакам. Тоді німці, бачивши, що нічого не допитаються, вчинили розправу. Ув'язали вірвочкою до тину серед села (місце проти ставка біля мосточка). Перед цим примусили т. Шепетчука ще живого викопати на себе яму, і той з останньої сили зміг ще прокопати яму на аршин глибини, а потім сказав: „стріляйте, я більшовик!“ (Із спогадів А. Антоненко — „Селяни с. Соловієвки в боротьбі з гетьманщиною“). Такі були слова бідняка-селянина в останню хвилину його життя. Цей Шепетчук, мільйони Шепетчуків — це справжні нащадки Шевченкові на новому історичному етапі. Це вони Шевченки — Шепетчуки, за проводом пролетаріату та його Ленінської партії, своєю кров'ю завоювали владу рад! Це вони, Шевченки — Шепетчуки під прапором Леніна добилися вирішальних успіхів у боротьбі за перемогу соціалізму! Це вони, мільйони колгоспників, внуки й правнуки Шевченкові, пройняті глибоким революційним ентузіазмом, більшовицькою палкістю, гарячою вірою в перемогу Ленінової справи, — це ж вони разом із пролетаріатом, за проводом його, успішно переборюючи сили клясового ворога — куркуля й непмана — всередині країни, перешкоди й труднощі, що їх чинить пролетарській диктатурі світовий капітал, — борються під випробуванним проводом партії більшовиків за здійснення всесвітньо-історичних постанов XVII партконференції, за найвеличніше в усій історії людства завдання — побудувати безкласове соціалістичне суспільство.

Вперше у світовій історії влада опинилася в руках пролетаріату, що веде за собою трудящі маси села, здійснюючи разом із ними перебудову всього народного господарства на соціалістичній основі. Розгортається будівництво соціалізму не тільки в місті, а й на селі. Там, де за часів Шевченка стояв зойк і стогін уярмленого кріпацтва, де панували тем-

рява, голод і злидні, найвідсталіша частина трудящих — трудящі села підіймаються до соціалізму, до безкласового соціалістичного суспільства!

Там, де ще недавно розгортався степ-пустеля, де похмуро морщилися скелі й кручі, де ще чотири роки тому дико шуміла тайга і без остраху простував хижий звір, — підіймаються велетні індустрії. Відсталий, сивий середньовічний Урал виходить в перші шерехи світової техніки. Укритий величними лісами Сибір, ця жахлива царська в'язниця, сірий каторжний Сибір перетворюється на Сибір соціалістичний. Дедалі зменшується віддалення до радянських берегів Крижаного океану, що відкриє новий щабель в розвитку виробничих сил Союзу. Перемогла більшовицька арифметика — п'ятирічка за чогири роки!

Найсміливіші мрії стають дійсністю. Подивіться навкруги: на півночі підіймаються громаддя Біломорського каналу; на заході — закінчений велетень — електричне серце Радянської України — Дніпрельстан, на півдні — могутній Вахшбуд; на сході — Магнетобуд, Кузбас, а за ними — проглядають контури Ангарбуду. Герої Перекопу, переможці міжнародніх імперіалістичних армій, штурмують небо, відкривають нову епоху в історії людства.

Революційний прапор визискуваних, пригноблених, знедолених всього світу, пролетаріят нашої країни підніс і тримає його високо над земною кулею. Цей прапор кличе, будить, дає залізну енергію, непохитну віру в перемогу. Світова пролетарська революція стукає в двері капіталістичного світу. Розгораються революційні бої робітників, трудящих селян, пригноблених народів з капіталістами, поміщиками, колоніальними рабовласниками. В бурі цієї боротьби, що звучить як суворий і тріумфальний залізний марш мільйонів, народжується нове суспільство.

Під комуністичними прапорами перемагають! Найміцніші фортеці старого світу летять у повітря від ударів більшовізму.

Щораз виразніше, щоразу ближче, реальніше встає перед нами сонце того дня, коли ми, велика армія пролетарів цілого світу, керованих комуністичною партією, розтрошивши ворогів у всесвітній настпній останній борні і збудувавши комунізм, прийдемо на могилу закатованих відважних наших попередників-борців, на велику могилу Шевченка, і, схиливши свої прапори, голосом усього визволеного людства скажемо:

Бойовий товаришу! Комунізм став справжнім реальним життям.

Твоє пророцтво здійснилося!

Перемогли більшовики.

Пролетаріят включає в себе все славне, героїчне старого світу. Пролетаріят підійме на щит і понесе в століття ім'я великого, невмирущого Шевченка.

ЛІТОПИС НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ З 1801 ДО 1866 РОКУ

(за М. Покровським)

I. Перша третина віку закінчує процес останніх десятиліть попереднього віку. Французька революція йде далі в іншій формі. Позбавлена, після поб. ття дрібної буржуазії й пролетаріату, свого демократичного змісту, набувши вигляду нахабно-цивілічної диктатури великого капіталу, що хутко зростає на військових замовленнях, вона ані трохи не втратила своєї антифеодальної суті, зафіксувавши юридичну ліквідацію „старого порядку“ в „Цивільному кодексі“ (накше „Кодексе Наполеона“, 1804). Цю військову диктатуру того ж року оздобила імператорською короною, то це справи не змінило, бо салдатська імперія ген. Бонапарта, що став Наполеоном I, зовсім не була відновленням старої монархії і ведена була колишніми членами Конвенту, генералами революції, що пішли в найми до капіталу. Франція початку ХІХ в. стала першою цілком буржуазною країною Європи, випередивши тим навіть Англію, де велике землеродіння зі спадковими привілеями ще й досі стояло на чолі управління державою. Більш буржуазні звичаї можна було знайти тільки в Америці; в Європі ж Францію оточувало коло напівфеодальних держав, своїм ладом цілком ворожих французькій революції. Це спритно використовувала Англія, організуючи проти Франції одну по одній „коаліції“ (війна Англії й Франції лише на короткий час припинилася після Ам'єнського миру, 1802), Росію й Австрію 1805, Прусію й Росію 1806—1807, саму Австрію 1809, саму Росію 1812, Росію, Прусію, Австрію й Швецію 1813—1814. Побиваючи ці коаліції (Австерліц—листопад 1805, Ена—жовтень 1806, Фрідланд—червень 1807 і т. д.) армії Наполеона мимоволі поширювали по всій Європі ідеї „Цивільного кодексу“, і де тільки ґрунт був хоч трохи підготовлений, вони спричинювалися до загибелі „старого ладу“ (найбільше в західній Німеччині та північній Італії, а посередньо і в Пруссії та в Польщі). Англія спочатку мала успіх тільки на морі (Трафальгар, 1805), на що Наполеон відповів континентальною блокадою (1806), замкнувши континент для англійських товарів. Але безперервна війна і руська катастрофа (1812) до тої міри виснажили Францію, що вона в 1814 р. мусила здатися, а після нового вибуху року 1815 зазнати остаточного погрому (Ватерлоо, 18 червня). Після цього Францію на деякий час захопила феодальна реакція (реставрація старої монархії в особі Бурбонів, 1814—1830, „Дивовижна палата“ 1815 до 1816 рр. з чорносотенних поміщиків). Але економічний розвиток Франції брав своє: липнева революція 1830 р. остаточно встановила буржуазний режим (Люї-Філіп, 1830—1848). Загальний економічний розвиток (не тільки Франції) виявився між іншим і в цілій низці науково-технічних винаходів, що припадають на першу третину ХІХ в. (1807—пароплав Фултона, 1810—друкарська машина, 1827—пароплавний гвинт, 1830—паротяг Стефенсона; цілком французькі винаходи: вдосконалений ткацький верстат Жаккара—1802, механічне прядіння льону Жірара—1810).

Промисловий капіталізм, поширившись на всю Європу, 1831—1866 рр. заповідає її захід і центр; Франція й Німеччина стають такими ж індустріальними країнами, як в XVIII в. була лише Англія. Франція після липневої революції (1830) остаточно спелкалась уламків „старого ладу“ вкупі з династією Бурбонів; під Орлеанською династією (Люї-Філіп, 1830—1848) вона прибирає форми цензової парламентської монархії, і її весь час зісподу підточув невпинний від 1830 р. рух пролетарської й пролетаризованої маси. Року 1848 рух досягає сили й розміру нової революції (революція в лютому), але буржуазія, за допомогою глтайського селянства, щастить погромити центр робітничої революції — Париж („червнені дні“ 1848), після чого відновлюється режим початку віку („Друга імперія“ небожа Наполеона I, Люї Наполеона II, від кінця 1848 р. президента оголошеної в лютому республіки, що після перевороту 2 грудня 1851 р. втратила парламентську форму, а в 1852 році перетворилася в монархію на зразок „Першої імперії“) Друга імперія йде слідами першої також і в зовнішній політиці (участь Франції в „Кримській“ війні проти Росії, 1854—1856, війна з Австрією 1859, експедиції в Хіну 1830 і в Мексику 1862—1866, а перед тим, від 1830 р. Франція підбиває Альжир), але що далі, то більше наражається на опір інших країн промислового капіталу, насамперед Німеччини, що об'єднувалася під гегемонією Прусії („Митний Союз“ німецьких держав, від 1831—1835). В боротьбі промислової буржуазії різних країн за ринки розвивається націоналізм, і Наполеон III намагається його використати (об'єднання Італії під владою економічно розвиненішого П'ємонту, від 1859 до 1861, за допомогою французів). В Англії перемога промислової буржуазії виявилася ліквідацією політичної монополії великого землеросідання (парламентська реформа 1832) і тріумфом свободи торгу (скасування мита на хліб, 1846). Широкий робітничий рух (чартизм, від „народної хартії“, 1838 р.) і тут зазнав поразки, хоч і не кривавої, як у Франції. Робітничий рух створив популярність соціалістичній літературі, що до Маркса ще не була одбиттям пролетарських інтересів, а тільки розвивала ідеї „Освіти“ XVIII віку (Оуен в Англії, 1771—1858, С.-Сімон, 1760—1825, і Фур'є 1772—1837, у Франції). В міру загострення класової боротьби народжується цілком пролетарський комунізм („Комуністичний маніфест“, 1847) і розпочинається міжнародній робітничий рух (Перший Інтернаціонал, 1864).

II.

**Територія царської Росії.
1801—1830 рр.**

Дев'ятнадцятий вік уже не знає вільної колонізації, урядова ж прибирає форм анексії (захопелнь) чужих земель, не стільки економічно цікавих, скільки політично й стратегічно потрібних „Російській імперії“. На самім початку віку Росія пересувається за Кавказькі гори (приєднання Грузії—1801, Мінгрелії—1803, Імеретії—1810, східного Закавказзя до Аракса й Каспія за гюлістанським (1813—Баку) і туркманчайським (1828—Еривань) миром з Персією — після майже 20 років війни. Одночасно ліквідується останні посілости Швеції на східному березі Балтійського моря (приєднання Фінляндії до р. Торнео, 1809, і Туреччини на північ від Чорного моря (Басарабія—1812 і Анапа—1829). Ще пізніше Росія захоплює „Царство Польське“, перетворене Наполеоном у „Герцогство Варшавське“ (частинне відновлення Польщі, 1806 до 1813); воно стає пляндармом, що дає російській армії командне становище в Центральній Європі (1815). У всі ці місцевості російські народні маси не переселяються; російське плем'я представляють там тільки урядовці та солдати.

Загалом беручи, територія Росії в Європі остаточно окреслюється на початок II третини XIX в. (частинне хитання — втрата Басарабії в 1856 р., повернутої в 1878). Здобуття Кавказу (закінчене в 1864 р.), сподучає стару „кавказьку лівію“ з анектованим на початку віку Закавказзям, і починає собою низку азійських захопелнь (Середня Азія: Ак-Мечет чи Перовськ—1853, Ташкент—1865; Далекий Схід: береги Амура ще за Миколи I, остаточно Амурський і Усу-

рійський краї в 1858 — 1860 рр.). Розвідки йдуть ще далі (1836 р. — російська місія в Афганістані, 1853 — 1854 рр. — російська експедиція в Японію і т. д.). Вже від кінця XVIII в російська компанія експлуатує так звані „російсько-американські поселоди“ — півострів Аляску й Алеутські острови, року 1864 продані Америці.

III.

Більші події зовнішньої історії. 1801—1830 рр.

Все тридцятиліття проходить під ознакою російсько-англійського союзу, закладеного ще в кінці попереднього віку (за порушення його платить життям Павло I—1801). Цей союз почав слабшати лише в самім кінці, в міру розвитку в Росії промислового капіталізму. Політичний союз базувався на союзі англійського промислового і російського торгового капіталів: останній висмоктував з Росії потрібну англійській промисловості сировину (ліс, прядиво, сало, трохи згодом пшеницю), з Англії ж Росія мала всі потрібні її командним класам фабрикати. Союз перервався був лише на 5 років (1807 — 1812), через військову невдачу російсько-англійської коаліції, коли Олександр I (1801 — 1825) мусив був підписати Тільзітський мир (1812) і підпорядкуватися умовам „континентальної блокади“ Наполеона. Вже в 1810 р. економічна потреба примусила російський уряд припинити блокаду, бо Франція могла постачати тільки різну розкіш: масовий довіз товарів не міг одбуватися за браком між Францією й Росією дешевого водяного шляху (море закрили англійці). Політично Олександр I використав Тільзітський мир, захопивши протягом п'яти років Фінляндію й Басарабію. Нависла ще від 1810 р. війна розпочалася 1812 р. (так звана „Отечественная война“) і закінчилася лише в 1814 році, коли росіяни взяли Париж. Всю війну проваджено на англійські субсидії. Війна зробила Олександра „царем царів“, „Агамемноном Європи“ і т. д., а фактично хазяїном центральної Європи, бо російська армія з берегів Висли однакоч могла напасти і на Берлін і на Відень. Цей стан закріплено „Віденським конгресом“ і „Священним Союзом“ (1815), — фактично об'єднанням східньо-європейських держав під гегемонією Росії (Англія не прилучилася до „Священного Союзу“, Франція ж у ті часи втратила міжнародне значення). Політична гегемонія Росії мала стати лише підготовкою до встановлення економічної гегемонії російського торгового капіталу над усім басейном Чорного моря, для чого треба було осісти в Константинополі. Спроба використати і для цього Тільзіт (на так званому „Ерфуртському побаченні“ Олександра з Наполеоном в 1808 р.), не дала бажаних наслідків, але позбавила змісту турецьку війну, що точилася 6 років (1806 до 1812). Справу одкладено до 20-х років, коли повстання греків проти турецької влади дало новий привід зрушити „Східне питання“. Війну за Константинополь довелося провадити вже Миколі I (1825 до 1855). Втручання в греко-турецькі справи почалося в союзі з Англією й Францією (Наваринський бій, жовтень 1827, знищення турецької флотії англійською, французькою та російською ескадрми), але саму війну (1828 до 1829) довелося провадити самій тільки Росії, і на захоплення Константинополю в неї не вистачило сил. За Адрінопільським миром (1829) Росія мусила задовольнитися лише анексіями в Азії.

В міру наближення до 1848 р. розвалюється „Священний Союз“. Микола I, що після звістки про липневу революцію намірявся погнати своє військо на Париж, відносно революції 1848 р. мусив був стати вже на цілком оборонній позиції. Прусія за Фрідріха Вільгельма IV (1840 — 1857) зовсім виходить з-під опіки Росії. Росія намагається спертися на Австрію, що майже розвалилася через революцію 1848 року. Алеж, очунявши за допомогою Миколи I, Австрійська імперія негайно „зраджує“ його в східньому питанні. Це питання стоїть у центрі всієї російської зовнішньої політики тої доби. Не здобувши Константинополя Адрінопольським миром, Микола намагається накласти руку на протоки хоч посередньо (Хункіар-Ісклеська угода, 1833 р.), але наражається на рішучий опір Англії (Лондонська конвенція про протоки,

1841 р.). Російсько-англійська війна вже висне в повітрі від 30-х років. Після невдалої спроби порозумітися з англійцями і після своїх „перемог“ на Угорщині (1849) Микола знову зважується напасти на Туреччину (1853), але зустрічає на своїм шляху не тільки Англію, а й Францію та навіть Австрію. Почавши війну з двома першими, Росія втрачає Севастополь (27 серпня 1855 р.), чорноморську флоту і право на її будівництво (Паризький мир 1856, — вже за Олександра II, Микола помер 18 лютого 1855). Одночасно виявилось повне відмежування Пруссії од Росії і з претензіями з'явилася навіть Швеція, що про неї від 1809 р. забули і думати. Повний погром східної політики поруч повної втрати всіх західних позицій змушують круто змінити напрямок: Константинополь на час залишають на боці, на Заході ж шукують не клієнтів, а спільників. Спочатку знаходять одного в особі Франції (російсько-французький союз під час франко-австрійської війни, 1859), але з нею, як після Тільзіта, не щастить налагодити економічного зв'язку. Такий зв'язок утворюється з Пруссією в міру розвитку російської промисловості. Пруссія заступає з 60-х років Англію, як споживач російського хліба та як постачальник фабрикатів. На цьому ґрунті російсько-французький союз у 1863 р. (привід дало невдале втручання Наполеона III в польські справи) замінюється російсько-пруським, скерованим безпосередньо проти Австрії, а посередньо й проти Франції. Російсько-англійський конфлікт тим часом ступлюється, переходячи з Ближнього Сходу в Середню Азію, де від 1864 р. починається рух у Туркестан. Одночасно закінчується війна на Кавказі, що почалася ще в першій чвертині віку; вищим моментом цієї війни була боротьба з військово-теократичною державою Шаміля (1832 — 1859, мюридизм).

IV.

Більші події внутрішньої історії.

1801—1830 рр.

Істотним фактом тридцятиліття є народження в Росії промислового капіталізму (число фабрик сукно-ткальських: 1804 р. — 155, 1825 р. — 324; бавовно-ткальських: 1804 р. — 199, 1825 р. — 484; чавунотопних і залізоборних заводів: 1804 р. — 26, 1825 р. — 170, перша мануфактурна виставка 1829), що потужно рушає вперед через континентальну блокаду і створює нову ідеологію, буржуазну, що нагадує собою ідеологію французької революції. Офіційні кола засвоювали собі ідеї вже наполеонівської Франції, а поступова інтелігенція — французькі ідеї попередньої доби. З першого осередку вишійші проекти Сперанського (поміркованіший 1803 р., радикальніші 1809 — 1810 рр.), з другого — проекти декабристів. Спільною їм рисою було негативне ставлення до кріпацького права і намагання звільнити селян на умовах, що забезпечили б хуткий зріст у Росії потрібного промислового капіталу пролетаріату. Оточення, що зумовило перший розквіт буржуазно-промислової ідеології в Росії (ізоляція Росії від закордонної конкуренції завдяки континентальній блокаді та гостре підвищення ціни хліба в наслідок пролетаризації Англії й наполеонівських воєн, що давало об'єктивну можливість переходу в Росії до вільнонайманої праці в хліборобстві), було короткотривалим; від 1819 р. англійські товари знов починають прибувати, а ціна на хліб падати. Кріпацька праця знову виявляється зисковішою за наймитську, а промисловість починає відчувати гостру потребу міцної центральної влади для охорони інтересів промислового капіталу від закордонної конкуренції („протекційне мито“, починаючи від 1823 р., і війни Миколи I, що здобули для руських товарів турецькі й перські ринки). Таке становище задалагоді засуджувало на невдачу наміри таємних спілок (1814 „Орден Руських Рыцарей“, 1816 — 1817 „Союз Спасения“, 1818 — „Союз Благоденствия“, від 1821 р. починається змови декабристів, що вибухла повстанням 14 грудня 1825 р., на півдні 31 грудня), скомпромітованих до того ж нерішучістю їхньої тактики. Кінецькінцем, усе завершилося остаточною зміцненням бюрократично-поліційного ладу (початок іще в 1802 р. — утворення міністерств), організацією корпусу жандармів і Третього відділу імператорської канцелярії (червень — липень 1826). Спогадом про протилежні тең-

денції лишилися закон про „вільних хліборобів“ (1803) і утворення Державної ради (1810). 1823 — мануфактурна рада.

Центральний пункт — ліквідація кріпаковласницького господарства, або, як тоді казали, „звільнення селян“ (термін очевидно неслухняний поруч збереження політичного самодержав'я). Затримана на початку доби тривалою аграрною кризою, вона здобуває економічний ґрунт від кінця 40-х років, коли починається підвищення хлібних цін. Істотним стимулом були так само інтереси обробної промисловості, що й ліквідувала у себе кріпацьку працю (закон 18 червня 1840 р. про посесійні фабрики). Спробам ліквідації цієї праці в хліборобстві не щастило до 50-х років (6 грудня 1826 р. — перший Секретний комітет Миколи для обміркування селянського питання; 2 квітня 1842 р. — наказ про зобов'язаних селян, що намагався прогнати компромісну точку погляду, утворивши напівфермера, напівкріпака, і все ж залишився мертвою літерою). Рескриптом Олександра II віленському генерал-губернаторові Назімову поставлено питання про звільнення селян без землі (20 листопада 1857) себто в напрямку найбільшого зиску для промислового капіталу. Одночасно почалося створювання губернських комітетів (1-ий Нижньонгородський, грудень 1857). Але вже через рік (резолуція Головного комітету з 18 жовтня і 4 грудня 1858) перемагає ідея звільнення з землею, себто збереження дрібного селянського господарства непорушним. Наслідком того, що реформа не дала селянам усіх прав „свободи сословий“ і затримана була дворянська опіка над ними (мирові посередники), „звільнення“ вийшло дуже умовним. Для запровадження в життя цієї нової лінії утворено, по суті, паралельно з комітетами Редакційні Комісії (працювали в 1859 — 1860 рр.). Остаточню зіпсувало реформу одкрояння частин селянських наділів (подкуди до 40%), вчинене під впливом чорноземельних поміщиків. Обкраяне таким способом „звільнення“ (маніфеста підписав Олександр II 19 лютого 1861) викликало рішучий опір селян, що „терпляче чекали волі“ в попередні роки (більше 2000 заколотів у 1861 — 1862 рр. і відмови селян підписувати „статутні грамоти“ в 50% усіх випадків). Це викликало революційні надії у лівої інтелігенції (Чернишевський, Добролюбов, Шелгунов, Михайлов) і трохи налякало уряд, що, бажаючи притягти на свій бік буржуазію, рішуче пішов шляхом буржуазних реформ (20 листопада 1864 — судові статuti, 1 січня 1864 — земський статут, 17 квітня 1863 — скасування фізичної кари, 6 квітня 1865 — умовне скасування попередньої цензури), не гідуючи вживати її провокацій для її залякування (петербурзькі пожежі влітку 1862) та немилосердно караючи революціонерів (заслання Чернишевського й Михайлова). Селянські заколоти, проти сподіванок, не об'єдналися в загальну революційну пожежу: інтелігентський рух лишився ізольованим, маючи відгук тільки серед молоді-учнів (перші студентські заколоти восени 1861). З її осередку вийшов перший революційний виступ за царювання Олександра II — замах на його життя, вчинений Каракозовим (4 квітня 1866 р.).

V.

Найближчі сусіди Росії.

1801—1830 рр. залежністю від Росії (Фрідріх-Вільгельм III, 1797 до 1840, „приятель“ Олександра I). Більше самостійності зберегла Австрія, хоч також побита французами і навіть двічі — в 1805 і в 1809 р. (як і Прусія, вона воювала вкупі з Францією проти Росії в 1812 р.). Австрія зовсім не потрапила в сферу впливу „Цивільного кодексу“ і являла собою після 1815 р., тип цілком реакційної держави торгового капіталу, з поліцією, кріпацьким правом і т. д. (канцлер Метерніх, 1773 — 1859). На неї спиралася реакція в Німеччині (карлсбадські постанови 1819 р.), вона ж сама спиралася на Росію, але зберігаючи більшу незалежність відносно Росії, ніж Прусія. З усіх країн Східної Європи підпорядковувалася фран-

цузькому впливові найбільше Польща, що безпосередньо залежала від Наполеона за доби „Герцогства Варшавського“ і зберегла особливу конституцію при переході під владу Олександра I; систематичні порушення цієї конституції викликали повстання поляків у листопаді 1830 р.

Польська революція в листопаді 1830 р., врятувавши Західну Європу від втручання Миколи I, сама швидко була ліквідована Миколою (взяття Варшави 26 серпня 1831).

Польща втратила конституцію 1815 року, але „Царство Польське“ збереглося, як окреме ціле („Органічний статут“ 26 лютого 1832). Фактично там усе царював я Миколи було військово-поліційною диктатурою намісника Паскевича. Франко-російський союз після Кримської війни примусив дечим нешироко й половинчато поступитися („Без мечтаний“ — слова Олександра II представникам польського дворянства й буржуазії на першій зустрічі в 1856 р.). Цей курс тільки дратував польську масу, по містах далеко розвиненішу, ніж російська. Маніфестація цієї маси (в лютому — березні 1861 р.) була розстріляна. Революційний настрій зростав і в січні 1863 р. вибухнув збройним повстанням. Але надії поляків на допомогу Західної Європи не справдилися з огляду на допомогу, що її вчинила Росії Прусія („конвенція Альвенслебена“ 8 лютого 1863 р.). Повстання втихомирено, членів революційного уряду („Ржонда народowego“) поступінно позаарештовувано й скарано. Польща стала тепер тільки групою російських губернь („Привіслянське ген.-губернаторство“).

Революція в лютому 1848 р. не лишилася ізольованою у Франції, як революція 1789 р.; тепер суспільні умови Західної й Центральної Європи завдяки розвиткові промислового капіталізму були ближчі одне одному. 15 березня спалахнула революція в Відні, 18 — в Берліні. І там і тут монархія з першого передяку капітулювала, зреклася абсолютизму й запровадила конституцію, але ні там, ні тут влада не перейшла до рук народньої маси. Поволі реакція набрала сили, в жовтні бомбардовано й захоплено урядовим військом Відень, а в листопаді Фрідріх Вільгельм IV розігнав народне зібрання. Загально-германський парламент у Франкфурті виявився безсилою говорильнею, повстання в Саксонії і в Бадені було роздавлене пруським військом (1849). Об'єднанню Німеччини під владою Прусії пошкодила Росія, підтримуючи розкладену Австрію („Угорська кампанія“ Паскевича, 1849 р.) Але національне об'єднання, що почалося з митного союзу (1831 — 1835), під впливом економічних причин невпинно сунуло далі, і гегемонія Прусії остаточно стверджується після воєн 1864 р. (з Данією за Шлезвіг і Гольштейнію) і 1866 р. (з Австрією; поразка австрійців під Садовою 3 липня).

НАЙГОЛОВНІШІ ДАТИ З ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТИ Т. ШЕВЧЕНКА

Уклад *М. М. Новицький*

- 1814 р.**
25 лютого. В селі Моринцях, Звиногородського повіту, в убогій сім'ї кріпака народився Тарас Шевченко.
- 1816 р.**
Родина Шевченків переїздить із Моринців до села Кирилівки.
- 1822 р.**
Шевченка віддали в науку до дячка Совгиря (Губського).
- 1823 р.**
20 серпня. На тридцять другому році свого віку померла мати Шевченкова.
- 1824 р.**
Влітку цього року Тарас чумакує з батьком.
- 1825 р.**
21 березня. Смерть батька Тарасового — Григорія Івановича Шевченка. По смерті батька Тарас недовгий час живе у свого дядька Павла — „влітку пас його свиней, а зимою помагав його наймитові по хазяйству“.
- 1826 р.**
Шевченко покинув школу дяка Богорського і втік із Кирилівки до дякона-маляра в Лисянку. Тарас іде шукати малярської науки до дяка в село Тарасівку. Згубивши надію зробитися „хоч абияким маляром“, Шевченко вертається до Кирилівки.
- 1827 р.**
Шевченко став пастухом громадської череди. Перше кохання з Оксаною К—ко.
Шевченко пішов у найми до Кирилівського пана Григорія Кошиці.
Шевченко два тижні перебуває в науці у Хліпнівського маляра.
- 1829 р.**
Весна. Шевченка взяли до панського двору — спочатку в поварню, а згодом за „козачка“ до пана П. В. Енгельгардта. Шевченко з паном Енгельгардтом у Вільні. Наука у художника Русема.

6 грудня. Заставши Шевченку вночі за малюванням, Енгельгардт скажено надер йому вуха й надавав ляпасів.

1830 р.

Шевченко переїздить із Вільни до Варшави. Енгельгардт віддає Шевченка в науку до відомого портретиста Лампі-сина.

Листопад. Польська шляхетська революція. Під час повстання Шевченко дивився з горища на бійку повстанців з військом російського царату.

1831 р.

Весна. Шевченко в Петербурзі.

1832 р.

Шевченка віддано на чотири роки в науку до Петербурзького маляра Шіряєва.

1836 р.

Шевченко познайомився з земляком-художником І. М. Сошенком, а через нього з письменниками Гребінкою, Жуковським, секретарем Академії мистецтв Григоровичем та Карлом Брюлловим.

1838 р.

22 квітня. Визволення Шевченка з кріпацтва. Шевченко відвідує малярські класи в Академії Мистецтв. Знайомство з художником Петровським, Штернбергом, Михайловим та інш.

Шевченко написав „Причинну“, „Вітре буйний“, „Тече вода в синє море“, „На вічну пам'ять Котляревському“ та інші твори.

1839 р.

29 квітня. В кінці академічного року „по третньому екзаміну“ Шевченко дістав срібну медалью другого рангу за малюнок з натури (етюд „Бойця“).

5 червня. Шевченко просить Управу Академії мистецтв видати квитка „на свободное жительство в С.-Петербурге“.

15 листопада. Шевченко з Петербургу пише листа до брата Микити. („Мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Кирилівку, та рідню, та бур'яни...“).

1840 р.

12 лютого. Цензурний дозвіл на видання „Кобзаря“. Вийшов із друку Шевченків „Кобзар“ (I видання). [„Думи мої, думи мої“, „Перебендя“, „Тополя“, „До Основ'яненка“, „Думка“ („Нащо мені чорні брови“), „Іван Підкова“, „Тарасова Ніч“, „Катерина“].

Травень—черв. Журнальні і газетні рецензії на „Кобзар“ Шевченка.
27 вересня. Шевченко одержує від Академії срібну медалью другого рангу за „опыт в живописи“ — „Мальчик, дающий хлеб собаке“.

25 листопада. Товариство сприяння художникам висловлює Шевченкові подяку за його успіхи в малюванні.

1841 р.

19 лютого. Лист Шевченка до Квітки-Основ'яненка про власні літературні та малярські заходи.

- 22 листопада. Шевченко написав (поезію Оксани К—ко) присвяту до незакінченої поеми „Мар'яна-Черниця“.
- 29 „
Кінець грудня. Цензор Корсаков дав дозвіл друкувати поему „Гайдамаки“. Поема „Гайдамаки“ пішла в продаж. Окрім „Гайдамаків“ Шевченко 1841 року працював над драмою „Слепає красавиця“, і написав „Черницю Мар'яну“, „Утоплена“, „Човен“. У цьому ж таки році Шевченко вперше виступив, як ілюстратор-художник (Див. „Наши, списаные с натуры“, „Сто русских литераторов“ т. II).

1842 р.

Року 1842 Шевченко надрукував в журналі „Маяк“ (кн. 5) уривки з російської драми „Никита Гайдай“.

Написав російською мовою поему „Слепая“. Скомпонував „Гамалію“.

Намалював олійними фарбами картину „Катерина“.

1843 р.

- 8 лютого. Шевченко передає право видання своїх творів („Кобзар“ 1840 р., „Гайдамаки“ 1841 р.) петербурзькому книгопродавцеві Лисенкову.
- 27 „
Весна. Цензурний дозвіл Корсакова на друкування „Чигиринського Кобзаря“ і „Гайдамаків“.
- Червень. Перша подорож Шевченка на Україну.
- 29 „ Шевченко в Києві познайомився з Кулішем.
- Вересень. Разом з Гребінкою Шевченко приїждить у Московку на бал до Вольховської. Знайомство поета з Закревськими, де-Бальменами.
- 9 жовтня. Після чотирнадцяти років розлуки Шевченко, приїхавши в Кирилівку, побачився з своєю ріднею. Перебування серед кріпаків-кирилівчан.
- 28 грудня. Березань на Полтавщині. Шевченко написав поезію „Розрита могила“.
- В листі до В. І. Григоровича Шевченко просить вислати йому „бессрочний аттестат“ на ім'я Г. С. Тарновського і сповіщає: „Коли не зберу грошей, щоб поїхати за границю, то зберу так, щоб приїхати в Академію, бо вй-богу хочеться вчитись“.
- В 1843 році Шевченко написав російською мовою п'єсу „Навар Стодоля“ і поему „Безталанний“ („Тризна“). Надрукував у „Молодику“ поезії: „Н. Маркевичу“, „Нащо мені чорні брови“, „Тяжко важко в світі жити“.

1844 р.

- Близько
10 лютого. Шевченко повертається з України до Петербургу.
- 19 лютого. Москва. Написано поезію „Чигирин“.
- 6 травня. Під час перебування в Москві Шевченко познайомився з М. С. Щепкіним та О. М. Бодянським.
- 13 „ Петербург. Шевченко написав „Сову“.
- Шевченко сповіщає Бодянського про намір видавати „Живописную Україну“ і закликає його взяти участь у цьому виданні разом із Кулішем, Сторожевком, Грабовським, Цертелєвим та ін.
- 8 липня. Шевченко написав поему „Сон“.
- 13 листопада. Написано вірш „Чого мені тяжко? Чого мені нудно?“
- 26 „ Лист до Я. Г. Кухаренка: „Був я торік на Україні — був у Межигорського Спаса і на Хортиці, скривь був і все плавав, сплюндрували нашу Україну“...

„Заходячися оце вернувшись в Питер, гравировать і издавать в картинах остатки нашої України. На тім тижні вийде 6 картин“.

13 грудня.

Написано поезію „Заворожи мене, волхве“. („Пустка“).

30 „

„Н. В. Гоголю“ („за думою дума ровм вилітає“).

Року 1844 в Петербурзі вийшли з друку твори Шевченка: „Чигиринський Кобзар і Гайдамаки“; „Гамалія“, „Тризна“; шість офорців з видання „Живописная Україна“ („Судня рада“; „У Києві“, „Казка“, „Солдат і смерть“, „Дари в Чигирині“, „Старости“, „Видубецький монастир“).

Прихильна стаття „Tygodnika Petersburskiego“ (ч. 95) про „Живописну Україну“ Шевченка.

На 1844 р. припадає зближення Шевченка з польськими журналістами-літераторами та знайомство поета з польською еміграційною літературою.

1845 р.

До від'їзду на Україну Шевченко зустрічаєся у Гребінки з петрашевцем Момбелі.

22 березня.

Журнальна постанова академічної ради про Шевченка: „послику Шевченко известен совету по своим работам и награжден уже за успехи в живописи серебрянной медалью 2 достоинства, то удостоить его звання неклассного художника и представить на утверждение общего собрания Академии“. Канцелярія Академії видала Шевченкові подорожню на Україну для художньої праці.

23 „

Шевченко виїхав із Петербургу (Друга подорож на Україну). Шевченко перебуває поблизу Яготина.

23 „

13 квітня.

Шевченко в Ромнах

20—22 липня.

19 серпня.

Шевченко в Переяславі у Козачковського.

4 жовтня.

Миргород. Написано: „Не завидуй багатому“, „Не женися на багатій“.

10 „

Село Мар'їнське. Написано: „Бретик“.

16 „

„ „ „ „ „Сліпий“.

21 „

„ „ „ „ „Суботів“, „Великий Льох“.

Листопад.

Бібіков командує Шевченка в Полтавську губернію для розшуків старовини.

13 „

Переяслав. Написано: „Наймичка“.

18 „

На публі них зборах Академії за Шевченком стверджено звання „неклассного художника“.

18 „

Переяслав. Написано: „Кавказ“.

10 грудня.

Київська археографічна комісія ухвалила запросити Шевченка на співробітника комісії „для снимков с предметных памятников“, призначивши йому платню по 150 крб. на рік. В'юниці. Написано „І мертвим, і живим“. („Послання“).

14 „

„ „ „ „ „Холодний Яр“.

17 „

„ „ „ „ „Давидові псалми“.

19 „

„ „ „ „ „Маленькій Мар'янї“.

20 „

„ „ „ „ „Минають дні, минають ночі“.

21 „

Переяслав. Шевченко написав: „Як умру, то поховайте“. Крім напруженої літературної творчості Шевченко 1845 р. багато часу віддав на подорож по Полтавщині та Київщині; наслідком цих подорожувань була низка малюнків.

25 „

1846 р.

Зима.

Перебування Шевченка в Ісковцях, Лубнях, Ніжені, Чернігові та в Седневі у Лизогуба.

Весна.

Шевченко в Києві. Знайомство з Костомаровим та іншими братчиками.

- Червень.* Шевченко разом із художником Сажиним малює кривавиди Києва.
- Липень.* Шевченко перебуває у Васильківському повіті, поблизу Фастова на археологічних розкопках могили Перепети.
- 25 липня.* Київ. Шевченко написав „Лілею“.
- 26 „* Лист Куліша до Шевченка (Критичний розгляд „Чигиринського Кобзаря“ і „Гайдамаків“).
- 9 серпня.* Київ. Написано поезію „Русалка“.
- 21 вересня.* Ген.-губернатор Бібіков відряджає Шевченка від Археографічної Комісії в різні місця Київської, Подільської та Волицької губ. описувати старовинні будівлі, могили та збирати народні пісні й легенди.
- 27 листопада.* Шевченко подає заяву до попечителя Київської шкільної округи з проханням призначити йому місце вчителя малювання в Київському університеті.
- 10 грудня.* Лист Шевченка до Д. Г. Бібікова з аналогічним проханням.
- 25 „* На вечірці в Гулака відбулися збори братчиків (Костомаров, Савич, Маркович) з участю Шевченка.

1847 р.

- 22 січня.* Оленівка, Борзенського повіту. Шевченко за боярина на весіллі в Куліша.
- 1 лютого.* Лист із Борзни до М. І. Костомарова: „О братстві не пишу, бо й нічого писать: як зйдемося, то поплачем... Коли б то мені притулиться до університету, дуже б добре було“.
- 3 березня.* Студент Петров подав донос ген.-майорові Траскину про існування в Києві таємного товариства (Кирило-Методіївське братство).
- 7 „* Шевченко написав у Седневі поему „Осика“ („Відьма“).
- 8 „* Седнев. Написано передмову: „Випускаю оце в люди другого Кобзаря“...
- 17 „* Третій відділ одержав повідомлення від Бібікова про викриття „Слов'янського Товариства“.
- 18 „* В Петербурзі заарештовано Миколу Гулака.
- 23 „* Ген.-губернаторові Долгорукову наказано заарештувати В. Білозерського і Тараса Шевченка.
- Квітень.* У перших числах квітня Шевченко виїхав із Седнева.
- 5 „* Арештовано Шевченка біля „в'їзду в город Киев“.
- 6 „* Шевченка під суворим караулом вирядили з Києва до Петербургу. Переслано до III відділу Шевченкові папери.
- 10 квітня.* Третій Відділ. Закінчено розгляд паперів Куліша і Білозерського: „Между бумагами... оказалось несколько стихотворений на малороссийском наречии, сочиненных, как должно полагать, художником Шевченкою; в них говорится о страданиях о пролитой крови, цепях, кнуте, о Сибири и проч.; оне исполнены ненавистию к правительству и, вероятно, сочинены с тою же целью посеять неудовольствие к властям в народе“.
- 12 „* Андрузький на допиті показав: „В Киеве Славянское общество имеет две главы: Костомарова и Шевченку, из которых первый принадлежит к умеренной партии, а второй к неумеренным; что главное правило Шевченки: „кто предад государю — тот подлец, а кто либерал, тот благородный человек“.
- 17 „* О третій годині вдень Шевченка привезено до III відділу. Допит.
- 21 „* Шевченко дав відповідь на „вопросные пункты“ слідчих: „Художник Шевченко окончил свои ответы, но его показания несколько не объясняют дела. На все главные вопросы

о славянском обществе, членах оного и замыслах их, он отвечал решительным незнанием... Относительно наглых стихотворений он, повидимому, изъявляет раскаяние, и то в самых грубых выражениях. На вопрос, почему он дозволил себе дерзости против высочайших особ... он ствечад: „Я начал ругать государя потому, что слышал, как ругают его и в Петербурге и в Киеве“.

15 травня.

Очна ставка Шевченкові з Андрузьким: „Шевченко сознаваясь в сочинении им дерзких и возмутительных стихов, во всем прочем совершенно отнерг показание“ (Андрузького). Кирилметодіївцям оголосили „высочайший“ присуд.

30

„

(„Художника Шевченку, за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений“). Миколай I додав: „Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать“).

30

„

Шевченка передано в розпорядження воєнного міністра. Під доглядом фельд'єгера Віддера Шевченка опівдні виряджено до Оренбургу.

31

„

В казематі III відділу (з 17 квітня по 30 травня) Шевченко написав цикл поезій: „Ой одна я, одна“, „За байраком байрак“, „Мені однаково“, „Не кидай матері, казали“, „Чого ти ходиш на могилу“, „Ой три шляхи широкі“, „Н. Костомарову“, „Садок вишневий коло хати“, „Рано вранці новобранці“, „В неволі тяжко“, „Понадполем іде“, „Чи ми ще зійдемося знову“, „Не спалося, а ніч, як море“.

9 червня.

Об одинадцятій годині ранку Шевченка привезено до Оренбургу.

10

„

Шевченка зачислено солдатом в Оренбурзький лінійний № 5 батальйон.

12

„

На квартирі у Федора Лазаревського й Сергія Левицького Шевченко прочитав з пам'яті поему „Сон“, „Кавказ“, і проспівав „Зіронуку“, „Тяжко важко в світі жити“ та „Забідали сніги“.

13

„

Вранці, прощаючись з Ф. Лазаревським і С. Левицьким Шевченко сказав їм, що вже дістав призначення до Орської фортеці.

23

„

Шевченко прибув до Орська.

23

„

Шевченка зачислили до третьої роти в 5-й батальйон.

11 грудня.

Лист до А. І. Лизогуба: „якщо найдете в Одесі Шекспіра, перевод Кетчера, або „Одисею“ Жуковського, то пришліть... бо ей-богу з нудьги одурію“.

20

„

Лист до М. М. Лазаревського: „до люльок, смороду й зику став я потрохи привикать, а тут спіткала мене цинга лютая, і я тепер, мов лів на гнощі, тільки мене ніхто не провідає... як побачитеся з В. І. Далем, то поклонившись йому од мене, попросить його, щоб він ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарми (сіріч випросив мені позволеніє рисовать“).

В Орській фортеці за 1847 рік Шевченко (не зважаючи на сувору заборону „писать і рисовать“: написав твори: „Думи мої, думи мої“, „Княжна“, NN, („Сонце заходить, гори чорніють“), NN, („Мені тринадцятий минало“), „Не гріє сонце на чужині“, „Сон“ („Гори мої високі“), „Іржавець“, „Полякам“ („Ще як були ми козаками“), „Чернець“, „Один у другого питаєм“, „Самому чудно, а де ж дітись“... „Ой,

стрічка до стрічки", „Хустина“ („Чи то на те божа воля“), „А. О. Козачковському“, „Москалева криниця“ („Не варт, ей богу, жить на світі“), „То так і я тепер пишу“.

1848 р.

- 1 лютого. Шевченко просить А. Лизогуба надіслати йому до Орська твори Лермонтова й Кольцова.
- 5 травня. Рядового Шевченка з наказу корпусного командира Обручова переведено із Орська на службу до Раїму в четвертій батальйон.
- 11 „ Шевченко в складі третьої роти під командою штабе-капітана Степанова вирушив із фортеці Орської до Раїму.
- 19 червня. Шевченко прибув до Раїму, пройшовши пішки 702 версти через „безкраї степи“ киргизькі.
- Червень—липень. Шевченка прикомандировано до складу команди на шкуну „Константин“ малювати береги Аральського моря.
- 25 липня. Експедиція Бутакова вирушає з гирла Сир-Дар'ї до моря.
- 27 „ Експедиція прибула на острів Кос-Арал.
- 30 „ Шкуна „Константин“ вийшла в море для опису.
- 23 вересня. Експедиція Бутакова закінчила літню кампанію опису Аральського моря. За час плавання експедиція оглянула всі береги моря, крім східного; відкрила й описала багато невідомих островів та з'ясувала астрономічні пункти.
- Зокрема Шевченко намалював чимало картин акварелю і олівцем.
- Вересень—грудень. Експедиція після навігації отаборилася зимувати на Кос-Аралі. Тут Шевченко написав: „Та не дай, господи, нікому“, „Царі“, „Добро у кого є господа“, „Титарівна“, „Мов за подушню, оступили“, П. С. („Не жаль на злого“), Г. З. („Немає гірше, як в неволі“), „Якби зустрілися ми знову“, „Марина“, „Пророк“ („Неначе праведних дітей“), „Між скалами неначе злодій“, „І небо не вмить, і заспані хвилі“, „І виріє я на чужині“, „Не для людей, тії слави“, „Коло гаю, в чистім полі“, „Якби мені черевики“, „І багата я, і вродлива я“, „Полюбилася я“, „Породила мене мати“, „Ой, я свого чоловіка“, „Ой, виострю товариша“, „По улиці вітер віє“, „Ой сяду я під хатою“, „Закувала зозуленька“, „Швачка“, „Ой, не п'ються пива, меду“, „На улиці невелико“, „У тії Катерини“, „Із-за гаю сонце сходить“, „Ой пішла я у яр за водою“, „Не так тії вороги“, „Ой, люлі, люлі, моя дитино“, „Ой чого ти почорніло“, „Туман, туман долиною“, „У неділеньку у святую“, „У перетку ходила“, „У неділеньку та ранесенько“, „Не тополю високою“, „Утопала стежечку“, „І широкою долину“, „На вгороді коло броду“, „Якби мені, мамо, намисто“, „Не хочу я женитися“, „Чума“, „І знов мені не привезла“, „В неволі в самоті немає“, „Ой умер старий батько“, „Не вернувся із походу“, „Заступила чорна хмара“, „Не додому вночі йдучи“.

1849 р.

- 22 квітня. Бутаков просить ген.-лейт. Толмачева завчасно розпорядитися, щоб Шевченка відрядили з Раїму до Оренбургу, для остаточного опрацювання художніх матеріалів з Аральської експедиції.
- Січень—початок жовтня. Кос-Арал. За цей час Шевченко написав: „Неначе степом чумаки“, „Сотник“, „За сонцем змаронька пливе“, „Як маю я журитися“, „Нащо мені журитися“, „Ой крикнули сірі гуси“, „Якби тобі довелося“, „Заросли шляхи тернами“,

„Зацвіла в долині“, „У нашім раї, на землі“, „На великдень, на соломі“, „Було роблю що, чи гуляю“, „Буває іноді старий“, „І золотої й дорогої“, „Ми вкупочці колось росли“, „Готово! Парус розпустили“, „Ми восени такі похожі“. Крім того Шевченко написав серію акварелів з берегів (східн х) Аральського моря і чимало малюнків побутового характеру з життя киргизів.

- 10 жовтня. Шевченка відряджено з Раїму до Оренбургу.
1 листопада. Разом із Бутаковим Шевченко прибув до Оренбургу.
5 „ Р. у рапорті до штабу Оренбурзького окремого корпусу — Бутаков просить прикомандирувати для закінчення опису Аральського моря унтер-офіцера Вернера і рядових Шевченка і Бр. Залеського.
Початок листопада. Знайомство Шевченка з Бр. Залеським та іншими поляками-засланцями.

1850 р.

- 1 січня. В листі до Рєпніної Шевченко пише: „за прошедший поход мой мне отказано в представлении на высочайшее помилование! и подтверждено запрещение писать и рисовать! Вот, как я встречаю новый год. Неправда, весело?“
- 10 „ Лист Шевченка до шефа жандармів Орлова: „Я прошу милостивого ходатайствования вашего перед августейшим монархом нашим — прошу одной великой милости, позволения рисовать“.
- 20 лютого. Дубельт офіційно повідомляє командира Оренбурзького корпусу, що граф Орлов вважає за неможливе клопотатися перед царем за Шевченка, беручи на увагу те, що нещодавно цар відмовив Шевченкові в аналогічному клопотанні.
- 6 березня. Лист Сергія Левицького з Петербургу до Шевченка, що спричинився до самогубства магістра Головка.
- 27 квітня. Трус і арешт Шевченка з наказу Обручова.
27 „ Шевченка взято під арешт на головну гавтвахту. За час свого перебування в Оренбурзі (себто з 1 листопада 1849 р. до 27 квітня 1850 р.). Шевченко змалював декілька портретів і написав такі поезії: „Лічу в неволі дні і ночі“, „Ми заспівали, розійшлись“, „Не молилася за мене“, „Петрусь“, „Мені здається — я не знаю“, „Якби ви знали, паничі“, „Буває, в неволі іноді згадаю“, „І станом гнучим, і красою“, „Огні горять, музика грав“, „На батька бісового я трачу“, „І досі сниться: під горою“, „Чи то недоля та неволя“.
- 12 травня. Шевченка звільнено з-під арешту й переведено знову до Орської фортеці з наказом пильно стежити за ним.
- 23 „ Обручов сповістив воєнного міністра Чернишова про наслідки трусу в рядового Шевченка.
- 8 червня. З наказу царя Чернишов визначав Шевченкові кару за „порушення височайшої волі“: 1) „Бумаги передать по принадлежности в III отделение собственной его величества канцелярии, для надлежащего по ним розыскания; 2) Рядового Шевченку подвергнуть немедленно строжайшему аресту и содержать под оным до исследования о виновных, допустивших его вести переписку и заниматься рисованием... 3) По окончании следственного дела перевести Шевченка под строжайший надзор из 5-го Оренбургского линейного в другой отдаленный батальон“.
- 16 „ Трус у Голо-ка. Арешт Левицького.
24 „ Цар затвердив доклад Орлова, „по делу о Головке, Левицком и Шевченке“.

- 7 липня. Шевченка допитує слідчий Чигир у присутності попа Орської фортеці Петра Тимашова.
- 5 " Підполковник Чигир подав на розгляд Обручову „следственное дело, произведенное над рядовым Оренбургского линейного батальона № 5 Тарасом Шевченкою, о получении им от разных лиц писем, посылке от себя таковых и о причинах неисполнения им воспреещения писать и рисовать“.
- 5 вересня. Обручов наказує перевести Шевченка до Новопетровської фортеці в одну з рот Оренбурзького лінійного № 1 батальйона під суворий догляд ротного командира.
- 8 жовтня. Під доглядом унтер-офіцера Булатова Шевченка відрядили до Гур'єва-городка.
- 13 " На поштовому човні Шевченка відправлено із Гур'єва-городка до Новопетровської фортеці.
- 17 " „Рядовой из политических преступников“ Шевченко прибув у Новопетровськ.

1852 р.

- 7 червня. Лист до С. С. Артемовського: „О новостях литературных, музыки и театра я не имею совершенно никакого понятия: кроме „Русского Инвалида“ ничего не имеется; „Северную Пчелу“ — газету литературную, забыл уже, как и зовут .“
- 16 липня. Лист до А. І. Лизогуба: „Давит меня в этой пустыне одиночество, вот мой лютейший враг! В этой широкой пустыне мне тесно, а я один... До сих пор не имею позволения рисовать, шестой год уже, ужасно!“
- 16 " Лист до А. О. Козачковського: „По прибытии моем в здешний край я два года сряду страдал скорбутом и головою болью. Теперь нужно бы вам написать о нравственном моем житьи-бытьи. Но оно так скверно, что и писать не хочется. Живу я теперь, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах, муштруюсь ежедневно, хожу в караул, и т. д., одно слово, солдат, да еще солдат какой, просто пугало воронье!“
- 15 листопада. Лист до О. М. Болянського: „Кроме душевных мучений, которые я теперь терплю, я не имею наконец, кроме солдатской порции, ничего лишнего, не имею наконец бедного рубля денег, чтобы хоть святцы выписать, не говорю уже о журнаде... поиздержись немного узника ради и пришли мне летопись Конисского, или Величка, великое скажу тебе спасибо“.
- В 1852 році Шевченко відбув 63 караули нарівні з усіма солдатами.

1853 р.

- 17 січня. На коменданта Новопетровської фортеці призначено майора Усєва.
- 15 червня. В листі до С. С. Артемовського Шевченко відзначає: „Нашел я близ укрепления хорошую глину и алебастр. И теперь, тоски ради, занимаюсь скульптурой“.
- Шевченко написав російською мовою повість „Княгиня“. Поміж Шевченком і Бр. Залевським починається на засланні жваве листування.

1854 р.

- 5 січня. Усєв наказує штабе-капітанові Косарєву подати формулярний список разом із відзивом про поведінку Шевченка за час його служби солдатом у Новопетровському.

- 7 „ Майор Усков просить В. О. Перовського дозволити Шевченкові змалювати „для благолепия алтаря“ олійними фарбами запрестольний образ. (Шевченко хотів використати цю нагоду як офіційний дозвіл малювати взагалі).
- 14 квітня. Лист до А. О. Козачковського: „Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язык „Слово о полку Игоря“, так нема в мене подлинника. Вонми гласу моленія моего, друже мій єдиний, пришли мені текст „Слова о полку Игоря“, а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те „Слово“, переведено на наш задушевний, прекрасний язык“.
- 26 „ Одержано з Оренбургу змітку в Новопетровському, що Шевченкові заборонено змалювати запрестольний образ для церкви. (Начальство зрозуміло, що Шевченко використав би цей дозвіл по-своєму).
- 1 травня. Лист до Бодяньського: „Спасибі тобі, друже мій милостивий, за літописи, получив я їх от Головачева всі до одної і тепер собі здоров прочитую потрохи“.
- 6 червня. Лист до Бр. Залеського: ...„Ты до глубины обрадовал мое сердце обещанием прислать Кернера и особенно Богдана Залесского... Благодарю тебя и за прекрасные песни Сова“.
- 8 листопада. Шевченко сповіщає Бр. Залеського про перебування в Новопетровському М. Я. Данилевського, людини, що була причетна до процесу петрашевців: „Писал тебе о Данилевском... он прогостил у нас около двух месяцев; в продолжении этого времени я с ним сблизился до искренней дружбы“.
- 18 „ Майор Львов на запитання з Оренбургу про поведінку й службу Шевченка відповів начальству: „В поведении оказываает себя хорошим, но по фронтовому образованию слаб... а потому и не признаю его заслуживающим ходатайства о производстве в унтер-офицеры“.
- 28 „ Шевченко почав писати оповідання „Музыкант“.

1855 р.

- 15 січня. Закінчено повість „Музыкант“.
- 20 лютого. Закінчено повість „Несчастный“.
- 15 березня. Розпочато працю над оповіданням „Капитанша“.
- 6 квітня. Лист до поета О. М. Плещеева: „Перед самой пасхой почта привезла мне приказ майора Львова, чтобы взять меня в руки и к его приезду непременно сделать меня образцовым фронтовиком, а не то — я никогда не должен надеяться на облегчение моей участи... и из меня теперь, 50-летнего старика, тянут жилы по восьми часов в сутки“.
- 12 „ Лист Шевченка до віце-президента Академії Мистецтв Толстого з проханням виклопотати йому „потерянную свободу“.
- 20 липня. Закінчено повість „Близнецы“.

1856 р.

- 25 січня. Шевченко почав писати повість „Художник“.
- 20 травня. З приводу „всемилостивішого“ маніфесту Олександра II „о востшествии на престол“ — Шевченко в листі до М. О. Осипова писав: „Высочайшая милость была для всех, но увы! меня не осенила“.
- 8 листопада. Лист до Бр. Залеського: „Если продлится еще год мое заточение, то я непременно одурею, и из заветной моей мысли, из моего „Блудного сына“, выйдет бесцветный образ ослабленного воображения, и ничего больше“.
- 30 „ Закінчено першу частину повісти „Прогулка с удовольствием и не без морали“.

- 17 січня. М. М. Лазаревський оповідає Шевченка листом із Петербургу, про звільнення з солдатчини: „Уже последовало разрешение царя и сообщено об этом военному министру для исполнения“.
- 7 квітня. Шевченко одержав листа від М. Лазаревського про визволення своє із солдатчини
- 16 травня. Новопетровський форт. Написано поему „Москалева криниця“. („Не на Україні, а далеко“).
- 12 червня. Шевченко почав писати свій „Щоденник“.
- 16 „ Розмова з Мостовським (поляк-засланець) про польське повстання 1830 р.
- 5 липня. Шевченко одержав у подарунок від поляка Пшевліцького „Естетику“ Лібельта.
- 19 „ Згадка у „Щоденнику“ про Бібікова, ренегата Пісарєва і його дружину Софію Гавриловну. Задум нової поеми „вроде Анджело Пушкіна“ — „Сатрап и Дервиш“, як політична сатира на Миколаївських намісників.
- 21 „ Комендант Усков одержав офіційне повідомлення про звільнення Шевченка з солдатчини.
- 28—29 „ Запис у „Щоденнику“ про кріпака-солдата Андрія Обеременка.
- 1 серпня. Усков видав Шевченкові посвідчення на проїзд до Петербургу.
- 2 „ О дев'ятій годині вечора Шевченко виїхав із Новопетровська.
- 5—22 „ Шевченко в Астрахані. Зустрічі з земляками. Нові знайомства.
- 22 „ На пароплаві „Князь Пожарський“ Шевченко рушив із Астрахані.
- 27 „ Запис у „Щоденнику“ про кріпака-віртуоза Панова. Пророцтво Шевченка про визвольну ролю машини.
- 30 „ Шевченко в Саратові.
- 12 14 вересня. Шевченко в Казані. Розпитує про Андрузького й Посяду. Оглядає пам'ятки старовини. Малює краввиди Казані і Волги.
- 20 „ Об 11 годині ранку Шевченко прибув до Нижнього-Новгороду. Перша згадка в „Щоденнику“ про Герцена: „взял (у Брылкина) для прочтения „Голос из России“, лондонское издание“.
- 11 жовтня. У Якобі Шевченко читає твір Герцена „Крещенная собственность“.
- 23 „ В канцелярії губернатора Шевченко довідався, що йому заборонено в'їзд до Москви й Петербургу, і що він перебуває під негласним доглядом поліції: „Хороша свобода, (записав з цього приводу поет у Щоденник), собака на привязи. Это значит — не стоит благодарности, Ваше Величество“.
- 3 листопада. У Гранда Шевченко вперше побачив „Полярную Звезду“ Герцена за 1856 рік.
- 6 „ Знайомство з декабристом Анненковим.
- 8 грудня. Нижній-Новгород. Написано поему „Неофіти“.
- 24 „ Приїхав до Нижнього-Новгороду М. С. Щепкін для побачення з Шевченком.
- 29 „ Президент Академії мистецтв звертається до Адлерберга, міністра царського двору, з офіційним клопотанням про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі.

- 2 січня. Шевченко записав до „Щоденника“ поезію Курочкіна на смерть Беранже— „Зачем Париж волнуется опять“.
- 4 „ Разом із листом Шевченко посилав Кулішеві поему „Неофіти“.
- 20 „ Куліш не радить Шевченкові друкувати „Неофітів“: „Твої „Неофіти“, брате Тарасе, гарна штука, да не для друку... Не годиться нагадувати синові про батька, ждучи од сина якого би не було добра (Куліш має на увазі Олександра II та його батька Миколу I)“.
- 21 „ Лист до М. М. Лазаревського: Купи мені Шекспіра, переклад Кетчера, і пісні Беранже Курочкіна: та як успіш, то оддай і переплести Шекспіра“.
- 30 „ Шевченко звертається листовно до артистки Пиунової і просить її стати йому за дружинку (Шевченкові відмовлено).
- 1 лютого. В „Нижегородских Губернских Ведомостях“, ч. 5, з'явилася Шевченкова стаття про „Бенефис г-жи Пиуновой, января 21-го, 1858 г.“.
- 6 „ Перша згадка у „Щоденнику“ про Герценів „Колокол“: „Ш махер недавно возвратился из заграницы и привез с собою 4 № Колокола. Я в первый раз сегодня видел газету и с благоговением облобызал“.
- 9 „ Нижній-Новгород. Написано поезії: „Доля“, „Муза“, „Слава“.
- 10 „ Шевченкові „височайше“ дозволено жити в Петербурзі під доглядом поліції і відвідувати академічні класи.
- 21 „ Шевченко почав переписувати для друку власні поезії за рр. 1847—1858.
- 1 березня. Нижньо Новгородський губернатор Муравйов одержав повідомлення про дозвіл Шевченкові виїхати до Петербургу.
- 4—5 „ Перероблено поему „Відьма“ для друку.
- 8 „ О 3 години вдень Шевченко виїхав із Нижнього-Новгороду до Москви.
- 10 „ Увечері об одинадцятій годині Шевченко прибув до Москви.
- 11 „ Шевченко оселився у М. С. Щепкіна. Захворів на очі.
- 12 „ Шевченко відвідав М. О. Максимовича. Знайомство з Кетчером, Бабстом і Афанасьєвим.
- 18 „ Шевченко закінчив переглядати свої поезії за 1847 р. Відвідав Максимовича і художника Мокрицького; заїздив у книжкову крамницю Н Щепкіна; від Якушкіна одержав у подарунок — портрет Миколи Новікова.
- 22 „ Шевченко відвідав С. Т. Аксакова. Прочитав статтю в № 3 „Полярной Звезды“ про „Записки Дашкової“.
- 25 „ Обід у Максимовича. Зустріч із Погодіним та Шевирьовим. Увечері з І. Аксаковим були в Кошельова, де Шевченко познайомився з Хомяковим і декабристом Волконським.
- 26 „ Від'їзд із Москви до Петербургу: „В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии, особенно в семействе С. Т. Аксакова“.
- 27 „ О 8 год. вечера Шевченко прибув до Петербургу, спинившись в М. М. Лазаревського.
- 28 „ Зустрічі з Гр. Галаганом, Семеном Артемовським і Толстими. Увечері в Білозерського побачився з Саракоевським, Становичем, Желяковським. Через Галагана одержав із Москви частину „Бретика“, „Застольну віршу“ і лист Максимовича від 27.ІІІ 1858 р.

- 31 „ З художником Лукашевичем відвідав Ермітаж: „Новое здание Эрмитажа показалось мне не таким, как я его воображал. Блеск и роскошь, а изящества мало. И в этом великолепном храме искусств сильно напечаталась тяжесть, казарменная лапа неудобозабываемого дрессированного медведя“ (Миколи І — М. Н.).
- 3 квітня. Шевченко записав до „Щоденника“ поезію Беранже „Навуходоносор“ в перекладі Курочкіна. Обід у земляка Дяубіна разом із Каменецьким, Свраковським і Кроневицем. Вечір провадить з товаришами у Бенедиктова: „Встретил он меня непритворно радостно, и после разнородных разговоров, он по моей просьбе, прочитал нам некоторые места из „Собачьего пира“ Барбье“.
- 4 „ Каменецький передав Шевченкові всі його твори, крім „Єретика“, переписані Кулішем. Намір поета узятися до перегляду й видання власних творів.
- 5 „ Лист до М. О. Максимовича з додатком поезії „Полякам“ („Ще як були ми козаками“): „Получив я от Грицька Галагана все твоє добро, спасибі тобі. „Єретик“ мій не весь тут, його й половини нема. Подякуй за мене Бертеневі і попроси його, чи не доставе він денебудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію“.
- 6 „ Відвідав виставку в Академії мистецтв. Вечір у Толстих, де Шевченко вперше почув гру Антонія Княтського і познайомився з поетом Щербиною.
- 11 „ Шевченко доручив Каменецькому клопотатися в цензурному комітеті про дозвіл надрукувати новим виданням „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ під назвою: „Поезія Т. Шевченка“. Увечері в Білозерського слухав нову драму Желіговського (Антонія Сова) і диспутував про творчість Некрасова з Свраковським.
- 13 „ Зустріч із М. В. Остроградським: „Великий математик прийняв мене з распростертыми объятями, как земляка и как надолго отлучившегося куда-то своего семьянина“.
- 14 „ Галаган знайомить Шевченка з родиною Карташевських.
- 17 „ Білозерський знайомить Шевченка з професором Кавелініним і трьома братами Жемчужниковими.
- 23 „ Разом із Семеном Артемовським Шевченко читає твір Гумбольдта „Космос“.
- 26 „ На обіді у Сошальського Шевченко познайомився з поетом В. Курочкіним і його братом Ніколаєм.
- 2 травня. Шевченко в Ермітажі. Оглянув музей старовини і бібліотеку.
- 3 „ Шевченко познайомився в Ермітажі з гравером Йордаком: „Он слышал о моем намерении заняться акватинтой и предложил мне свои услуги в этом новом для меня деле“.
- 14 „ Приїзд М. С. Щепкіна до Петербургу на ювілей Геденова. Зустріч із Шевченком.
- Червень. З квартири М. Лазаревського Шевченко переїхав на життя до академічного будинку, „где ему отведена была маленькая в одно окно мастерская с антресолями для спанья“.
- 4 липня. Лист до І. О. Ускова: „В Питере мне хорошо пока. Квартирую я в самой Академии. Товарищи художники меня любили, а бесчисленные земляки меня просто на руках носят. Одним словом, я совершенно счастлив“.
- 12 „ Шевченко подарував М. Лазаревському в день його іменин свій „Щоденник“.
- 13 „ Останній запис у „Щоденнику“: „Сон“ („На панщині пшеницю жала“).

- 13 листопада. Лист до М. С. Щепкіна: „Як той щирий віл запрягся я у роботу, сплю на стюдах: з натурного класа і не виходжу— так ніколи!“... „Запродав я був свої сочиненія книгопродавцю Кожанчикову за 2000 крб. (та вже така моя вдача, що я замість грошей тільки облизався)“. (Цензура так перечистила Шевченкові вірші, що Кожанчиков одмовився платити за них 2000 крб. і давав далеко менше; отже Шевченко мусів розірвати з ним умову).
- 22 „ В листі до М. О. Максимовича Шевченко відмовляється брати участь у тижневій газеті Івана Аксакова „Парус“, вважаючи, що цей орган не відповідає його революційним позиціям. Шевченко просить М. В. Максимович сприяти його одруженню й посилає їй „Сон“. („На панцині пшеницю жала“). Петербург. Написано поезію „Я не нездужаю, нівроку“.
- 4 грудня. Канцелярія міністра народньої освіти розпочала справу „О дозволенні художнику Тарасу Шевченко напечатать новым изданием сочинения его: „Кобзарь и Гайдамаки“.
- 23 „ Лист Шевченка до попечителя Петербурзької шкільної округи з проханням дозволити нове видання „Кобзаря і Гайдамаків“.
- 25 „ Шевченко намалював олівцем портрет трагіка Ольвіджа (колишнього невільника).
- Кінець грудня. Знайомство Шевченка з І. С. Тургенєвим.
В 1858 році Шевченко почав працювати під керівництвом проф. Йордана над гравюрою.

1859 р.

- 16 січня. Міністер народньої освіти Ковалевський запитує III відділ, чи може цензура наново розглядати Шевченкові твори для нового видання.
- 17 „ Лист до Я. Г. Кухаренка: „У нас тут складається „Хата“, то чи нема у тебе часом якої доброї деревини на крокву або й сволок“.
- 24 „ Шевченко познайомився з письменницею Марко Вовчок.
- 28 „ Відповідь з III відділу міністрові Ковалевському: „к изданию напечатанных прежде сочинений художника Шевченка, я с своей стороны препятствия не встречаю с тем, чтобы оные были вновь подвергнуты цензурному рассмотрению и чтобы при этом обращено было особенное внимание на поэму „Чигиринский Кобзарь“. Генерал-адъютант князь Долгоруков“.
- 16 квітня. Рада Академії, розглянувши гравюри Шевченка, визнала його „назначенным в академики“ і задала програму на звання академіка „по гравированию на меди“.
- 5 травня. Шевченко подає заяву до Управи Академії з проханням видати йому білет на 5-місячну подорож у губернії — Київську, Чернігівську й Полтавську „для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры“.
- 20 „ Адлерберг запитує офіційним листом шефа жандармів Долгорукова, „полагает ли он возможным“ задовольнити прохання Шевченка.
- 23 „ Резолюція кн. Долгорукова: „уведомить, что препятствия нет, а между тем о наблюдении за Шевченкою предварить местное жандармское начальство“.
- 23 „ Третій відділ шле місцевій владі на Україні секретні папери з наказом стежити за художником Шевченко.
- 25 „ Петербурзький обер-поліціймайстер видав Шевченкові білет для подорожування по Україні.

- Кінець травня.
6 червня. Шевченко виїхав в Петербургу на Україну. (Третя по-
дорож). Лихвин, Лебединського повіту. Шевченко власноручно за-
писав на спомин Хрущовій поезію: „Садок вишневий коло
хати“.
- 7 „ Лихвин. Шевченко написав поезію: „Ой, по горі ромен
цвіте“.
- 10 „ Пирятин. Написано поезію: „Ой маю, маю я оценятя“.
- 19—22 „ Михайлова гора. Шевченко намалював портрети Максимовича та його дружини.
- Кінець червня. Городище, Черкаського повіту. Шевченко перебуває на за-
воді Смиренка.
- 28—30 червня. Кирилівка, Моринці. Шевченко у своїх родичів і знайомих-
кріпаків.
- 1—9 липня. Шевченко живе в Корсуні у Варфоломея Шевченка.
- 5 „ Шевченко був у Межиричах.
- 7 „ Ісправник Табачников, проїздом через Межиричі, довідався
від сторонніх людей, що Шевченко хоче купити собі для
оселення ґрунт біля с. Пекарів.
- 10 „ Агітаційні розмови Шевченка в Межиричах: „назвав бо-
жю матер покриткою — кромє богохульства говорила еше
бывшим около него лицам, что не нужно ни царя, ни панов,
ни попов“.
- 11 „ Канцелярія Київського військового генерал-губернатора
розпочала справу про секретний догляд за художником
Шевченком*.
- 12 „ Пристав Добржанський дізнався в Межиричах про богохуль-
ство Шевченка.
- 13 „ Арешт Шевченка на Михайловій горі, біля саду Макси-
мовичів.
- 14 „ Шевченко в Мошнах. Зустріч його з Табачниковим. Слід-
ство. Допити.
- 15 „ Табачников повідомив київського ген.-губернатора Василь-
чікова про інцидент із Шевченком у Межиричах.
- 20 „ Черкаси. Шевченко написав поезію: „Минаючи убогі села“.
- 26 „ Шевченка із Черкас відправлено до Києва.
- 31 „ Шевченко під доглядом поліції в Києві.
- 6 серпня. Шевченко дає пояснення на письмі чиновникові особливих
доручень при губернаторі Андрієвському про межирицький
інцидент.
- 11 „ Васильчіков наказує Шевченкові повернутися до Петер-
бургу.
- 13 „ Шевченко вирушив із Києва до Петербургу.
- 15 „ Сповідуючи шефа жандармів про випадок із Шевченком у
Межиричах, Васильчіков висловив од себе таке побажання:
„если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае,
то я полагаю бы отклонить его намерение“.
- 18 „ Переяслав. Написано поезію: „Якби то ти, Богдане п'яний“.
- 7 вересня. Шевченко вранці приїхав до Петербургу.
- 24 жовтня. Написано поезію: „Во Іудеї, во дні они“.
- 2 листопада. Шевченко в листі до Варфоломія висловлює бажання одру-
житися з наймичкою Харитою Довгополенковою.
- 11 „ Шевченко закінчив поему „Марія“.
- 19 „ Написано поезію: „Посажу коло хатини“ („Подражаніє“).
- 28 „ Цензор Бекетов дає дозвіл на друкування „Кобзаря“ 1860 р.,
р. 1859-го Шевченко знайомиться з М. Г. Чернишевським
та його однодумцями.
У Липську (Німеччина) вийшли заборонені твори Шевченка:
„Кавказ“, „Холодний Яр“, „Як умру, то поховайте“, „Роз-

рита могила*. „За думою дума“ (Н. Гоголю), „І мертвим, і живим...“ (Див. збірку: „Новые стихотворения А. Пушкина и Т. Шевченко“).

1860 р.

- Середина січня. Вийшов із друку „Кобзар“ Шевченка.
- 15 січня. Написано поезію: „Ой, діброво, темний гаю“.
- 13 лютого. У журналі „Народное Чтение“ надруковано автобіографію Тараса Шевченка.
- 20 березня. Комітет товариства допомоги бідним літераторам та вченим звертається листовно до поміщика Фліорковського з клопотанням звільнити від кріпацтва братів і сестер Шевченка.
- 25 „ Лист до Я. Г. Кухаренка: „Посилаю тобі замість писанки „Хату“ і не журнал, а тільки альманах, попередник нашого майбутнього журналу „Основа“. Начнеться він з того року“.
- 28 „ Шевченко радить своїй рідні — Микиті, Іосипові й Ярині, „щоб вони не квапилися на волю без поля і без ґрунту“.
- 24 травня. Написано поезію „Царям, всесвітнім шинкарям“.
- 25 „ „Царів, кривавих шинкарів“.
- 27 „ „Злочинаюущих спина“.
- 31 „ „Тим неситим очам, земним богам-царям“.
- 17 червня. „Умре муж велій в власниці“.
- 20 „ „Гімн черничий“.
- 24 „ „Над Дніпровою сагою“.
- 27 „ „Світе ясний. Світе тихий“.
- 29 „ Лист до Варфоломея Шевченка: „на тім тижні президент общества літературного получив письмо от Фліорковського. Він пише, що братів і сестру Ярину з дітьми випускає на волю без ґрунтів і без землі безплатно; але вони не беруть такої поганої волі. І добре роблять“.
- 5 серпня. Написано поезію: „Ликері“ (Моя ти любі! Мій ти друже!),
- 7 „ Шевченко просить В. В. Тарновського (молодшого) переслати до Чернігова 50 примірників „Кобзаря“ на користь недільним школам.
- 11 „ Лист до М. К. Чалого: „Убедительнейше прошу вас получить (с почты) 50 экземпляров моего „Кобзаря“ и по вашему усмотрению передать упомянутые 50 экз. одному из киевских книгопродавцев, а вырученные деньги отдайте в кассу киевских воскресных школ“.
- 22 „ Лист до Варфоломея Шевченка: „Я оце заходився жениться... Будущее подружје мое зовется Ликерія, кріпачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита“.
- 4 вересня. На урочистих зборах Академії мистецтв Шевченка визнано за академіка-гравера.
- 14 „ Написано поезію: „Н. Я. Макарову“ („Барвінок цвів і зеленів“).
- 13 жовтня. Написано поезію „Саул“.
- 18 „ „Минули літа молодії“.
- 20 „ „Хоча лежачого й не б'ють“.
- 3 листопада. „О, люди, люди небораки! Нащо здалися вам царі!“.
- 11 „ Шевченко бере участь у прилюдному літературному читанні, що його впорядив Літературний фонд у залі Пасажа на користь недільних шкіл.
- 13 „ Написано поезію: „Якось то йду я уночі“.
- 21 „ Цензура дозволила Шевченкові друкувати „Букварь южно-русский“.

- 23 „ Шевченко, зустрівшись у Михайла Лазаревського з лікарем Барі „жаловался на боль в груди“. З того часу „здоровье его, — як свідчать мемуаристи, — плошало со дня на день“. Написано поезію: „Бували войны і військовій свари“.
- 26 „ Написано поезію: — Н. Т. („Великомученице, кумо“).
- 2 грудня. У 1860 році Шевченко, крім громадської літературної та видавничої праці, чимало часу віддав гравюрі.

1861 р.

- 4 січня. Лист до М. К. Чалого: „Посылаю вам на показ 10 экз. моего Букваря, а из конторы транспортов вы получите 1000 экз. Хорошо было б, якби можна розпустити його по уездних та сільських школах“.
- 8 „ Педагогічна рада київських недільних шкіл висловлює Шевченкові подяку за подаровані 50 примірників „Кобзаря“.
- 29 „ Лист до Варфоломея Шевченка: „Так мені погано, що я ледве перо в руках держу“.
- 14—25 лютого. Написано останню поезію: „Чи не покинуть нам, небого“.
- 24 „ Лист до І. М. Мокрицького: „Я болен, другой месяц не только на улицу, меня и в коридор не пускают; я не знаю, чем кончится мое затворничество“.
- 25 „ В день народження й іменин поета привітав Шевченка М. М. Лазаревський і застав його в тяжких муках.
- 25 „ Увечері Шевченко одержав привітальну телеграму з Полтави.
- 26 „ Смерть Шевченка. („Утром, в половине 6-го не стало Шевченка“).
- 28 „ День похорону Шевченка в Петербурзі на Смоленському гробовищі.
- 26 квітня. Тіло Шевченка перевозять із Петербургу на Україну.
- 10 травня. Шевченка поховано на Чернечій горі в Канєві.

№ 136.

Поміщик.

ДѢЛО

По доносу Кіевской Администраціи
Князя Іоанна Васильевича Ростовскаго, о
суде истребованнаго Зупана в г. Каневѣ
и м. Корсунѣ, за зловѣру противъ на-
шениковъ.

Началось 17 числа 1861 г.

11 числа 1863 г.

по

Секретной

части.

Канцелярии Кіевского Военнаго, Подольскаго и Волынскаго
Генерал-Губернатора.

на

125.

листахъ.

ДОКУМЕНТИ ИЗ СЛІДЧОЇ СПРАВИ

„ДЕЛО

по донесению флигель-адъютанта князя Лобанова-Ростовского о существующем будто в г. Каневе и м. Корсуне заговоре против помещиков

Началось 17 июля 1861 г.

Кончилось 31 марта 1863 г.

По секретной части.

Канцелярии Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора
на 125 листах*.

М. В. Д.

КАНЕВСКОГО

Уездного

Предводителя дворянства

Господину Киевскому Губернскому
Предводителю Дворянства.

№ 790.

Июля 26 дня, 1861 г.
г. Канев.

Зная, что все, касающееся безопасности и спокойствия Дворянства, составляет предмет особенной заботливости Вашего Превосходительства, — считаю долгом сообщить здесь следующие обстоятельства:

1-е. От некоторого времени распространились между простым народом т. е. между мещанами г. Канева и крестьянами соседних селений слухи, которые привели весь край в уныние и тревогу. Слухи эти заключаются в следующем: что в скором времени настанет час, в который по прежнему народ будет резать Помещиков (панов) и при том не пощадит ни Духовенства, которое держит за одно с панами, ни чиновников, которых Дворянство оплачивает для того чтобы они скрывали права народа; скоро будет время, что здесь останется только один народ; — Царь желает того, это подтвердит Князь Константин, говорят о приезжавшем здесь каком то лице, которое народ считает Князем. Есть рассказы о спрятанных в могиле над прахом Шевченка священных ножах, для совершения всеобщего истребления панов, жидов, попов и всех людей в тонких жупанах с большими воротниками, — о неисчисленном множестве козаков, рассыпанных по всей Украине от Хортицы до Тавани — по всему Запорожью — понад Днепром и в других странах, — они собираются в Каневе, совершат то, что проповедывал „отецъ Тарасъ" (Шевченко), — Канев не будет в состоянии обнять их всех — так их будет много, — время их прибытия назначено в этом году, между Пречистыми, т. е. от 15 августа по 1-е сентября; чтобы начать резь — ожидают особенного сигнала.

Рассказы эти повторяли многие из г.г. Чиновников, которые сами слышали их от мещан Каневских, а также от крестьян из окрестных селений

и других простолюдинов; рассказы эти повторялись на рынке и торговой площади, — на улице и при выходе из церкви. Почти все Чиновники, с которыми я об этом предмете разговаривал, удостоверили мне, что они сами слышали эти рассказы.

Слухи подобные распространяются даже и в дальние деревни Каневского уезда, а особенно со времени качатия следствия; — рассказывает народ на ярмарках — что ищут священников, присланных на то, чтобы резать панов и что ножи эти закопаны в могиле Шевченка. Слухи вышеупомянутые — хотя оные не основаны на положительных доказательствах, что кто либо побуждал народ к истреблению помещиков; но сами собою составляют важное и страшное явление — а по сему тревожат всех дворян-помещиков. — Предположив, что многие из них для собственного спокойствия и безопасности выедут из селений, — неминуемым последствием того будет разорение имуществ и совершенное расстройство удерживаемого в хозяйстве и сельских обществах самим их присутствием порядка. — Тревога, какую слухи эти распространили, имеет то основание, что подобные признаки предвещивали прежней гайдамацкой резы в здешнем крае и вообще повторялись везде перед каждою этого рода катастрофою.

2-е. Могила Шевченка служит как бы знаменем соединения людям, порождающим ненависть народа к здешнему Дворянству — это только предлог — а предметом ненависти народа становятся: все помещики, которые требуют от них повинностей за земли; все начальство, побуждающее их к исполнению обязанностей, и самое даже Духовенство, которому он тоже не верит, ибо оно ему не толкует Положения нового в том смысле, как его желали понимать крестьяне.

Друзья Шевченка, любители его сочинений и наконец люди одних с ним идей, приезжают в наши стороны, — имеют частые непосредственные тайные сношения с народом, собирают людей под предлогом работ на могиле, — читали простому народу из сочинений Шевченка рассказы об Гайдамачине — резы, представляющие так известные здешнему народу имена героев разбойничьих: Гонты и Железняка, как священников — и наконец представляющих самую резу священными ножами, как справедливое священное дело, составляющее славу здешнего народа.

При чтении этих сочинений — эти господа, как видно из рассказов, позволяли себе толков, еще более возбуждающих народ противу всему высшему у нас сословию. По рассказу мещанина Степана Кутаха, один из друзей Шевченка Г. Честаховский — на вопрос его, Кутаха: почему со времени похорон Шевченка, приезда его, Честаховского, и частых его с народом поговорок, люди пришли в тревогу и уныние и говорят о вещах, о которых страшно подумать, — Г. Честаховский отвечал, что так некогда по причине их (т. е. панов) лилась кровь и пот из них, так в скором времени польется кровь и пот из них. Этот разговор был вечером после того, как Г. Честаховский читал сочинение „Тарасова Ночь“ собранным на работу людям. Слова, приведенные здесь, указывают — в каком духе производились толки о читанных народом сочинений.¹⁾

¹⁾ Честаховський Григорій Миколаєвич (1820 — 1893) український радикал-народник; професією художник-маляр; походив з військових поселенців на Херсонщині. З Шевченком особливо близько зійшовся („стал одним из частых и желанных посетителей“), після повернення поета з заслання (хоч познайомився значно ранише). Саме Честаховський настояв на тому, щоб поховати Шевченка в Каневі на Чернечій горі, „подалше од церкви“, як писав він до В. Шевченка. Честаховський перебував на могилі поета декілька місяців. Весь час він провадив тут широку агітаційну роботу серед селянства і, користуючись величезним авторитетом та любов'ю серед кріпаків околицьніх повітів, розповсюджуючи найреволюційніші твори Шевченкові та передаючи усно „науку Тараса“, сприяв тому, що могила Шевченка стала осередком антиурядової думки і організатором обікрадених реформою 1861 року селян для боротьби за „справ-

3-е. Сочинения Шевченки: Гайдамаки, Тарасова ночь, Граматка другого автора, хотя и позволены Цензурою, но заключают в себе рассказы, дышащие неумолимою ненавистью к Дворянству нашему и при том резко изображенные картины гайдамацкой резни, что именно в наших сторонах, где народ и сам по сию пору сохраняет предания этих кровавых событий, крайне опасны для Дворянства и всех других сословий общества. Пока эти сочинения составляли предмет чисто литературный, оставались в сфере людей образованных — они, конечно, не могли иметь столь пагубного влияния на читателей; но, низведенные между простой народ — как народные песни — как предания старины, изображающие славу предков, — крайне опасны: ибо народ, видя в них исключительно только изображения мести, резни, кровопролития, — побуждается к тому, чтобы повторить эти дела столь прославляемые.

Одно из этих сочинений распространяемо было несколько год тому назад, в ту именно пору, когда Представители нашего Дворянства в Киевском Губернском Комитете, по вызову Государя Императора, приступали к осуществлению благих намерений Монарха, в деле освобождения и улучшения быта крестьян, и тогда сочинение это, как возбуждающее ненависть одного класса народа к другому и возобновляющее предания давно погасшей национальной вражды, — почтено было Главным Начальством нашего Края, вредным для оного — и потому распродажа этого сочинения у нас воспрещена. Ныне, при введении в действие нового положения, когда более всего благомыслящие люди должны стараться об том, чтобы настоящая реформа осуществлялась в духе мира и доброжелательства, — появилось опять это сочинение и распространяется между народом систематически, — раздачею его даром, или распродажею оного по самой низкой цене. Лица, занимающиеся в Кавеве продажею граматки и сочинений Шевченка, продают его преимущественно простолюдинам, дабы они расходились по деревням. Таким образом, в то время, когда более всего нужно взаимное доверие Помещиков и крестьян во всех их между собою отношениях, когда при составлении Уставных Грамот — все Дворянство желало бы положить прочное основание будущаго благополучия обеих земледельческих классов, полагаясь на правду, справедливость, взаимных выгодах и добровольном обоюдном согласии, — в то именно время, посторонние лица, в непонятных для нас целях возбуждают ненависть к Дворянству и возобновляют предания вражды и мести. Крестьяне, которые и без того ожидают безвозмездной отдачи им мирских земель, несмотря на все усилie Г. г. Мирowych Посредников объяснить им слова Высочайшего Манифеста, что было бы крайне несправедливо пользоваться землею от помещиков, а не нести за то никакой обязанности, — теперь тем более упрочивают себя в этом мнении, — а потому не желают приступать ни к каким с Помещиками добровольным соглашениям, не желают переходить ни на оброк с издельной повинности, ни приобретать земли в собственность — ожидая чего то другого в будущем. Расходящиеся слухи о совершнном истреблении Помещиков, может быть ни одному из крестьян наводят ту мысль, что ему не нужно покупать землю, когда, по выбытии настоящих ее собственников, вся земля останется им даром.

4-е. Тело Шевченка погребено столь торжественно, восторг для него возбужден с таким искусством и такою ревностно, что народ толпами собирался на его могиле; идущие на богомолье в Киев люди, приходят здесь, по дороге, как к священному месту, почитают Шевченка, как бы народным пророком своим, и каждое слово его заветом для народа. Видя в его сочинениях, что резь священными ножами изображена делом, составляющим

живую волю". Проживання й робота Честаховського на Шевченковій горі, а також зносини його з навкружним селя вством викликали незабаром численні доноси місцевого переляканого панства й цілу політичну справу, що її наслідком Київська жандармерія заарештувала Честаховського і, відправивши до Петербургу, заборонила навідуватись більше на Україну.

славу здешнего народа, — легко себе можна представить, какими чувствами одушевляються в этом месте прихожие. Все рассказы вышеупомянутые распространялись в Каневе, со времени погребения Шевченка и прибытия туда же Г. Честаховского для устройства его могилы; к сему последнему приезжал, по рассказам мешан, много лиц, воодушевленных вероятно теми же, что и он идеями; между простолюдинами он известен под именем Грицька, его считают быть внуком Гонты или Железняка; при встрече с крестьянами, он приветствует каждого словами: „здравствуй, гайдамако!“ — несмотря на то, что слово это до сих пор в нашем народе значило ни что иное, как простой разбойник.

Из лиц, кои приезжали на похороны Шевченка, были такие, кои явно провозглашали мысль, что в здешнем крае не должны оставаться лица других вероисповеданий, кроме православного, — это последнее обстоятельство было мне подтверждено Начальником Каневской Уездной Полиции.

В заключение скажу, что если нет положительных фактов, обвиняющих кого либо в прямом возбуждении народа к истреблению Помещиков, то это еще не доказывает, чтобы заговор эдакого рода не существовал действительно между простым народом. Народ здешний умеет упрямо сохранять всякую того рода тайну. Лучшим доказательством того служит дело о совершенном 5 год тому назад, убийстве помещика Гудим-Левковича, крестьянами с Григоровки. Преступление это, совершенное многими лицами, без сомнения, известно многим, — несмотря на то, долговременные усилия производивших неоднократно следствия к открытию виновных, остались тщетными. Если в распространенных слухах есть много несообразностей, то потому что распространяют их люди, отвергающие мысль всякого заговора и предполагают даже, как говорят, удалиться во время резы, если бы таковая совершилась. Они по тому самому и не знали бы всех тайн заговора, если бы таковой существовал. Можно сказать, что во всяком случае, большинство народа не дало бы себя увлечь никакой пропаганде, но есть среди оного такие лица, кои обо всем этом отзываются полусловами, — видно в глазах их и целом лице какую то строгость и постоянное уныние, — они то возбуждают страх жителей г. Канева и его окрестностей.

Собрав все сведения об этом важном деле и представляя его Вашему Превосходительству, так как понимаю его я сам и все Дворянство моего Уезда, — покорнейше прошу исходатайствовать у высшего Начальства все то, что почтете нужным к ограждению спокойствия и безопасности Дворянства. По моему мнению, прежде всего следовало бы удалить лиц, уличенных в тайных и непосредственных сношениях с крестьянами, коих вредное влияние на народ доказывается уже тем, что они подали повод к распространению таких слухов; сверх того, воспретить распространение и продажу помянутых здесь и других им подобных сочинений; поставить в наших сторонах достаточную военную силу, чтобы в случае существования заговора, не допустить разгореться пламени; предпринять все меры к убеждению народа в том, что Правительство строго будет взыскивать с виновных, угрожающих нарушить спокойствие и общественный порядок; убедить народ, что освященных ножей не было и быть не может, и что никакой обряд не может быть употреблен на то, чтобы очистить убийство и орудие, коим оно совершается. Народ предполагает, что никто не смеет коснуться этих ножей, скрытых в могиле отца Гараса (Шевченка). Не было ли бы угодно Начальству разрыть эту могилу и показать народу, что этих ножей вовсе не было?

Предводитель Дворянства Л. Янковский.

(Цей документ з незначними змінами було опубліковано в журналі „Минувшие годы“ 1908 р. С. П. Б. січень, с. 179 — 184).

Князь Долгоруков.

Шифрованная телеграмма Киевского генерал-губернатора князя Васильчикова до шефа жандармий князя Долгорукова про готования бунту. (Текст телеграммы: „В Каневе на могиле Шевченки было собрание народа, встревожившее жителей и подавшее повод к опасениям заговора против помещиков. Губернатор поехал на место, успокоит“).

118 1209 1030 1081 1165 1276 307 1328 168 242
1671 422 103 366 1005 299 286 679 1622 962
278 535 1709 1251 798 725 480 1126 205 70
1024 1222 1038 149 1607 247 257 1214 807 1288
141 1212 18 1208 579 285 1720 1690 1204 1802
1287 105 112 1222 25 1537 1287 1105 1658 1161
203 1716 567 1671 1269 729 480 136 268 2820
1287 1815 1802 858 749 1202 1214 723 1276 875

В - К а н е в е - н
а - н о в и н - Ш е
в с е н к и н - с т а
о - с о б о р с к и е
н а р о д о в в е м
р с в о м н о в е с
- н о м н о с е к
н - н о в а в н о с
- н о в о в - о
н о с с а н с к - с
а - с о в о р а - н р
о м н о в о в о в о
н о в о в - с у с е р
н а м о в - н о в о
а - н - н о - н о с м
о - у с о в о в о в

Министерство
Внутренних Дел.
Киевского
Губернского Предводителя
Дворянства

31 июля 1851 года
№ 843.

Конфиденциально.

Ваше Сиятельство,
Милостивый Государь
Князь Илларион Илларионович!

Каневский Уездный Предводитель Дворянства, отзывом от 26 текущего июля за № 790, сообщает мне: что в Каневском уезде появились злонамеренные лица, которые, под различными предлогами, собирая на могиле Тараса Шевченки тамошних мещан и соседних крестьян, поселяют в сих последних ненависть к помещикам; для большего же раздражения умов их и воспламенения чувств негодования как к помещикам, так и к другим высшего образования сословиям, — рассказывают им, читают и по своему толкуют избранные к предполагаемой цели статьи и отрывки из разных сочинений о кровавых событиях Гайдамацкой резни; начальников разбойничьих шашек—Гонту и Железняка изображают они пред простонародием как бы священных героев, а самую резнь, произведенную—по их выражению священными ножами представляют делом правым, составляющим славу здешнего народа. К могиле Шевченка, которого, по внушениям его друзей, простонародие стало почитать пророком, а каждое его слово заветом для народа, — стекается множество посетителей, и распространилась молва: о надеждах крестьян в будущем завладеть безвозмездно помещичью землею; о зарытых в могиле над прахом Шевченка священными ножах; о том, что вскоре настанет час, когда по прежнему будут резать панов, чиновников и Духовенство, скрывающих права народа и проч.

Так как прописанные обстоятельства и самая уже молва об этом, повсеместно в уезде распространившаяся, — возбуждают между помещиками тревогу, то Каневский Предводитель Дворянства, от имени предводительского им сословия, просит моего пред Правительством ходатайства о принятии зависящих мер к отвращению могущих произойти вредных последствий от распространения подобной пропаганды.

Независимо от сего, получил я от приезжающих из Каневского уезда помещиков сведения, что на могилу Шевченка стекается каждодневно огромное число поклонников из крестьян, точно как бы к святому месту; что сочинения Шевченка: о Гайдамаках, Тарасовой Ночи и Граматка другого автора (по распоряжению Вашего Сиятельства в 1858 году воспрещенная к распространению между здешними крестьянами) раздаются по самой ничтожной цене и даром.

Соглашаясь со взглядом на эти обстоятельства Каневского Предводителя Дворянства Янковского, я и с своей стороны нахожу, что пока означенные сочинения составляли предмет чисто литературный и оставались в сфере людей образованных, — оне, конечно, не могли произвести содержанием своим вредного влияния на читателей; но когда ныне распространяются они между простым народом, с устными толкованиями, настроенными, очевидно, для возбуждения давно погасшей вражды между помещиками и крестьянами и раздаются даром известными лицами и толкуются крестьянам, сообразно разумению и скрытой цели распространителей пропаганды; когда злодеев стараются изобразить пред прост людином — священными героями и таким, хотя косвенным образом, возбудить слушателей и читателей к повторению столь прославляемых деяний, каковы: месть, резнь и кровопролитие; когда эта пропаганда началась со дня перенесения тела Шевченка в г. Канев и с появления там воспитанника его, Г-а Честа-

хобского, когда наконец, в уезде повсеместно распространилась об этом молва между всеми сословиями общества; — должно полагать, что все это не может быть без основания, а должны быть руководители, волнующие умы, с какою то тайною целью, и что по всей вероятности Г. Честаховский, проповедующий гайдамацкие идеи и, при встрече с крестьянами обращающийся к ним со словами: „здравствуйте, гайдамаки“ — играет в этом деле не последнюю роль.

Хотя же и нет положительных фактов к обвинению кого-либо в прямом возбуждении крестьян к истреблению помещиков, и никто с поличным не явился, то это еще не доказывает, чтобы мысль этого рода не существовала действительно. Без сомнения, большинство населения не увлеклось бы пропагандою, но она может вредно действовать на единицы и, мало по малу, раздувать брошенную искру вражды. Такие единицы, как доносит Каневский Предводитель, заметны уже по таинственности в разговорах и обхождении, по угрюмости, отпечатывающейся в глазах их и на лице: оне то и возбуждают тревогу в жителях Канева и окрестностей его. Если одновременно не будут приняты энергические меры к прекращению пропаганды, могут последовать важные беспорядки, угрожающие нарушением личной безопасности помещиков.

Считая это дело весьма суриозным, я долгом себе поставлю, обо всем выше прописанном довести к сведению Вашего Сиятельства, как Главного Начальника Высочайше вверенного Вам края; при чем представляя подлинный отзыв Каневского Предводителя Дворянства за № 790, в котором подробно излагаются собранные им сведения и замечания, — имею честь покорнейше просить Ваше Сиятельство, для ограждения спокойствия и безопасности помещиков Каневского уезда, не оставить зависящим распоряжением к открытию распространителей между крестьянами гайдамацких идей; удалению виновных, в том числе и Г-а Честаховского — из Каневского уезда; к прекращению влияния этих лиц на крестьян и распространения между ними волнующих умы сочинений; воспрещению скопищ проstonародия на могиле Шевченка, и перенесению тела сего последнего в такое место, где собрания и демонстрации не могли бы иметь места.

Ваше Сиятельство! Дворянство остается в полном уповании, что Вы не откажете принять живейшее участие в настоящем деле, оказать помещикам Начальнице покровительство и Властью своею отклонить грозящие бедствия.

Покорнейше прошу Ваше Сиятельство принять уверение в глубочайшем моем почтении и совершенной преданности.

Покорнейший Слуга *А. Горват.*

Его Сиятельству
Князю Иллариону Илларионовичу
Васильчикову.

(Друкуется вперше. — *Е. Ш.*)

ЗМІСТ

ВСТУП

Перемоги соціалізму та культурна революція — 5. Шевченкова спадщина і культурна революція — 8. Спотаворення Шевченка від укр. націоналізму — 13. Трудящі у боротьбі за Шевченка — 16. Ідеалістичне та матеріалістичне тлумачення ролі великих людей — 20. Засади наукового дослідження Шевченка — 21.

Стор.
5—24

РОЗКЛАД ФЕВДАЛЬНО-КРІПАЦЬКОЇ СИСТЕМИ

Загальна характеристика доби — 25. Розвиток товарового господарства і кріпацтво — 27. Розгул поміщицького свавілля — 33. Збезземелювання селян; місячництво — 43. Соціальна диференціація кріпацького села — 49. Київщина за часів кріпацтва — 51. Пасивні форми опору кріпаків — 59. Селянський рух та його форми — 61. Революційна ситуація 1859 — 61 р.р. та її особливості — 76.

25—79

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Місце Шевченка в класовій боротьбі його епохи — 80. Бунт проти гнобительського ладу в ранніх творах Шевченка — 85. Загострення стосунків між Шевченком й офіційним суспільством — 90. Шевченко формується як політичний борець — 97. Арешт Шевченка 1847 р.; його причини — 103. Шевченко і Кирило-Методієвське братство — 112. Розправа над поетом-революціонером — 115. Революція 1848 р. і миколаївська Росія — 120. Шевченко на засланні — 127. Поглиблення соціальної поезії — 130. Арешт Шевченка 1850 р. — 135. Повернення Шевченка із заслання — 137. Шевченко і декабристи — 143. Шевченко і Герцен — 145. Шевченко і Чернишевський — 147. Шевченко і Добролюбов — 154. Шевченко і Салтиков-Шчедрін — 154. Шевченко і Курочкін — 156. Шевченко і революційні поезії Беранже та Барб'є — 158. Шевченко і радикальні діячі — Михайлов та Лавров — 161. Шевченко і українське панство — 162. Шевченко повертається до Петербургу — 163. Осганяя подорож на Україну — 167. Арешт Шевченка 1859 р. — 171. Шевченко — трибун селянської революції — 173. Останні дні життя поета — 183. Тригога над свіжою могилою — 184. Шевченкові дні за царату — 188.

80—190

ШЕВЧЕНКОВА СПАДЩИНА І ПРОЛЕТАРІЯТ

Шевченко в ході революційного розвитку — 191. Художнє слово Шевченка як зброя класової боротьби — 196. Шевченко — виразник селянської демократії — 199. Шевченко і релігія — 203. Дрібнобуржуазний утопізм Шевченка — 207. Націоналізм Шев-

191—282

ченка і укр. контрреволюція — 215. Проти якої саме Росії виступав Шевченко — 219. Яку саме Україну любив Шевченко — 228. Ставлення Шевченка до інших народів — 231. Шевченко і славословія гетьманщини — 239. Соціальні основи романтики минушини — 244. Національна сторона Шевченкової творчості — 253. Погляди Шевченка у філософії та мистецтві — 257. Революційно-демократичний реалізм Шевченка — 263. Шевченко не був і не міг бути ідеологом пролетаріату — 271. Шевченкова спадщина і представники національно-буржуазного руху — 277. Боротьба за комунізм і Шевченко — 279.

ДОДАТКИ

Літопис найважливіших подій з 1801 до 1866 року — 283. 283 — 316
Найголовніші дати з життя й творчості Т. Шевченка — 289.
Документи із слідчої справи про змову в Каневі та м. Корсуні — 303.